

KAARLO ARFFMAN

YLIOPISTOT JA KIRKON MAGISTERIUM
REFORMAATION ALKUVAIHEESSA

2

**SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN
TOIMITUKSIA 135**

**FINSKA KYRKO Historiska Samfundets
Handlingar 135**

KAAARLO ARFFMAN

YLIOPISTOT JA KIRKON MAGISTERIUM REFORMAATION ALKUVAIHEESSA

2

**WITTENBERGIN JA BASELIN YLIOPISTOJEN
KANNANOTOT 1521—1528**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Universitäten und das Magisterium
der Kirche im Anfangsstadium der Reformation.
2. Stellungnahmen der Universitäten
von Wittenberg und Basel 1521—1528.

**HELSINKI 1985
SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA**

ISBN 951-9021-60-4

ISSN 0356-0759

Gummerus Oy:n kirjapainossa

Jyväskylässä 1985

SAATTEEKSI

Monivuotisen työn valmistuessa ajattelen kiitollisena kaikkia niitä, jotka ovat tuellaan ja vaivannäöllään myötävaikuttaneet tämän tutkimuksen aikaansaamiseen. Koska olen tehnyt tätä toista osaa jo ensimmäisen ollessa vielä työn alla, minun itse asiassa pitäisi kiittää kaikkia ensimmäisen osan saatesanoissa mainittuja. Heistä ovat professorit Kauko Pirinen ja Simo Heininen auttaneet monin tavoin myös tämän tutkimuksen loppuun saattamisessa. Kirkon ulkomaanasiaain keskuksen kautta saamani Martin Luther -Bundin apuraha on tehnyt mahdolliseksi tutkimustyön Erlangenissa. Sikäläisistä tutkijoista kiitän erityisesti professori Gerhard Müllerä.

Tässäkin yhteydessä haluan kiittää kaikkia kirjastoja, joita olen käyttänyt. Helsingin ja Erlangenin yliopistojen kirjastojen ohella on mainittava myös Ristijärven kunnankirjasto, joka on hankkinut käyttööni monia vaikeasti saatavia teoksia.

Kuopion hiippakunnan tuomiokapituli on myöntänyt tarvittaessa virkavapautta tutkimustyötä varten. Saamastani tuesta kiitän myös lääninrovasti Mikko Lammia sekä työtovereitani Outokummun ja Ristijärven seurakunnissa. Pastori Hans-Christian Daniel on saksantanut sekä ensimmäisen että toisen osan yhteenvedot.

Apurahan toista osaa varten olen Martin Luther -Bundin lisäksi saanut Suomen Kulttuurirahaston Huhtamäen rahastosta. Kiitän myös Suomen Kirkkohistoriallista Seuraa, joka on ottanut myös tämän osan julkaisusarjaansa. Seuran sihteeri teol. lis. Esko Koskenvesa on jälleen auttanut monenlaisissa painatukseen liittyvissä kysymyksissä.

Tutkimustyön tekeminen papin viran hoitamisen ohessa ja kaukana tieteellisistä kirjastoista ei ole ollut aina helppoa. Ystäväni ja sukulaiseni ovat kuitenkin tukeneet minua monin tavoin. Vaimoni Johannan kärsivällinen tuki ja kielitaito on auttanut monesta pulmasta. Oman perheeni lisäksi kiitän erityisesti vanhempiani sekä tätiäni Saimi

Arffmania, joka on tukenut tutkimustyötäni myös taloudellisesti. Kaikkia auttajiani en voi tässä yhteydessä mainita nimeltä, mutta kaikille haluan kuitenkin lausua kiitokseni.

Ristijärvellä marianpäivänä 1985

Kaarlo Arffman

SISÄLLYS

1.	JOHDANTO	9
2.	WITTENBERGIN YLIOPISTON JA SEN OPETTAJIEN KANNANOTOT	14
2.1.	Wittenbergin yliopiston merkitys keskus- telufoorumina korostuu kesällä 1521	14
2.2.	Yliopisto koettaa ratkaista reformaatio- liikkeen synnyttämät ongelmat	27
2.3.	Yliopisto menettää otteensa Wittenbergin tapahtumiin	41
2.4.	Karlstadt yrittää reformoida Wittenbergin seurakunnan kirkkokansan ja raadin tuella	53
2.5.	Vaaliruhtinas puuttuu Wittenbergin asioihin	71
2.6.	Luther ottaa vaaliruhtinaan tuella Saksin reformaatioliikkeen johtoonsa	78
2.7.	Luther vaientaa wittenbergiläiset vastustajansa	92
2.8.	Luther myöntää piispan viran tarpeelli- suuden Böömissä ja Preussissa	113
2.9.	Luther puolustaa magisterium-näkemyk- sään Erasmus Rotterdamilaista vastaan ..	121
2.10.	Luther hyväksyy Saksin vaaliruhtinaan järjestämät seurakuntien tarkastukset ...	132
2.11.	Vuoden 1527 visitaatio korostaa Lutherin arvovaltaa	140
2.12.	Wittenbergin professorit eivät halua Marburgin yliopistosta reformaatio- liikkeen auktoriteettia	153
3.	BASELIN YLIOPISTON JA SEN OPETTAJIEN KANNANOTOT	160
3.1.	Baselin yliopisto asettuu vastustamaan kirkon uudistusta	160
3.2.	Yliopisto jakaantuu kahteen puolueeseen .	175

3.3.	Yliopiston skolastisen johdon ote herpaantuu	182
3.4.	Baselin humanistit tunnustavat katolisen kirkon auktoriteetin	194
3.5.	Oekolampadius ja Pellikan liittyvät Zwinglin johtamaan reformaatio- liikkeeseen.	206
3.6.	Erasmus perustelee kantaansa Hyperaspistes-teoksessaan	224
3.7.	Oekolampadius puolustaa kantaansa Badenin ja Bernin väittelyissä	232
LYHENTEET		244
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS		247
ZUSAMMENFASSUNG		273

1. JOHDANTO

Nyt ilmestynvä tutkimus on suora jatko väitöskirjalleni "Yliopistot ja kirkon magisterium reformaation alkuvaiheessa 1. 1517-1521." Tutkittavana on sama ongelma: Kenelle magisterium kuului? Kenellä oli valta opettaa kirkkoa? Miten ja millä perusteilla kirkon oppi määräytyi? Tätä kysymystä tarkastellaan yliopistojen näkökulmasta. Tutkimuskohteena on kaksi yliopistoa, Wittenberg ja Basel. Nämä olivat nimittäin ainoat yliopistot, joiden opettajina oli reformaatioliikkeen merkittäviä johtajia (Wittenbergissä Luther, Melanchthon ja Karlstadt, Baselissa Oekolampadius ja Pellikan). Tällaisina ne olivat reformaatioliikkeen huomattavimpia keskuksia. Toisaalta niissä molemmissa oli myös reformaatioliikkeen vastustajia. Kysymyksessä oli siis myös yliopistojen sisäinen kiista ja välien selvittely. Wittenberg ja Basel joutuivat lisäksi kahdessakin yhteydessä kiistaan toistensa kanssa. Tältä osin niiden kannanottoja voi siksi ymmärtää vain, jos tuntee myös toisen osapuolen kannan ja sen perusteet. Wittenbergin ja Baselin yliopistojen käsitteleminen yhdessä on näin luonnollista. Sen sijaan muut, reformaatioliikettä vastustamaan asettuneet yliopistot jäävät edelleen odottamaan omaa tutkimustaan.

Yliopistojen kannanotot koostuvat kahdesta erilaisesta lähderyhmästä. Mukaan on otettu sekä yliopistojen viralliset kannanotot että opettajien henkilökohtaiset mielipiteet. Rajanveto on kuitenkin ollut käytännössä useissa kohdissa vaikeampaa kuin ensimmäisessä osassa. Wittenbergissä on otettu mukaan myös Kaikkien pyhien alttarisäätiön kaniikkien kannanotot, vaikka muutamat heistä olivat miltei vain nimellisesti yliopiston opettajia. Toisenlaiset ratkaisut olisivat kuitenkin johtaneet vieläkin vaikeampiin rajanvetoihin. Myös Karlstadtin Orlamünden kauden aikaiset kannanotot on otettu mukaan, koska hän oli heinäkuuhun 1524 saakka muodollisesti yliopiston opettaja. Näin on jouduttu ottamaan mukaan vielä Karlstadtin syksyllä 1524 julkaisemat teoksetkin. Tällaista ratkaisua voi kuitenkin perustella sillä, että Karlstadtin kannanottoja ja toimia

olisi joka tapauksessa selvitettävä, jotta Wittenbergin yliopiston ja Lutherin kannanotot olisi mahdollista nähdä oikeassa valossa. Samanlaisia ongelmia on myös Baselin yliopistoa käsittelevässä osassa. Erasmus Rotterdamilainen ei ollut Baselissa virallisesti yliopiston opettaja. Wittenbergin ja Baselin reformaattoreiden kannanottoja tutkittaessa olisi Erasmus kuitenkin pakko ottaa varsin näkyvästi huomioon. Siksi olen edellä esitetystä rajauksesta huolimatta käsitellyt Erasmuksen kannanottoja varsin laajasti yrittämättä työntää häntä vain jonkinlaiseksi taustahahmoksi. Erasmuksen kohdalla tulee selvästi esiin toinenkin tutkimuksen rajaukseen liittyvä ongelma. Samoin kuin ensimmäisessä osassa on tässäkin tutkimuksessa lähdetty liikkeelle siitä, että reformaation vastustajien kohdalla huomioon otetaan vain heidän kannanottonsa reformaatioliikkeeseen, ei heidän muita kirjoituksiaan. Erasmuksen reformaatioliikkeen vastaiset kannanotot kuitenkin vaativat taustakseen hänen muista kirjoituksista selviävää kantaansa magisterium-kysymykseen. En ole siis tällaisissa kohdissa katsonut voivani pitää kiinni tutkimuksen periaatteellisesta rajauksesta.

Ensimmäiseen osaan verrattuna on tämän osan lähde-materiaali erilaista. Vuosina 1517–1521 oli magisterium-kysymys keskustelun polttopisteessä. Sen sijaan vuodesta 1521 lähtien tilanne oli toinen. Reformaatioliike oli jo löytänyt perustansa *claritas scripturae* -opista. Keskustelu koski nyt etupäässä muita asioita. Myös magisteriumia koskevat kannanotot liittyvät niihin. Siksi tällaisessa tutkimuksessa joudutaan esimerkiksi Wittenbergin reformaatioliikkeen alkua käsiteltäessä selvittelemään myös muita keskustelun alaisiksi nousseita kysymyksiä. Usein on vaikea ratkaista, missä laajuudessa tämä on tehtävä. Ilman tällaista selvittelyä ei magisteriumia koskevia kannanottoja kuitenkaan voi ymmärtää.

Myös ajallisesti tutkimus on ensimmäisen osan jatko. Wittenbergin osalta on reformaatioliikkeen muotoutuminen syyskesällä 1521 luonnollinen lähtökohta. Myöskään Baselin osalta ei lähtökohdassa ole ongelmia: yliopiston kannanottoja

reformaatioliikkeeseen voidaan seurata alusta alkaen. Tutkimuksen päätöskohtana ovat vuoden 1528 alkukuukaudet. Wittenbergin osalta on mukaan otettu vielä keväällä 1528 ilmestynyt Unterricht der Visitatorn -niminen ohjekirjanen, koska se liittyy läheisesti edellisenä vuonna järjestettyyn visitaatioon. Baselissa jää tilanteen aivan toiseksi muuttanut reformaatioliikkeen voitto keväällä 1529 tutkimuksen ulkopuolelle. Reformaatioliikkeen kahden keskuksen kannanottojen esittäminen on kronologisesti vaikeaa. Olen päätenyt siihen, että asioita katsellaan ensin Wittenbergin, sitten Baselin näkökulmasta. Tästä seuraa, että esimerkiksi Lutherin ja Erasmusuksen kiista hajoaa kahteen osaan ja sen kronologia särkyi: ensin selvitetään Wittenbergin kohdalla Lutherin kannanottoja ja vasta Baselin kohdalla Erasmusuksen kannanottoja. Toinen harkitsemani ratkaisu olisi ollut koettaa järjestää käsiteltävä materiaali yhtenäisiksi, jänteviksi tapahtumasarjoiksi ja asiakokonaisuuksiksi. Pidän kuitenkin tekemääni ratkaisua perusteltuna, koska lukija voi sen pohjalta seurata yhtenäisesti kummankin yliopiston kannanotoissa tapahtuneita muutoksia ja niihin vaikuttaneita tekijöitä.

Sekä Wittenberg että Basel ovat reformaatiohistorian tutkituinta maaperää. Uuden painamattoman lähdemateriaalin löytäminen on siksi varsin vaikeaa. Wittenbergin osalta tämä ei juuri perusteluja kaivanne. Myös Baselissa on tilanne samanlainen. Kaupungin reformaatiohistorian lähteet on julkaistu painetuissa lähdekokoelmissa. Baselin kaupungin kantonin arkisto on vastannut tiedusteluuni, että sen tiedossa ei ole painamattomia yliopiston kantaa valaisevia lähteitä. Käsitykseni mukaan miltei ainoat kysymykseen tulevat painamattomat lähteet olisivat joidenkin yliopistojen opettajien mahdolliset kirjeet. Niiden esille saaminen on kuitenkin työlästä ja vaivaan verrattuna sittenkin todennäköisesti varsin vähän uutta tietoa antavaa. Monet painetut lähdekokoelmat ovat jo auttamattomasti vanhentuneita. Niiden käyttö on siitä syystä ongelmallista. Sen paremmin tekstiin kuin ajoitukseenkaan ei aina voi luottaa. Tuntuukin todennäköiseltä, että tuleva tutkimus voi parempien lähdejulkaisujen varassa korjata ja täsmentää

moniakin yksityiskohtia.

Toisaalta on ongelmana lähteiden paljous. Tutkimuksen keskeiset hahmot ovat kirjoittaneet vuosina 1521-1528 kymmeniä teoksia. Osa niistä on vielä hankalasti tavoitettavissa. Tästä suuresta määrästä on löydettävä oleellinen, tutkittavaa asiaa valaiseva materiaali. Osan lähdemateriaalista (esimerkiksi eksegeettiset työt ja saarnat) olen jättänyt ilman muuta sivuun. Ne on otettu huomioon vain kirjallisuuden antamien tietojen perusteella. Tutkimus rakentuu näin etupäässä ajankohtaisten kiistakirjoitusten ja kirjeiden varaan. Sivuun jääneessä lähdemateriaalissakin epäilemättä on kannanottoja magisterium-kysymykseen. Jonkun uuden teoksen esiin nostaminen on kuitenkin mielestäni perusteltua vain, mikäli se tuo esiin uusia näkökulmia tai muuten vaikuttaa tutkimuksen kokonaiskuvaan.

Tutkimusaiheeseen liittyvää kirjallisuutta on runsaasti. Suuri osa on jo vanhempaa, osittain vanhentunuttakin. Uutta tutkimusta saattaa jostakin keskeisestäkin tapahtumasarjasta olla yllättävän vähän. Modernia kokonaisselvitystä esimerkiksi talven 1521-1522 tapahtumista Wittenbergissä ei ole. Sen sijaan näitä tapahtumia on kyllä lähestytty tutkimuksessa monistakin erilaisista näkökulmista käsin (esimerkiksi Maurerin, Siderin, Preusin ja Bubenheimerin tutkimukset). Aikaisempia käsityksiä on tällöin pystytty korjaamaan monissa kohdissa. Samansuuntainen on tilanne myös Saksin ensimmäisten visitaatioiden ja maakirkon synnyn osalta. Myös Wittenbergin Kaikkien pyhien alttari-säätiön loppuvaiheita selvitettäessä liikutaan hyvin vähän tutkitulla alueella, vaikka asiaa valaiseva lähdekokoelmakin on ilmestynyt jo tämän vuosisadan alkupuolella. Tällaisia esimerkkejä voisi luetella useampiakin. Myös Baselissa ovat laajat lähdejulkaisut ja vanhempi kirjallisuus ehkä antaneet kuvan jo loppuun viedystä tutkimuksesta. Uutta tutkimusta on siksi loppujen lopuksi varsin vähän. Esimerkiksi Heiko A. Obermanin tutkimus Zürichin reformaation alkuvaiheesta on kuitenkin osoittanut vakuuttavasti, että jo vakiintuneissa käsityksissä saattaa olla paljonkin korjaamisen ja täsmentämisen varaa.

Alaviitteissä, lyhenteissä sekä lähde- ja kirjallisuusluettelossa on noudatettu samaa linjaa kuin ensimmäisessä osassa. Lähdeluettelossa mainittuja teoksia ei ole kuitenkaan mainittu enää toiseen kertaan kirjallisuusluettelossa.

2. WITTENBERGIN YLIOPISTON JA SEN OPETTAJIEN KANNANOTOT

2.1. Wittenbergin yliopiston merkitys keskustelufoorumina korostuu kesällä 1521

Saksan valtakunta otti keväällä 1521 Wormsin valtiopäivillä selvän kannan Lutherin ympärille syntyneeseen kiistaan julistamalla ekskommunikoidun tohtorin myös valtakunnan-kiroukseen. Saksin vaaliruhtinas oli kuitenkin jo varautunut tähän tilanteeseen ja toimittanut Lutherin salaiseen turva- paikkaan Wartburgin linnaan. Näiden dramaattisten tapahtumien vaikutus tuntui pian myös Wittenbergissä. Luther oli nyt poissa eikä voinut enää määritellä kantaansa tapahtumiin yhtä välittömästi kuin ennen. Hänen kannattajiensa silmissä olivat kirkon perinteiset johtajat menettäneet kaiken auktoriteettinsa; heitä ei siis tarvinnut ottaa enää huomioon oikeasta opista keskusteltaessa. Edellisen talven ahdistavassa tilanteessa Luther oli esittänyt uuden, radikaalin näkemyksen magisteriumista. Sen mukaan Raamattu ei kaivannut ulkopuolisia tulkitsijoita. Se oli itsessään selvä kirja, koska Pyhä Henki toimi sen kautta ja avasi sanan rukoilevalle lukijalle tai kuulijalle.¹ Toisaalta Lutherin kannattajat halusivat ryhtyä toteuttamaan reformatorisia ajatuksia myös käytännössä. Heille kaikkein kipeimmät ja läheisimmät, ennen muuta selibaattia, kanonista oikeutta sekä messua ja ehtoollisenviettoa koskevat ongelmat nousivat näin keskustelun polttopisteeseen. Tässä keskustelussa oli siis kysymys siitä, miten ulkonaisiksi ja vääriksi koetut perinteisen katolisen uskon ilmenemismuodot korvattaisiin uusilla.² Miten ja kenen johdolla kirkon elämää voitiin ryhtyä reformoimaan? Oliko Wittenbergin seurakunnalla oikeus ryhtyä konsiilia odottamatta koko katolisen kirkon tiennäyttäjänä muuttamaan lujaan juurtuneita perinteisiä tapoja? Millaiseksi muodostuisi yliopiston opettajien, seurakunnan pappien, kaupungin raadin ja Saksin vaaliruhti-

1 Lähemmin Arffman 1981, 241-243.

2 Hillerbrand 1966, 385. Sider 1974, 149-152.

naan valta Wittenbergin seurakunnan asioihin nähden? Lutherin oppi Raamatun selvydestä (*claritas scripturae*) ei sinänsä vastannut tällaisiin kysymyksiin. Magisterium-kysymys nousi näin esiin uudessa muodossa. Ongelmat vaativat ratkaisua. Monet halusivat jo siirtyä sanoista tekoihin.

Lutherin merkittävimmät wittenbergiläiset kannattajat olivat yliopiston opettajia. Yliopistoilla oli omat perinteiset menetelmänsä, joilla totuutta oli jo vuosisatojen ajan etsitty. Yliopistoilla oli vanhastaan ollut myös tunnustettu ja arvostettu, joskin rajoitettu osuutensa opillisten kysymysten ratkaisemisessa. Voisiko Wittenbergin yliopisto kohota nyt uudessa tilanteessa piispojen tilalle kirkon suunnannäyttäjäksi? Sinänsä tämä ei olisi enää ollut edes uutta; Prahan yliopistohan oli jo sata vuotta aikaisemmin noussut Böömin hussilaisten ylimmäksi hengelliseksi auktoriteetiksi.³

Lutherin *claritas scripturae* -opin kannalta katsottuna ei reformien toimeenpanossa pitänyt olla ongelmia: oikeat ratkaisut voitiin löytää Jumalan selvän sanan perusteella. Perinteisten akateemisten disputaatioiden asema tuli näin periaatteessa kyseenalaiseksi. Teologinen tiedekunta päättikin kesälukukaudella 1521, että tiedekunnassa järjestettäisiin vastedes ainoastaan opettajien vuorotellen pitämiä viikottaisia väittelyjä (*Zirkulardisputationen*) sekä promootioväittelyjä.⁴ Käytännössä disputaatioiden merkitys oli kuitenkin Lutherin ympärillä käydyn kiistan aikana entisestään vain lisääntynyt. Kesällä 1521 yliopiston viikottaiset väittelyharjoitukset alkoivatkin kehittyä todelliseksi väittelyiksi, joiden tuloksista reformien toimeenpano suuresti riippui.⁵ Tilannetta kuvaa hyvin se, että Luther lähettäessään syyskuun alussa uusia teesejä Wittenbergiin salli todellisen väittelyn vain toisesta teesikokoelmasta; sen sijaan toisesta oli lupa väitellä vain siten, että sen oikeaoppisuutta ei asetettu kyseenalaiseksi. Toisin sanoen

3 Ks. Arffman 1981, 23.

4 Tiedekunnan päätös; Friedensburg 1926, 110. Wolf [1952], 336-337.

5 Barge 1905 1, 245-246. Friedensburg 1917, 172. Etenkin Johannes Dölschin osalta myös Kropatscheck 1898, 55-58.

Luther oli jo todennut tämän kokoelman teesit Raamatun perusteella oikeiksi ja esitti ne siksi assertiona, johon muiden tuli yhtyä.⁶

Reformatorisen magisterium-opin ja tradition lisäksi kehitykseen vaikuttivat myös henkilösuhteet. Lutherin jälkeen jäivät Andreas Karlstadt ja Philipp Melanchthon Wittenbergin yliopiston johtaviksi opettajiksi. Karlstadt toimi kesälukukaudella 1521 teologisen tiedekunnan dekaanina.⁷ Toukokuun loppupuolella hän matkusti Tanskan kuninkaan kutsusta Kööpenhaminaan, mutta palasi jo kesäkuun puolivälissä kuninkaan asenteeseen pettyneenä takaisin Wittenbergiin.⁸ Karlstadtin asemaa vaikeutti se, että hän oli jo jäämässä yksin. Karlstadt oli nimittäin pettynyt talvella 1521 vaaliruhtinaaseen ja Spalatiiniin, koska häntä ei ollut Kaikkien pyhien alttarisäätiön rovastin Henning Göden kuoltua nimitetty tämän seuraajaksi, vaikka hänen Roomassa hankkimansa doctor utriusque iuris -arvo olisi antanut tähän virkaan muodollisen pätevyyden. Myös Karlstadtin suhde Melanchthoniin huononi saman asian vuoksi, sillä Melanchthon alkoi epäillä Karlstadtia rahanhimoiseksi.⁹ Luther ja Karlstadt olivat jo pitkään kilpailleet Wittenbergin yliopiston arvostetuimman teologin asemasta.¹⁰ Vuoden 1520 kuluessa oli tullut esiin heidän Raamatua koskeva erimielisyytensä.¹¹ Kesällä 1521 Karlstadtin ja Lutherin suhde oli jo varsin viileä.¹² Karlstadt oli Wittenbergin yliopiston merkittävimmistä teologeista ainoa, jonka kanssa Luther ei ollut kirjeenvaihdossa.¹³ Sen sijaan Melanchthonin ja Lutherin suhde oli luottamuksellinen, ja he olivat kirjeitse tiiviissä yhteydessä toistensa kanssa.¹⁴

Merkittävää oli myös se, että Melanchthon katsoi

6 Themata de votis; WA 8, 329: Haec sic disputari volo, ut certa et vera teneantur. Quae sequuntur, simpliciter propono disputanda et inquirenda. Kerlen 1976, 177.

7 Friedensburg 1926, 110.

8 Lähemmin Barge 1905 I, 467-471.

9 Barge 1905 I, 242-244.

10 Tästä erityisesti Bubenheimer 1980, 40-41.

11 Lähemmin Arffman 1981, 184-185.

12 Barge 1905 I, 245.

13 Maurer 1969, 155.

14 Maurer 1969, 153-155.

yliopiston opettajana asiakseen ryhtyä laatimaan kokonaisuutista oikeasta kristillisestä opista. Näin hän käytti opetusvaltaa. Melanchthon aloitti tämän *Loci communes* -teoksen kirjoittamisen jo talvella 1521, mutta se valmistui vasta saman vuoden lopulla.¹⁵ Teoksellaan hän halusi korvata vastaavat skolastiset oppikirjat.¹⁶ Toisaalta *Loci communes* -teos suuntautui myös Erasmus Rotterdamlaisen muutamia vuosia aikaisemmin julkaisemia teologisia oppikirjoja vastaan.¹⁷ Melanchthonin teoksen perustana oli *claritas scripturae* -oppi. Raamattu ei tarvinnut selittäjäkseen edes kirkkoisia, sillä se oli itse kirkon ainoa selvä kirja.¹⁸ Näin Melanchthon tunnustautui julkisesti Lutherin kannattajaksi ja sanoutui irti kirkon auktoriteetin tunnustavasta erasmuslaisesta raamattuhumanismista.¹⁹

Talven 1521-1522 tapahtumiin johtanut kehitys pääsi varsinaisesti vauhtiin Karlstadtin palattua kesäkuussa Wittenbergiin. Luther oli jo edellisenä vuonna vaatinut munkkilupausten kumoamista²⁰ ja jättänyt pappien selibaatin tulevan konsiilin päätettäväksi.²¹ Karlstadt esitti 21.6. väiteltäväksi edellisenä päivänä kirjoittamansa seitsemän teesiä, joissa hän vastusti sekä pappien että munkkien selibaattia.²² Teesit ovat hyvä esimerkki Karlstadtin pyrkimyksestä ratkaista ongelmat juridisten, täsmällisten sääntöjen avulla. Hän nimittäin selitti, että naimattomia miehiä ei saanut vihkiä papeiksi.²³ Vastaavasti piispojen tuli pakottaa konkubinaatissa elävät papit solmimaan avioliitto.²⁴ On huomattava, että Karlstadt oli joutunut

15 Maurer 1969, 145-146.

16 Maurer 1969, 140.

17 Maurer 1958, 103-114 ja 1969, 87-88.

18 MW 2:1, 8 r. 16-21, 9: Ita factum est, ut praeter canonicas scripturas nullae sint in ecclesia sincere literae.

19 Maurer 1969, 141.

20 De captivitate; WA 6, 538 r. 26-539 r. 1. Myös Junghans 1972, 96-97.

21 An den christlichen Adel; WA 6, 441 r. 24-27.

22 Barge 1905 1, 265, 475-476.

23 Kapp 1727, 462: Non sunt ad sacros (vt ajunt) ordines ii vocandi, qui conjugia nescierunt.

24 Kapp 1727, 463.

jo Kööpenhaminassa tekemisiin näiden kysymysten kanssa.²⁵ Teesejään Karlstadt perusteli kahdella laajalla kesäkuun lopulla valmiiksi saamallaan teoksella, saksankielisellä "Von gelubden unterrichtung" ja latinankielisellä "Super Coelibatu, Monachatu et Viduitate".²⁶ Hän arvosteli nyt myös Aleksanteri IV:tä edeltäneitä paaveja²⁷, sanoutui kokonaan irti kanonisesta oikeudesta ja perusteli väitteitään yksinomaan Raamatulla, jonka hän selitti olevan identtinen jumalallisen oikeuden (ius divinum, ius biblicum) kanssa.²⁸ Käytännössä Karlstadt vetosi etenkin Vanhaan testamenttiin. Mooseksen lakiin nojautumisen ongelmallisuus ilmeni kuitenkin erityisen selvästi 4 Ms 30:n selityksessä. Karlstadt piti tätäkin erilaisia lupauksia käsittelevää kohtaa myös kristittyjä koskevana raamatullisena oikeutena. Toisaalta hän ei voinut ilman muuta sovittaa kaikkia sen määräyksiä omaan aikaansa eikä itse asiassa edes hyväksyä niitä. Näin hän joutui käyttämään Vanhaa testamenttia yksipuolisesti ja ottamaan siitä vain hänen omia näkemyksiään tukevat kohdat.²⁹

Lutherin wittenbergiläiset kannattajat eivät voineet kesällä 1521 olla etsimättä selvää, perusteltua kantaa selibaattiin, koska ensimmäiset papit olivat jo luopuneet selibaatista ja solmineet avioliiton. Piispat eivät kuitenkaan hyväksyneet kanonisen oikeuden rikkomista. Mainzin arkkipiispa vaati Saksin vaaliruhtinasta rankaisemaan toukokuussa avioliiton solminutta Kembergin rovastia Bartholomäus Bernhardia. Vaaliruhtinas puolestaan pyysi asiasta Wittenbergin oikeustieteellisen tiedekunnan lausuntoa. Karlstadt ja Melanchthon laativat heinäkuussa juristeille lausunnon, jossa he puolustivat pappien avioliittoa Raamattuun ja kirkon historiaan vedoten.³⁰ Samoihin aikoihin

25 Lähemmin Bubenheimer 1977, 236-237.

26 Näistä teoksista lähemmin Barge 1905, 1, 265-281 ja Bubenheimer 1977, 234, 238-239. Painosta Karlstadtin teokset ilmestyivät kuitenkin vasta myöhemmin.

27 Esim. Karlstadt 1521 a, Ha. Karlstadtin suhtautumisesta paaviuteen myös Arffman 1981, 249-250.

28 Karlstadt 1521 a, Aa (nimilehti).

29 Karlstadt 1521 a, Dii b-Diij a. Barge 1905 1, 266, 270.

30 Lausunto on painettuna CR 1, 425-440. Siitä lähemmin Bubenheimer 1977, 240-242.

teologisessa tiedekunnassa väiteltiin Karlstadtin laatimista pappien selibaattia koskevista 66 teesistä.³¹ Karlstadt lähti teeseissään liikkeelle *claritas scripturae* -opista³², koetti erottaa toisistaan Raamatun käskyt ja neuvot³³ sekä vaati tältä pohjalta käsin papeille vapautta joko solmia avioliitto tai pysyä (todella) naimattomina.³⁴ Lisäksi Karlstadt, Melanchthon ja Johann Agricola kirjoittivat 18.7. Meissenin piispalle kirjeen, jossa he vaativat selibaatin rikkomisen vuoksi vangitun Glashütten papin Jakob Seidelin vapauttamista.³⁵ Luther erotti Melanchthonille 1. ja 3.8. lähettämissään kirjeissä periaatteessa pappien pakollisen ja munkkien vapaaehtoisesti antaman selibaattilupauksen. Jumalan nimenomaisen sanan (2 Tm 4:1-5) perusteella hän hyväksyi selibaattisäännön rikkoneiden pappien menettelyn. Sen sijaan hän ei hyväksynyt Karlstadtin sen perusteluksi esittämää eksegeesiä.³⁶ Lutherin kritiikki oli itse asiassa osoitus siitä, että hän ja Karlstadt tarkastelivat ongelmaa eri näkökulmista. Luther lähestyi sitä yksityisen kristityn näkökulmasta ja pyrki antamaan hätäantyneelle omalletunnolle lujan perustan. Näin selvytyteen päässeet kristityt voisivat panna reformit alulle. Sen sijaan Karlstadt tarkasteli ongelmaa kokonaisuudesta käsin ja etsi oikeaa, kaikkia koskevaa järjestystä.³⁷ Yliopiston johtavien teologien kanta pappien selibaattiin oli kuitenkin joka tapauksessa jo selvä.

Tämän jälkeen painopiste siirtyi munkkilupauksiin. Luther pohti kysymystä jo elokuun aikana lähettämissään kirjeissä.³⁸ Luostarilaitos asetettiin kyseenalaiseksi myös Wittenbergissä 30.8. järjestetyssä väittelyssä.³⁹ Melanch-

31 Nämä teesit ovat painettuina Barge 1905 1, 477-479. Luther mainitsi ne jo 1.8. Melanchthonille lähettämässään kirjeessä (WA Br 2, 370-371). Barge 1905 1, 289.

32 Teesit 1-2; Barge 1905 1, 477.

33 Teesit 8-9; Barge 1905 1, 477.

34 Teesit 38-39; Barge 1905 1, 478.

35 CR 1, 418. Maurer 1969, 162.

36 WA Br 2, 370 r. 1 - 371 r. 50 ja 373 r. 5 - 375 r. 90. Maurer 1969, 171, 302-303.

37 Tästä myös Maurer 1969, 172.

38 Luther Spalatinille 6.8.1521; WA Br 2, 377-378. Luther Spalatinille 15.8.1521; WA Br 2, 380 r. 20-39.

39 Lähemmin Kawerau & Müller 1889, 316.

hon vastusti syyskuun alkupäivinä ilmestyneessä *Loci communes* -teoksen osassa munkkilupauksia, vaikka ei suoraan ottanutkaan kantaa niiden sitovuuteen.⁴⁰ Ratkaisu jäi Lutherille.⁴¹ Hän lähettikin syyskuun alkupuolella Melanchthonille väittelyä varten kaksi kokoelmaa Wittenbergin papistolle osoitettuja teesejä, joissa hän kielsi munkkilupausten sitovuuden.⁴² Lutherin ensimmäisten teesien mukaan 9.9. lähettämä kirje osoittaa, että hän ei Karlstadtin tavoin lähtenyt ongelmaa ratkaistessaan liikkeelle biblisistiseen tapaan joistakin Raamatun kohdista, vaan ahdistuneen omantunnon vapauttamisesta ja vanhurskauttamisesta käsin. Ylhäältä päin annettu yleinen, juridinen päätös ei hänen mukaansa voinut vapauttaa omiatuntoja. Munkki voi todella vapautua lupauksestaan vasta ymmärrettyään evankeliumin.⁴³ Reformaation vastustajien ja heikkojen veljien vuoksi Luther katsoi kuitenkin parhaaksi pidättyä arvostelemasta julkisesti Karlstadtin näkemystä.⁴⁴ Teesien johdosta järjestetystä väittelystä ei ole säilynyt tietoja. On kuitenkin ilmeistä, että asia katsottiin tämän jälkeen selväksi. Yliopiston teologit olivat näin ratkaisseet kirkon oppia koskevan ongelman.

Toinen ongelma koski kirkon järjestystä ja kanonisen oikeuden asemaa. Kanonisen oikeuden professuuri oli yliopiston statuuttien mukaan yhdistetty alttarisäätiön rovastin virkaan. Rovasti Henning Göden kuoltua yliopiston johtavat teologit suosittelivat virkaan vaaliruhtinaan erfurtilaista luottamusmiestä Justus Jonasta, joka mahdollisesti oli jo Erfurtissa hoitanut roomalaisen oikeuden professuuria.⁴⁵ Jonas saikin viran kesäkuun alussa.⁴⁶ Hän kieltäytyi kuitenkin luennoimasta kanonista oikeutta. Sen sijaan hän halusi opettaa teologisessa tiedekunnassa sekä hoitaa rovastin

40 MW 2:1, 52-54. Kawerau & Müller 1889, 316. Melanchthonin näkemyksestä myös Maurer 1969, 172-173.

41 Tästä lähemmin Maurer 1969, 173.

42 *Themata de Votis*; WA 8, 323-335.

43 WA Br 2, 382 r. 5 - 385 r. 131. Lutherin käsityksestä lähemmin Maurer 1969, 173.

44 Luther Amsdorfille 9.9.1521; WA Br 2, 390 r. 13-15.

45 Aland 1960, 309. Kleineidam 1969, 334-335. Jonaksesta lähemmin Delius 1952.

46 Friedensburg 1917, 145.

virkaansa teologina, toisin sanoen Lutherin teologisten periaatteiden eikä kanonisen oikeuden mukaisesti.⁴⁷ Tätä pyyntöään Jonas perusteli kriittisen humanistisen tutkimuksen tuloksilla, jotka olivat horjuttaneet kanonisen oikeuden perusteita (Donatio Constantinin paljastuminen väärennökseksi). Siksi oli välttämätöntä edistää Raamatun tuntemusta kreikan ja heprean kielten avulla. Lisäksi Jonas vetosi Lutherin esiin tuomaan totuuteen. Sen mukaan kirkon johtaminen ei kuulunut juristeille, vaan (Raamatun mukaisesti opettaville) paimenille.⁴⁸ Kysymyksessä oli hyvin laajakantoinen asia, sillä alttarisäätiön alaisuuteen kuului noin kolmekymmentä seurakuntaa.⁴⁹ Teologinen tiedekunta tuki Melanchthonin johdolla Jonasta.⁵⁰ Vaaliruh-
tinas harkitsi välillä Jonaksen korvaamista Karlstadtilla⁵¹, mutta neuvottelujen lopputulos oli kuitenkin se, että Jonas sai tahtonsa hyväksytyksi.⁵² Lokakuun 14. päivänä hän sai sen mukaisesti myös teologian tohtorin arvon.⁵³ Jonak-
sen saama voitto merkitsi kanonisen oikeuden hiljaista syrjäyttämistä humanismin ja Lutherin teologian perusteella. Samalla se merkitsi myös teologisen tiedekunnan aseman lujittumista ja reformaatioliikkeen edellytysten luomista.

Kolmas kesällä 1521 polttavaksi noussut ongelma koski oikeaa jumalanpalvelusta ja ehtoollisenviettoa. Luther oli jo edellisenä kesänä pitänyt pappien ilman seurakunnan mukanaoloa toimittamia messuja hyödyttöminä ja vaatinut messun sisällön uudistamista, esimerkiksi ehtoollisviinin jakamista myös maallikoille. Hän oli kuitenkin selittänyt, että perinteistä käytäntöä ei ollut lupa muuttaa omavaltaisesti. Kristittyjen omattunnot oli nimittäin

47 Jonas vaaliruhtinaalle 19.6.1521; Jo Br, 62-63. Asian käsittelyyn liittyvät asiakirjat ovat painettuina Jo Br, 63-74.

48 Jonas vaaliruhtinaalle 19.6.1521; Jo Br, 63. Jonas vaaliruhtinaan neuvoksille [kesällä] 1521, Jo Br, 72-74. Maurer 1969, 161.

49 Maurer 1969, 162.

50 Melanchthon Spalatinille 7.6.[1521]; MW 7:1, 110-112. Maurer 1969, 162.

51 Spalatin jollekin vaaliruhtinaan neuvokselle, todennäköisesti Johann (Hans) von Dolzigille kesäkuussa (?) 1521; Drews 1898, 71. Barge 1905 I, 262 alav. 59.

52 Delius 1952, 35. Sopimuksen mukaan Jonas maksoi 200 guldenia Johann Schwertfegerille, jonka tehtäväksi kanonisen oikeuden opettaminen jäi.

53 LD, 32 b.

ennen sitä saatava vakuuttuneiksi asian oikeudesta.⁵⁴ Erään tiedon mukaan jaettiin kuitenkin Zwickaussa, jonne hussilaiset opit olivat levinneet, ehtoollista molemmissa muodoissa jo keväällä 1521.⁵⁵

Koska Karlstadt oli pappi, oikeaa ehtoollisenviettoa koskeva kysymys oli hänelle hyvin läheinen. Karlstadt kirjoittikin jo kesäkuun lopulla asiaa käsittelevän traktaatin.⁵⁶ Heinäkuun 12. päivänä järjestetyssä promootioväittelystä alankomaalainen augustinolaisveli Jacobus Praepositus⁵⁷ puolusti Karlstadtin laatimia teesejä, joissa käsiteltiin munkkilupausten ja ripin ohella myös ehtoollista ja korostettiin lupauksen sanaan tarttuvan uskon merkitystä sen oikeassa nauttimisessa.⁵⁸ Viikkoa myöhemmin pidetyssä väittelystä Karlstadt vaati ensimmäisen kerran ehtoollisviinin jakamista myös maallikoille.⁵⁹ Nämä teesit osoittavat jälleen selvästi, miten Karlstadtin lähtökohtana oli hänen käyttöön ottamansa *ius biblicum* -käsite. Hän pyrki löytämään kaikkia kristittyjä sitovan oikean käytännön, oikean oikeusjärjestyksen ja saattamaan sen voimaan. Tämän mukaisesti Karlstadt selitti, että pelkän ehtoollisleivän nauttiminen oli syntiä.⁶⁰ Koska ehtoollisella oli Vanhan testamentin esikuvien ja Kristuksen käskyn mukaisesti nautittava sekä leipää että viiniä, oli parempi olla kokonaan ilman ehtoollista, kuin rikkoo tätä käskyä nauttimalla vain ehtoollisleipää.⁶¹ Karlstadt ei liene kuitenkaan toimitanut näihin aikoihin itse messuja. Siksi hän ei joutunut tekemään kannastaan käytännön johtopäätöksiä.⁶² Kysy-

54 Lähemmin Maurer 1969, 177-178.

55 Husa 1957, 37.

56 Karlstadt 1521 b. Aiheemme kannalta se ei sisältänyt mitään uutta. Barge 1905 1, 281-285.

57 Jacobus Praeposituksesta eli Jacques Proostista lähemmin Iken 1888 ja Rahlenbeek 1905 sekä niissä mainittu kirjallisuus.

58 Nämä teesit ovat painettuina Clemen 1900, 34-36.

59 Teesit ovat painettuina Gerdes [1748], 43-42.

60 Teesi 10; Gerdes [1748], 41: Qui solo pane vescitur, mea sententia peccat.

61 Teesit 11 ja 12; Gerdes [1748], 41: Satiisque foret, si nullam, ut ajunt, speciem sumeret, quam unam tantum, XII, Quia neque figuris veteribus neque Christi instituto satisfit.

62 Ks. myös s. 57.

myksen polttavuutta osoittaa kuitenkin se, että Karlstadt esitti jo 22.7. väiteltäväksi uusia ehtoollista koskevia teesejä.⁶³

Melanchthon ei maallikkona kokenut ehtoolliskysymystä yhtä polttavaksi kuin Karlstadt. Hän ei siksi ottanut siihen kantaa, vaan jäi odottamaan Lutherin ratkaisua.⁶⁴ On ilmeistä, että Luther näki ehtoollisenviettoa koskevan ongelman toisella tavalla kuin Karlstadt. Hänen mukaansa oli ennen muuta huolehdittava siitä, että evankeliumi pääsisi kuulumaan. Sen valossa tarpeellisia uudistuksia oli lupa panna toimeen, kunhan omilletunnoille tarjottiin samalla luja perusta. Kirkon järjestystä koskevat kysymykset olivat tämän rinnalla toisarvoisia. Ulkonaisen rauhan häiriintyminenkin oli pienempi paha kuin evankeliumin tukahduttaminen. Perinteisessä jumalanpalveluskäytännössä taas oli kohtia, jotka olivat vastoin evankeliumia.⁶⁵ Tältä pohjalta käsin Luther hyväksyi Melanchthonille 1.8. lähettämässään kirjeessä sen, että messuun tehtäisiin Wittenbergissä muutoksia. Hän selitti, että hän ei enää toimittaisi messuja, joissa kirkkokansa ei ollut mukana. Wittenbergiin paluuta silmällä pitäen hän oli suunnitellut messuun muitakin muutoksia, kuten ehtoollisviinin jakamisen myös maallikoille. Sen sijaan Luther ei Karlstadtin tavoin pitänyt pelkän ehtoollisleivän nauttimista välttämättä syntinä; vain ehtoollisviinin vastoin Kristuksen käskyä kieltävät papit ja heidän puolustajansa tekivät syntiä, eivät väärään käytäntöön alistuvat seurakuntalaiset.⁶⁶ Luther näki siis ehtoollisen vanhurskauttamisen ja kristityn vapauden näkökulmasta. Hänen mukaansa jokainen, joka piti jotakin seremoniaa tai sen poistamista pelastuksen kannalta välttämättömänä, lankesi syntiin. Pelastus oli yksin armosta, ei lain teoista. Kristus oli säättänyt ehtoollisen armon ateriaksi, ei laiksi. Tässäkin asiassa oli näin viime kädessä kysymys laista ja evankeliumista.⁶⁷

63 Barge 1905 1, 291-292. Nämä teesit ovat painettuina Kolde 1890, 463.

64 Maurer 1969, 178.

65 Lutherin näkemyksestä lähemmin Maurer 1969, 164, 167-168.

66 WA Br 2, 372 r. 52-75.

67 Tästä myös Neuser 1968, 124-125 ja Maurer 1969, 178.

On ilmeistä, että Lutherin kannan tunnetuksi tuleminen antoi hänen wittenbergiläisille kannattajilleen ratkaisevan sysäyksen.⁶⁸ Huomio kiintyi ensin ehtoollisviinikysymykseen. Lutherin oman luostarin veljet alkoivat viimeistään syyskuun kuluessa jakaa ehtoollisviiniä myös maallikoille.⁶⁹ Myös reformeja ajavien johtajakseen tunnustama Melanchthon osallistui oppilaineen sunnuntaina 29.9. kaupunginkirkossa pidettyyn messuun, jossa heille jaettiin ehtoollinen molemmissa muodoissa. Kysymyksessä oli luultavasti yksityismessu, jonka toimittajan kanssa Melanchthon oli sopinut asiasta. Sen jälkeen tällaisia messuja vietettiin ainakin silloin tällöin.⁷⁰ Ilmeisesti Melanchthon pyrki näin toteuttamaan Lutherin hyväksymän reformin antamalla yksityismessujen muuttua vähitellen seurakuntajumalanpalveluksiksi sitä mukaa, kuin seurakunta kypsyisi tähän.⁷¹

Wittenbergin yliopiston radikaalien ja osaksi jo nimeltä mainiten ekskommunikoitujen opettajien ympärille muodostui näin lokakuun alkuun mennessä reformaatioliike, joka ryhtyi yksinomaan Jumalan selvää sanaa totellen poistamaan vääristymiksi koettuja perinteisen uskon ilmenemismuotoja. Wittenbergin yliopistolla oli reformaatioliikkeen synnyssä keskeinen osa. On kuitenkin ilmeistä, että yliopiston ja sen opettajien merkityksen korostuminen tapahtui spontaanisti, olosuhteiden vuoksi ja ilman, että he olisivat itse pyrkineet siihen tai yleensä periaatteessa antaneet yliopistolle mitään valtaa kirkon opin määräytymiseen. Yliopisto instituutiona oli edelleen vain väittelyfoorumi, ei päätösten tekijä. Luther säilytti edelleen poissaolostaan huolimatta auktoriteettinsa. Hänen näkemyksistään kesällä

68 Myös Neuserin (1968, 123-128) ja Maurerin (1969, 179-180) mukaan Luther oli Wittenbergin reformaatioliikkeen alkamisen taustavoimana.

69 Reformaatiota vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 61-62. Neuser 1968, 128-129. Sen sijaan Preus (1974, 8-9) selittää näin tapahtuneen jo ennen Lutherin kirjeen saapumista.

70 Sebastian Helmann Johann Hessille 8.10.1521: Müller 1911, 17. Melanchthon Wenzeslaus Linkille 9.10.1521; Müller 1911, 23. Saksin herttua Yrjö serkulleen herttua Juhanalle 21.11.1521; Gess 1905, 209. Neuser 1968, 128-129. Maurer 1969, 181. Eräät varhaisemmat tutkijat esim. Kropatscheck 1898, 61-62 ovat virheellisesti kiistäneet Helmannin tietojen todenperäisyyden. Preus (1974, 9) taas selittää virheellisesti messuun tehdyn samalla muitakin muutoksia.

71 Näin Maurer 1969, 181.

1521 voi koettaa muodostaa kirjeiden perusteella jonkinlaisen kuvan.

Toukokuun 12. päivänä Luther lähetti Wartburgista ensimmäisen kirjeen Melanchthonille. Tässä kirjeessä hän kehotti Melanchthonia astumaan tilalleen sananpalvelijaksi reformaatiota toivovien johtoon.⁷² Seuraavissa kirjeissään Luther antoi lisäohjeita. Melanchthonin oli osoitettava oikea tie ja huolehdittava vastustajien väitteiden kumoamisesta.⁷³ Vaikka Luther olikin tyytyväinen yliopiston kukoistukseen⁷⁴, hän ei kuitenkaan kirjoittanut Melanchthonille näin siksi, että tämä oli yliopiston opettaja. Kirjeissään Luther nimitti Melanchthonia Wittenbergin seurakunnan saarnaajaksi siitäkin huolimatta, että Melanchthon ei ollut pappi eikä hänellä ollut mitään virallista asemaa seurakunnassa.⁷⁵ Melanchthonin tuli ottaa hänen paikkansa samoin kuin Elisa oli profeettana seurannut Eliaa.⁷⁶ Lutherin tehtävistä hänen saarnaajan virkansa oli kaupunkiyhteisön kannalta tärkein. Juuri kaupunginkirkon saarnaajalla jos kenellä oli mahdollisuus vaikuttaa kaupunkilaisten mielipiteeseen. Luther näyttää keväällä harkinneen sekä Amsdorfia että Karlstadtia sijaisekseen kaupunginkirkon saarnaajaksi.⁷⁷ Syyskuussa hän kuitenkin ehdotti, että Melanchthon ryhtyisi pitämään jossakin sopivassa paikassa myös kansalle tarkoitettuja saarnoja. Tätä hän perusteli sillä, että Melanchthon oli pappi, koska hän oli Jumalan kutsuma sananpalvelija ja koska hän opetti oppilailleen Jumalan sanaa. Kristuskaan ei ollut ollut pappi, vaan hän oli opettanut milloin missäkin. Vastaväitteiden torjumiseksi raadin ja seurakunnan oli kuitenkin kutsuttava Melanchthon saarnaajaksi.⁷⁸ Tämäkin osoittaa, miten käytännöllisesti Luther ajatteli ja miten lähellä karismaattista näkemystä hän oli. Melanchthon ei kuitenkaan halunnut ryhtyä

72 WA Br 2, 333: Quare tu verbi minister interim iusta, et munito muros et turre Hierusalem, donec et te invadant.

73 Luther Melanchthonille 13.7.1521; WA Br 2, 357 r. 20-22. Maurer 1969, 155.

74 Luther Melanchthonille 13.7.1521; WA Br 2, 357 r. 28.

75 Esim. Luther Melanchthonille 12.5.1521; WA Br 2, 332 r. 1.

76 Luther Melanchthonille 26.5.1521; WA Br 2, 348 r. 48-50. Maurer 1969, 154.

77 Lähemmin Maurer 1969, 165.

78 Luther Spalatinille 9.9.1521; WA Br 2, 388 r. 43-61. Luther Amsdorffille 9.9.1521; WA Br 2, 390 r. 16-23.

saarnaajaksi. Kaupunginkirkon saarnaajan virka jäi näin Lutherin poissaolon ajaksi tyhjäksi.⁷⁹ Wittenbergin yliopiston kanssa Luther ei ollut virallisesti kosketuksissa. Siksi on ilmeistä, että Luther ei halunnut myöntää yliopistolle opillisen auktoriteetin asemaa, vaan halusi pitää magisteriumin reformaatiota toivovien wittenbergiläisten johtajilla - ennen muuta Melanchthonilla - ja viime kädessä itsellään.

Melanchthonille taas Luther oli ratkaiseva auktoriteetti. Päinvastoin kuin Luther Melanchthon ei kuitenkaan nähnyt tilannetta lopunaikaisesta, eskatologisesta näkökulmasta. Hän ei myöskään pitänyt itseään Jumalan kutsumana profeettana. Sen sijaan hän piti Lutheria Jumalan valittuna aseena, joka oli pitkän pimeyden jälkeen sytyttänyt Israelille jälleen valon. Luther oli evankeliumin todistaja, johon Jumala itse oli tunnustautunut ja joka oli antanut ihmisille totuuden pettämättömän koetinkiven. Hän oli Kristuksen apostoli; joka halveksi häntä, halveksi myös hänen lähettäjäänsä.⁸⁰ *Claritas scripturae* -oppiin liittyi siis Melanchthonillakin voimakas karismaattinen korostus. Myös loka- ja joulukuussa Melanchthon tähdensi Capitololle, että Luther oli Pyhän Hengen lähettämä profeetta, jota oli lupa vastustaa yhtä vähän kuin evankeliumia itseään.⁸¹ Toisaalta Melanchthon ymmärsi Raamatun ja kirkon perinteen suhteen toisin kuin Luther. Raamattu oli Melanchthonille myös kaikille elämän alueille ulottuva laki. Vain siitä suoraan nousevat perinteet voitiin säilyttää.⁸²

Melanchthoniin verrattuna Karlstadt oli yksinäinen raamatuntutkija, oman tiensä kulkija. Syyskuun 30. päivänä valmiiksi saamassaan teoksessa "*De legis litera sive carne, & spiritu*" hän käsitteli Raamatun auktoriteettia ja tulkittaa. Kirjoitus oli samalla Karlstadtin vastaus Lutherin hänen raamatuntulkintaansa kohtaan esittämään kritiikkiin.⁸³ Karlstadt korosti edelleen, että Raamattu kokonai-

79 Lähemmin Maurer 1969, 166.

80 Lähemmin Maurer 1969, 154, 157 ja 169 sekä niissä mainitut lähteet.

81 Lähemmin Maurer 1969, 224-225 ja siinä mainitut lähteet.

82 Lähemmin Haendler 1968, 76-77.

83 Barge 1905 1, 304.

suudessaan koski ja velvoitti kristittyjä. Raamattua ei saanut kuitenkaan ymmärtää kirjaimen mukaan, kuten fariseukset olivat tehneet, vaan Jumalan lain hengen mukaisesti.⁸⁴ Lain henki oli Jumalan tahto.⁸⁵ Se taas oli mahdollista ymmärtää uskossa Kristukseen. Todellinen vapaus oli näin lain orjuutta hengessä.⁸⁶ Karlstadt omisti teoksensa Melanchthonille, josta hän puhui kohteliain sanoin Wittenbergin seurakunnan ylimpänä johtajana (*primus dux*).⁸⁷ Juuri Karlstadtin kohteliaat sanat paljastavat kuitenkin Wittenbergin reformaatioliikkeen ensimmäisten miesten välisen jännityksen. Karlstadt nimittäin ylisti nuorempaa professoria vain humanistina, ei teologina.⁸⁸ Lutherin luottamusmiehen – sen paremmin kuin muidenkaan – opillisesta arvovaltaa hän ei ilman muuta ollut valmis myöntämään.

2.2. Yliopisto koettaa ratkaista reformaatioliikkeen synnyttämät ongelmat

Jo lokakuun alussa Wittenbergin reformaatioliike joutui vakavaan kriisiin. Se uhkasi saada väkivaltaisia muotoja. Opiskelijat osoittivat – todennäköisesti tietoisina Lutherin kannasta – 5. ja 6.10. mieltään arkkipiispa Albrektin Hallesissa uudelleen aloittamaa anekauppaa vastaan ja häiritsivät messua. He aikoivat myös estää Wittenbergin linnankirkkoon suunnitellun aneiden myynnin.¹ Lutherin tilalle augustinolaisluostarin saarnaajaksi oli tullut Gabriel Zwilling.² Hänen saarnansa olivat jo aikaisemminkin herättäneet suurta huomiota. Sunnuntaina 6.10. augustinolaisluostarin kappelissa pitämässään saarnassa Zwilling vaati luostarinsa jumalan-

84 Karlstadt 1521 c, A ij. Barge 1905 1, 306.

85 Karlstadt 1521 c, A iij: Nunc fortiter, neque tamen temere, uno verbo legis spiritum effundam. Spiritus legis, voluntas est dei. Barge 1905 1, 307.

86 Karlstadt 1521 c, A iiijb. Barge 1905, 1, 308.

87 Karlstadt 1521 c, A b.

88 Maurer 1969, 204.

1 Gregor Brück vaaliruhtinaalle 8.10.1521; Müller 1911, 19-21.

2 Maurer 1969, 164, 179.

palveluselämän täydellistä uudistamista Lutherin näkemysten mukaisesti. Ehtoollista ei saanut ymmärtää uhriksi. Kaikki siihen viittaava oli poistettava. Messuja oli pidettävä vain silloin, kun seurakunta osallistui niihin. Kaikille oli tällöin jaettava sekä leipää että viiniä. Zwilling selitti, että hän itse ei tekisi enää syntiä toimittamalla perinteisiä messuja.³ Zwillingin kerrottiin menetelleen näin Lutherin kehotuksesta.⁴ Tämä maininta saattaa pitää hyvinkin paikansa.⁵ Toisaalta Zwilling tulkitsi ehtoollisen Lutherin opetuksesta poiketen pelkäksi vertauskuvaksi ja leimasi sen mukaisesti adoraation (leivässä ja viinissä läsnäolevan Kristuksen kunnioittavan palvonnan) epäjumalanpalvelukseksi. Mahdollisesti Zwilling on saanut tämän myöhäiskeskiajan rationalismista nousevan näkemyksen Wittenbergin luostaris- sa opiskelemassa olleilta alankomaalaisilta augustinolaisveljiltä, jotka olivat hänen aktiivisia tukijoitaan.⁶ Aiheemme kannalta merkittävin ero Lutherin ja Zwillingin välillä oli kuitenkin siinä, että Zwilling leimasi jo pelkän yksityismessuihin osallistumisen synniksi ja vaati kuulijoitaan pysymään erossa niistä.⁷ Zwilling pyrki siis samanlaiseen "oikean järjestyksen" yleiseen palauttamiseen kuin Karlstadt ja katsoi, että kenellä tahansa oli oikeus panna se alulle. Toiset veljet yhtyivät Zwillingin kantaan. Hän ei voinut kuitenkaan ryhtyä toimittamaan uudistettuja messuja, koska prior Konrad Helt ei hyväksynyt ainakaan viinin jakamista maallikoille ennen kuin siihen olisi saatu lupa.⁸ Kysymyksessä

3 Felix Ulscenius Wolfgang Capitolle 6.10.1521; Müller 1911, 14-15. Sebastian Helmann Johann Hessille 8.10.1521; Müller 1911, 16-17. Gregor Brück vaaliruhtinaalle 8.10. ja 11.10.1521; Müller 1911, 20, 28. Taustasta myös Maurer 1969, 179-183.

4 Helmann Hessille 8.10.1521; Müller 1911, 16: is per literas, ut audiui, Martini admonitus concionatus est...

5 Ks. erityisesti Neuser 1968, 126-128.

6 Felix Ulscenius Wolfgang Capitolle 6.10.1521; Müller 1911, 14-15. Sebastian Helmann Johann Hessille 8.10.1521; Müller 1911, 16-17. Gregor Brück Saksin vaaliruhtinaalle 8.10.1521; Müller 1911, 20. Bubenheimer 1973, 278-284 ja 1980, 33. Neuserin (1968, 122) mukaan Zwilling ei kiistänyt reaali-preesenssiä. Edellä mainitut kirjeiden kohdat osoittavat kuitenkin tämän väitteen kiistattomasti vääräksi. Sanontaa "carnem et sanguinem sumere" hän käytti vain vertauskuvallisessa mielessä.

7 Alav. 6:ssa mainitut lähteet ja Maurer 1969, 180.

8 Gregor Brück vaaliruhtinaalle 11.10.1521; Müller 1911, 28. Melanchthon Linkille 9.10.1521; Müller 1911, 23.

oli hyvin kauaskantoinen asia. Nyt oltiin ensimmäisen keran aikeissa puuttua todella näkyvästi perinteisen uskon keskeisimpään ilmenemismuotoon, johon sitä paitsi liittyi suuria taloudellisia arvoja. Oli pelättävissä, että yksityismessujen lopettaminen herättäisi suuttumusta, aiheuttaisi vaikeita ongelmia ja pahimmassa tapauksessa johtaisi levottomuuksiin.

Yliopisto ja linnankirkossa toimiva Kaikkien pyhien alttarisäätiön kapituli koettivat ottaa tässä tilanteessa johdon käsiinsä. Tähänastisessa tutkimuksessa ei ole otettu riittävästi huomioon sitä, että yliopisto ja kapituli olivat käytännössä miltei päällekkäisiä organisaatioita. Kapitulin kaniikit olivat samalla myös yliopiston professoreja, vaikkakin toiset heistä vaikuttivat enemmän alttarisäätiön, toiset taas yliopiston piirissä.⁹ Yliopisto ja kapituli valitsivat jo tiistaina 8.10. lähetystön neuvottelemaan asiasta augustiinolaisveljien kanssa. Tähän lähetystöön kuuluivat yliopiston edustajina Karlstadt ja Melanchthon sekä kapitulin edustajina Jonas ja heinäkuussa teologian tohtorin arvon saanut alttarisäätiön kustos Johannes Dölsch.¹⁰ Lähetystön käymät neuvottelut eivät kuitenkaan tuoneet ratkaisua. Yliopisto ei nimittäin voinut yhtyä Zwillingin kantaan. Monet professorit tosin pitivät hänen esittämäänsä vaatimuksia sinänsä oikeina. Perinteisiä messuja ei heidän mielestään voitu kuitenkaan leimata synniksi. Siksi lähetystö ei pitänyt Zwillingin vaatimaa omavaltaista menettelyä oikeana.¹¹

Lutherin luottamusmies Melanchthon näyttää ainakin käytännössä hyväksyneen Zwillingin lainomaisen vaatimuksen.¹² Melanchthonin raamattunäkemyksen pohjalta käsin se olikin luonnollista.¹³ Ulrich Bubenheimer on lisäksi kiinnittänyt huomiota siihen, että Melanchthon vaikenee näihin aikoihin laatimissaan ehtoollista käsittelevissä kirjoituksissa

9 Ks. Arffman 1981, 34-35.

10 Dölschin tohtorinarvosta LD, 32 a.

11 Gregor Brück vaaliruhtinaalle 11.10.1521; Müller 1911, 28-29. Vrt. Karlstadtin kantaa s. 33-34.

12 Sebastian Helmann Johann Hessille 8.10.1521; Müller 1911, 16; Philippus nullam concionem [Gabrielis] negligit,... Myös Maurer 1969, 180.

13 Ks. s. 26.

reaalipreesensistä. Tämä saattaa viitata siihen, että hän oli humanismin rationalistisen perinteen pohjalta käsin taipuvainen hyväksymään myös Zwillingin esittämän ehtoollisen vertauskuvallisen tulkinnan.¹⁴ Melanchthon koetti ratkaista ongelman pyytämällä uudistuksille augustinolaisjärjestön ylivikaarin, Lutherin ystävän Wenzeslaus Linkin lupaa. Wittenbergin augustinolaisveljet olisivat näin voineet toteuttaa haluamansa reformin syylistymättä omavaltaiseen menettelyyn. Vastuu reformista olisi jäänyt augustinolaisjärjestön johdolle, ja kiista olisi siirtynyt sen ja Rooman väliseksi asiaksi. Katolisen kirkon hierarkkinen rakenne ei olisi särkynyt ainakaan Wittenbergissä. Melanchthon kirjoitti asiasta Linkille jo keskiviikkona 9.10. Hän vetosi Lutherin auktoriteettiin ja toivoi Linkin hyväksyvän reformin. Se voitaisiin toteuttaa pahennusta herättämättä, koska Wittenbergin kaupunki, joka oli jo monta vuotta kuullut evankeliumia, antaisi siihen suostumuksensa. Lisäksi Melanchthon antoi sellaisen kuvan, että ehtoollisen jakaminen molemmissa muodoissa oli Wittenbergissä jo yleinen, vakiintunut käytäntö. Jumalaa koskevissa asioissa oli periaatteessa vältettävä pahennusta, mutta suurin pahennus aiheutuisi siitä, että ylivikaari kieltäisi reformin ja saattaisi näin omattunnot vaaraan. Mikäli Link ei haluaisi antaa suostumustaan, hänen tulisi ainakin olla puuttumatta asiaan.¹⁵

Levottomuuksien välttämiseksi kaikki yliopiston opettajat lienevät olleet yhtä mieltä. Vaaliruhtinaalle jätettiin siksi 10.10. alttarisäätiön nimissä kirje, jossa pyydettiin, että lähestyvää pyhäinpäivää voitaisiin viettää ilman aneita ja paavillisia seremonioita.¹⁶

Kysymyksen selvittämiseksi oli jäljellä vielä eräs keino, jonka merkitys oli korostunut Wittenbergissä edellisestä kesästä lähtien: akateeminen väittely. Alankomaalaisen augustinolaisveljen Hendrik van Zutphenin promootion yhteydessä perjantaina lokakuun 11. päivänä pidetyssä väittelystä käsiteltiin Johannes Dölschin laatimia teesejä, joissa

14 Lähemmin Bubenheimer 1973, 283-284.

15 Müller 1911, 22-23. Maurer 1969, 183.

16 Müller 1911, 24-26.

tämä polemisoi messu-uhrioppia vastaan. Dölsch myönsi siis epäkohtien olemassaolon, mutta ei vaatinut kuitenkaan niiden välitöntä poistamista.¹⁷ Väittely ei kuitenkaan näytä ratkaiseen lukiintunutta tilannetta. Alkoi näyttää kyseenalaiselta, pystyisivätkö yliopisto ja kapituli – ainakaan reformatorisen magisterium-opin puitteissa – säilyttämään yhtenäisyytensä ja saamaan reformaatioliikkeen hallintaan-
sa.

Wittenbergin augustinolaisveljien päätöksestä huolestunut vaaliruhtinas oli sillä välin päättänyt puuttua asiaan. Hän lähetti 10.10. kansleri Gregor Brückin Wittenbergiin selvittämään syntyneitä kiistaa. Brückin tuli varoittaa harkitsemattomista uudistuksista ja kehottaa kaikkia miettimään asiaa sovinnossa, jotta välttyttäisiin riidoilta ja levottomuuksilta.¹⁸ Jo seuraavana päivänä Brück saattoikin ilmoittaa vaaliruhtinaalle, että asiaa käsittelemään oli asetettu komissio, johon tulivat edellä mainittuun lähetystöön kuuluneiden lisäksi yliopiston vararehtori Tileman Plattner sekä yliopiston teologeista Nikolaus von Amsdorf, juristeista Hieronymus Schürpf ja vaaliruhtinaan edustajana hänen neuvoksensa Christian Beyer. Tämän komission tehtävänä oli koettaa jo seuraavana päivänä taivuttaa augustinolaisveljet palaamaan entiseen käytäntöön ainakin siihen saakka, kunnes heidän vikaarinsa olisi ratkaissut asian tai siitä olisi väiteltä ja neuvoteltu yliopiston piirissä.¹⁹ Yliopistoa pidettiin siis ainakin yhtenä elimenä, jolle kiistan selvittäminen kuului. Kysymyksessä oli kuitenkin vain tilapäisluonteinen kompromissiratkaisu, josta ei pidä tehdä laajoja johtopäätöksiä. Komission Zwillingin ja tämän kannattajien kanssa käymästä neuvottelusta ei ole säilynyt kuvausta. Sen sijaan neuvottelun tulos on tiedossa: augustinolaiset eivät suostuneet nytkään palaamaan entiseen käytäntöön. Sen sijaan he lupasivat perustella kantansa kirjallisesti kahden päivän kuluessa ja pidättyä sillä välin muutoksista.²⁰ Augustino-

17 Teesit ovat painettuina Riederer 1768, 196. Kropatscheck 1898, 71.

18 Vaaliruhtinaan ohje Brückille 10.10.1521; Müller 1911, 26–27.

19 Müller 1911, 29: bis das sy entzwer von yrem vicario beschiedt erlangenn, ader die ding in der vniuersitet bass disputirt vnd beradtslagt werden. Neuser 1968, 129.

20 Vaaliruhtinaan ohje Christian Beyerille 25.10.1521; Müller 1911, 51.

laisveljien lausunnon laati edellisenä perjantaina baccalaureus biblicus -arvon saanut Hendrik van Zutphen.²¹ Hän nimittäin näyttää olleen luostarin pätevin teologi.²² Lausunnossa korostettiin, että usko piti kiinni yksin sanasta²³, ja vaadittiin jyrkin sanoin Jumalan sanan vastaisen pahennuksen poistamista.²⁴ Hätätilanteessa voitiin ehtoollisenvietosta luopua kokonaan.²⁵ Lausunnon lopussa pyydettiin, että myös Lutherin kantaa kiistaan tiedusteltaisiin.²⁶ Aivan kuin varmemmaksi vakuudeksi augustinolaisveljet eivät toimittaneet sunnuntaina 13.10. messuja, vaan Zwilling piti niiden sijasta kaksi saarnaa.²⁷ Vaaliruhtinas näyttää tämän jälkeen pitäneen parhaana pyytää asiasta komission lausuntoa.²⁸

Wittenbergissä asiaa käsiteltiin seuraavan kerran 17.10. järjestetyssä bakkalaureus-promootiossa. Karlstadt oli promootorin ominaisuudessa laatinut tätä tilaisuutta varten joukon ehtoollisoppia käsitteleviä teesejä.²⁹ Hän korosti, että messun vääristymät oli korjattava Jumalan sanan saarnan avulla.³⁰ Ne oli osoitettava välittämättä pahennuksen aiheuttamisestakaan.³¹ Teesit osoittivat kuitenkin jälleen reformaattoreiden keskinäisen erimielisyyden. Karlstadt korosti nimittäin vastoin Lutherin kantaa, että pelkän ehtoollisleivän nauttiminen oli syntiä, koska Kristus oli nimenomaan käskenyt myös viinin jakamisen ja sitonut anteeksisäämisen siihen. Kukaan ei voinut siirtää vastuuta tästä asiasta kirkon johdolle ja papeille.³² Siksi oli parempi olla kokonaan ilman ehtoollista kuin viettää sitä Kristuksen

21 Tämä lausunto on painettuna Kapp 1727, 484-494. Siitä myös Bubenheimer 1973, 339-342.

22 Bubenheimer 1973, 343.

23 Kapp 1727, 488: Et fides solo verbo (atque hoc quotidiano) subsistens iamiam coacta est exulare.

24 Kapp 1727, 490-492. Tästä kohdasta lähemmin Bubenheimer 1973, 300-302.

25 Kapp 1727, 493. Bubenheimer 1973, 300.

26 Kapp 1927, 494.

27 Albert Burer Beatus Rhenanukselle 19.10.1521; Müller 1911, 33.

28 Lähemmin Müller 1911, 32.

29 Barge 1905 1, 316. Teesit ovat painettuina Barge 1905 1, 484-490.

30 Teesi 59; Barge 1905 1, 487; Vtinam vicia missarum emendarentur verbo dei.

31 Teesit 62-63; Barge 1905 1, 487.

32 Teesit 67-87; Barge 1905 1, 487-488. Myös Neuser 1968, 136.

käskyn vastaisesti.³³ Viime kädessä vain Henki nimittäin teki eläväksi. Lupauksen sanaan tarttuvalle uskolle ei ehtoollisen ulkonainen nauttiminen ollut enää välttämätöntä.³⁴ Karlstadtin esitystä arvioitaessa on otettava huomioon myöhäiskeskiajan ehtoolliskäytäntö: koska varsinainen ehtoollisenviettoaika oli vasta pääsiäisviikolla, oli seurakunnalla aikaa odottaa ainakin sinne saakka.³⁵ Sen sijaan Karlstadt vastusti augustinolaisten vaatimaa messujen omavaltaista lopettamista. Yksityismessuja voitiin oikein ymmärrettyinä jatkaa. Ne eivät nimittäin olleet periaatteessa syntyä, koska Kristus ei ollut säätänyt mitään ehtoolliselle osallistujien lukumäärästä.³⁶

Myös väittelystä muodostui hyvin kiihkeä, koska vaaliruhtinaalle lähetettävän lausunnon sisällön käsitettiin riippuvan sen tuloksesta. Mieli-pide-erot tulivat väittelyn aikana selvästi esiin.

Karlstadt toi kiistaan uuden näkökulman tarkastelemalta myös augustinolaisuostarin jumalanpalvelusta Wittenbergin kaupunkiseurakunnan kokonaisuuden kannalta.³⁷ Hän tähdensi tosin jälleen kannattavansa periaatteessa myös yksityismessujen poistamista, mutta katsoi edelleen, että yksityismessuja ei sinänsä voitu osoittaa Raamatun avulla synniksi. Luostarilla ei siksi ollut lupaa lopettaa niitä omavaltaisesti vastoin kaupunkiseurakunnan tahtoa.³⁸ Sellainen olisi nimittäin ollut kapinaa, oikeusjärjestyksen rikkomista ja antanut aiheen reformaation vastustajien syytöksiin.³⁹

33 Teesit 88-89; Barge 1905 1, 488.

34 Teesit 90-100; Barge 1905 1, 489. Sider 1974, 152.

35 Maurer 1969, 190.

36 Teesit 64-66 ja 101-114; Barge 1905 1, 487, 489. Maurer 1969, 188.

37 Tästä myös Preus 1974, 17 ja Bubenheimer 1973, 306, 307. Maurer (1969, 189) antaa ymmärtää, että väittelyn lähtökohtana oli augustinolaisveljien pyrkimys uudistaa myös kaupunginkirkon jumalanpalvelus. Lähteissä ei nähdäkseeni kuitenkaan ole tukea tällaiselle käsitykselle. Vaikka on selvää, että reformaatioliike pyrki koko kirkon jumalanpalveluksen uudistamiseen, augustinolaisveljien kannalta ensisijainen asia oli kuitenkin heidän oman luostarinsa jumalanpalvelus. Juuri sen uudistaminen oli väittelyn lähtökohtana.

38 Gregor Brückin vaaliruhtinaalle 11.10.1521 lähettämästä kirjeestä (Müller 1911, 29) ilmenee, että raati aikoi pakottaa augustinolaismunkit (todennäköisesti elintarvikkeiden myynnin lopettamisen avulla) luopumaan aikeestaan: sso ist der radt alhie auch vleisig in der sachen. Wollen die moniche nit mess haltenn, sso achte ich, ssy werdens bald in der kuchen vnd keller entpfindenn.

39 Ulscenius Capitolle 23.10.1521; Müller 1911, 48.

Albert Burerin *Beatus Rhenanukselle* lähettämän kirjeen mukaan Karlstadt katsoi, että jos yksityismessujen lopettamista pidettäisiin välttämättömänä, sen tulisi tapahtua raadin suostumuksella. Näin asiasta ei tulisi suuttumuksen aihetta myöskään kansan parissa.⁴⁰ Sen sijaan Felix Ulsce-niuksen Wolfgang Capitolle lähettämän selostuksen mukaan Karlstadt korosti, että messun väärinkäyttö oli ensin saar-noissa selvitettävä. Sen jälkeen yksityismessut oli poistet-tava wittenbergiläisten yleisen kokouksen päätöksellä. Näin vältettäisiin kristittyjen keskinäistä rakkautta uhkaava vaara.⁴¹ Burerin mukaan Karlstadt siis piti reformin toi-meenpanemisen kannalta ratkaisevana auktoriteettina raa-tia, Ulsce-niuksen mukaan taas wittenbergiläisten yleistä kokousta. Asiallisesti näiden selostusten välillä ei ole kui-tenkaan syytä nähdä ristiriitaa: mikäli Karlstadt todella on puhunut seurakunnan yleisestä kokouksesta, hän on voinut tarkoittaa vain raadin suostumuksella pidettävää kokous-ta.⁴²

Karlstadtin kielteistä kantaa yksityismessujen poista-miseen nähden on koetettu tähänastisessa tutkimuksessa selittää monista eri näkökulmista käsin. Wilhelm Maurerin mukaan Melanchthon ja Karlstadt korostivat eri näkökohtia itse asiassa, oikeassa ehtoollisenvietossa. Melanchthon ja augustinolaisveljet tahtoivat vapaaehtoisuuden pohjalta käsin muuttaa yksityismessut vähitellen seurakuntajumalan-palveluksiksi. Karlstadt taas ei ymmärtänyt yksityismessu-jen poistamisen tarkoitusta, seurakuntayhteyden luomista. Siksi yksityismessut voitiin hänen mielestään oikein ymmär-rettyinä säilyttää, koska niitä ei voitu osoittaa synniksi. Heikot veljet oli näin otettava huomioon. Lisäksi on huo-mattava, että Karlstadtille tällaiset ulkonaiset seikat eivät olleet tärkeitä. Sen sijaan hän pyrki koko ajan siihen, että

40 Burer *Rhenanukselle* 19.10.1521; Müller 1911, 34: *Adhortabatur item, vt, si omnino missam sublatam vellent, facerent id cum consensu magistratus Wittem-bergensis, ne quid offenciluli inde nasceretur in vulgo.*

41 Ulsce-nius Capitolle 23.10.1521; Müller 1911, 47: *Voluit enim Karolstadius contra missarum abusum prius predicandum esse, Deinde toto wittenbergensi populo in vnum congregato jllorum consensu abrogandum; nam ibi periculum charitatis agi.*

42 Näin myös Bubenheimer 1973, 307. Raadin ja seurakunnan suhteesta myös Born-kamm 1979, 426.

ehtoollista ryhdyttäisiin jakamaan kaupunginkirkossa molemmissa muodoissa.⁴³

On myönnettävä, että Maurerin esittämä näkökulma on otettava huomioon. Epäilemättä Karlstadt lähestyi ongelmaa juridis-biblisistisen ajattelutapansa pohjalta toisella tavalla kuin Melanchthon, joka oli hyvin innostunut augustinolaisveljien menettelystä ja näki siinä käytännön mahdollisuuden reformaation läpimurtoon. Se, että yksityismessujen poistaminen ei Karlstadtin mielestä ollut yhtä tärkeää kuin ehtoollisen jakaminen molemmissa muodoissa, ei kuitenkaan riitä selittämään, miksi Karlstadt asettui näin jyrkästi vastustamaan veljien aikomusta. On ilmeistä, että hänellä oli siihen selvä teologinen tai juridinen peruste. Heikkojen veljien huomioon ottaminen Lutherin tarkoittamassa merkityksessä ei voi olla Karlstadtin menettelyn syy, sillä on ilmeistä, että hän ymmärsi rakkauden vaarantumisen toisella tavalla kuin Luther.⁴⁴ Maurerin selityksen riittämättömyys ilmenee myös siitä, että sen avulla ei voi selittää tyydyttävästi, miksi Karlstadt marras-joulukuun vaihteessa muuttui aktiiviseksi reformien ajajaksi.

Ronald J. Siderin mukaan Karlstadt omaksui keskitien kulkijan asenteen. Hän vastusti yksityismessujen lakkauttamista, koska ehtoollista ei vielä jaettu molemmissa muodoissa. Siihen saakka, kunnes näin tapahtuisi, papit voisivat nauttia ehtoollista oikein yksityismessujen yhteydessä ja maallikot kaikessa hiljaisuudessa kotonaan.⁴⁵ Myös Heinrich Bornkammin mukaan Karlstadt arvioi, että ainakin papit – mahdollisesti maallikotkin – voisivat päästä yksityismessujen avulla nauttimaan Herran käskyn mukaisesti sekä ehtoolislisleipää että –viiniä.⁴⁶ Tässä selityksessäkään ei ole sinänsä mitään Karlstadtin teesien tai puheenvuorojen vastaista. Karlstadt itse ei kuitenkaan liittänyt yksityismessujen säilyttämistä ja ehtoollisviinin jakamista tällä tavalla yhteen.

43 Maurer 1969, 186-191, 198, 204.

44 Ks. erityisesti Ulrich Bubenheimerin tutkimuksia (1973, 287 ja 1977, 245), joiden mukaan Karlstadt ymmärsi scandalum-käsitteen objektiivisesti: pahennusta oli se, mikä oli Raamatun valossa väärää. Luther taas käsitti sen subjektiivisesti: pahennusta oli se, minkä kristityt kokivat omassatunnossaan vääräksi.

45 Sider 1974, 154-155.

46 Bornkamm 1979, 35.

Lisäksi myöskään Siderin ja Bornkammin tulkinnot eivät selitä Karlstadtin ajattelussa marras-joulukuun vaihteessa tapahtunutta muutosta.

Hermann Barge on selittänyt Karlstadtin kantaa tämän varovaisuudella ja perusteellisuudella. Koska messujen oma-valtainen lakkauttaminen loukkasi seurakunnan keskinäistä rakkautta, siitä ei voinut syntyä mitään hedelmällistä.⁴⁷ Epäilemättä Barge tuo näin esiin lähteistä nousevia näkökoh-
tia, mutta oleellista hänkään ei nähdäkseni ole tavoittanut. James S. Preus selittää samoin varovasti, että Karlstadt pelkäsi reformaatioliikkeen tukahduttamista ja oli siksi varovainen.⁴⁸

Wilhelm Neuser ja Ulrich Bubenheimer ovat tavallaan täsmentäneet Bargein selitystä. Neuserin mukaan Karlstadt ymmärsi juristina Melanchthonia paremmin yksityismessujen poistamisen kaikki seuraukset. Siksi hän pelkäsi yhtäkkistä suurta mullistusta ja halusi edetä varovaisemmin.⁴⁹ Bubenheimerin mukaan Karlstadt ajatteli yksityismessujen poista-
mista vastustaessaan asian taloudellista puolta. Hänen eh-
dottamansa menettelyn avulla olisi yksityismessuihin varoja sijoittaneiden mahdolliset vastalauseet voitu ehkäistä van-
han juridisen säännön "quod omnes tangit debet ab omnibus approbari" mukaisesti.⁵⁰ Toisessa Karlstadt-tutkielmassaan Bubenheimer toteaa lyhyesti, että arkkidiakonin virka osoit-
tautui kuitenkin Karlstadtin jarruksi.⁵¹ Neuserin ja Buben-
heimerin esiin tuomat näkökohdat ovat varteenotettava osaselitys. On ilmeistä, että Karlstadt on kokeneena juristi-
na ottanut myös taloudellisen puolen huomioon; vaatimus kapinan ja vastustajien syytteiden välttämisestä viittaa tähän. Bubenheimer myöntää kuitenkin itsekkin, että Karl-
stadt ei itse perustellut ehdotustaan hänen mainitsemallaan säännöllä. On myös todettava, että tämän säännön mukai-
sesti jumalanpalveluskäytännön muuttamisen olisi pitänyt

47 Barge 1905 1, 316-317, 322-323.

48 Preus 1974, 14, 17, 19.

49 Neuser 1968, 138-139.

50 Bubenheimer 1973, 308.

51 Bubenheimer 1980, 32.

olla nimenomaan koko kirkon eikä jonkun paikallisseurakunnan asia.⁵² Myös Bergen, Neuserin ja Bubenheimerin selitysten suurin heikkous on siinä, että ne eivät riitä selittämään Karlstadtin suhtautumisessa uudistuksiin marraskuun lopulla tapahtunutta käännettä.

Karlstadtin kannanottoa ei nähdäkseni voi ymmärtää oikein pelkästään lokakuun 1521 tilanteesta käsin. Oikea näkökulma voidaan löytää vain Karlstadtin teologian kokonaisuuden valossa. Karlstadtin päättäväisyys osoittaa, että hänellä täytyi olla selvä ja tärkeä teologinen peruste, jonka vuoksi hänen oli sanottava: ei. On otettava huomioon, että juridiset, oikean ja väärän yleispätevästi selvittävät ja val-lankäyttöä määrittelevät säännöt olivat Karlstadtille tärkeitä. Hänen teologiansa vuosina 1521-1522 oli varsin pitkälle juuri tällaisten Raamatusta löytyvien sääntöjen toteuttamisesta Wittenbergin olosuhteissa. Jo vuodesta 1519 lähtien Karlstadt oli samaistunut yhä voimakkaammin maallikkoihin ja katsoi tavallisten teologiaan perehtymättömien maallikoiden ymmärtävän parhaiten kristinuskon sisällön. Siksi hän vetosi toistuvasti maallikoiden auktoriteettiin sekä ennen syksyä 1521 että sen jälkeen.⁵³ Tästä käsin löytyy Karlstadtille tärkeä teologinen periaate. Hänen mukaansa yksityismessujen poistamisen kaltaisten reformien toteuttamisella oli selvä raja; kenellä tahansa ei ollut oikeutta toteuttaa niitä. Raamatullisen oikeuden mukaisen oikeusjärjestyksen ja käytännön saattaminen voimaan Wittenbergissä oli koko yhteisön, etupäässä maallikoista koostuvan seurakunnan, ei joi-

52 Reformaation vastustajat koettivat myöhemmin torjua uudistuksia juuri tällä perusteella. Ks. s. 49.

53 Esim. Karlstadt 1521 a, Fb: Zu dem andern / weil gott ein geist ist / sollen wir ome ym geiste dienen / wie Paulus sagt. Dem ich im geist diene Ro.i. Das thun arme arbeiter vil besser. dan mussige Monichen und Nonnen. Sider 1974, 137. Kesän ja syksyn aikana julkaisemissaan teeseissä Karlstadt oli myös selittänyt, että maallikoilla oli oikeus toimia rippi-isinä muutenkin kuin poikkeustapauksissa (teesi 29 12.7.; Clemen 1900: Extra casum necessitatis (permittente Euangelio) possumus laicis confiteri et ab eis iure diuino absolui.) ja viettää ehtoollista yksityisesti (teesi 113 11.10.; Barge 1905 1, 489). Sider 1974, 138.

denkin augustinolaisveljien tai pappien asia.⁵⁴ Rakkauden laki saattoi toteutua vain näin. Niin kauan kuin seurakunta ei halunnut reformeja, sen yksityiset jäsenet eivät saaneet ryhtyä toteuttamaan niitä ja näin tavallaan käyttämään pakkoa seurakuntaa kohtaan. Vain opettamisen mahdollisuus oli avoin.

Melanchthon sen sijaan puolusti omassa puheenvuorossaan augustinolaisveljien menettelyä. Se oli hänen mielestään oikeutettua, koska augustinolaisjärjestöllä oli Wittenbergissä oma kirkkonsa, toisin sanoen se oli riippumaton niin kaupunkiseurakunnasta kuin vaaliruhtinaastakin. Lisäksi reformeja vaativat augustinolaisveljet olivat oikeassa siinä, että yksityismessut vaaransivat uskon ja olivat siis syntiä. Siksi oli käytävä sanoista tekoihin. Saarnoja ei enää tarvittu.⁵⁵ Väittelypaikalla olleet augustinolaisveljet tukivat Melanchthonin kantaa.⁵⁶ Sen sijaan Karlstadt ja Melanchthon olivat periaatteessa yhtä mieltä ehtoollisen jakamisesta molemmissa muodoissa sekä siitä, että Zwilling oli kannattajineen väärässä tulkitessaan ehtoollisen vertauskuvallisesti.⁵⁷ Kaikkein jyrkimmin Karlstadtin kantaa vastusti Jonas, joka vaati kovin sanoin messun välitöntä uudistamista. Yksityismessujen sijasta tuli päivittäin pitää vain yksi messu, jossa kirkkokansalle jaettaisiin myös ehtoollisviiniä.⁵⁸ Ulsceniuksen selostuksesta saa sen kuvan, että Jonas tarkoitti vaatimuksellaan Wittenbergin kaikkia kirkkoja, ei vain augustinolaisuostarin kappelia.⁵⁹ Hänen mielestään papistolla oli siis oikeus toteuttaa Raamatun valossa oikeat reformit heti paikalla keneltäkään mitään kyselemättä.

54 Myös Bubenheimer (1973, 308) myöntää, että Karlstadtin puheenvuoroissa voidaan jo nähdä viittaus paikalliseurakunnan itsehallintoon, jota hän yritti myöhemmin toteuttaa Orlamündessä. Preus (1974, 17) selittää samoin varovasti, että Karlstadtin näkemyksessä voi jo havaita merkkejä näkemyksestä, jonka mukaan reformit oli toteutettava paikallisin voimin.

55 Ulscenius Capitolle 23.10.1521; Müller 1911, 47: *Id, dixit Philippus, me non mouet, quia hic in Capharnaum satis predicatum est, quid quod ipsi adhuc et perpetuo in ritibus herent! Monachi factum Christi pro se habent, ut maxime jnsanirent Pharisei.*

56 Ulscenius Capitolle 23.10.1521; Müller 1911, 47.

57 Ks. Karlstadtin teesejä (Barge 1905 I, 486-487) sekä Melanchthonin kantaa (Ulscenius Capitolle 23.10.1521; Müller 1911, 47).

58 Ulscenius Capitolle 23.10.1521, Müller 1911, 48.

59 Näin myös Maurer 1969, 171.

Yksityismessujen poistamisen osalta näyttää Karlstadtin mielipide päässeen kuitenkin voitolle.⁶⁰ Jonas otti väittelyn lopussa huolehtiakseen saarnaamisesta linnankirkossa.⁶¹

Väittely osoitti selvästi reformatorisen magisterium-opin ongelmallisuuden. Osanottajat olivat periaatteessa yhtä mieltä siitä, että Raamattu oli selvä ja riittävä opin lähde. He olivat jopa yhtä mieltä Raamatun kannasta kiistanalaiseen messukysymykseen. Käytännössä asiasta oli kuitenkin vaikea päästä yksimielisyyteen pelkästään Raamatun pohjalta käsin. Kävi selväksi, että *claritas scripturae* -oppi oli vain yksi näkökulma magisterium-kysymykseen. Siksi oli kysyttävä: kenelle kirkon opista ja jumalanpalveluksesta päättäminen selvän Raamatun pohjalta kuului? Itse asiassa reformaatioliike joutui näin omassa keskuudessaan palaamaan kohti magisterium-kysymyksen perinteistä muotoa: kenelle kirkon opista päättäminen kuului?

Komissio jätti 20.10. lausuntonsa vaaliruhtinaalle. Bargaen mukaan lausunto edusti Karlstadtin linjaa⁶², kun taas Maurerin mukaan Melanchthon sai siinä tahtonsa näkyyviin.⁶³ Itse asiassa lausunto oli kompromissiratkaisu.⁶⁴ Tämä ilmeni jo siitä, että komission kaikki jäsenet vaaliruhtinaan neuvosta Christian Beyeria lukuunottamatta lienevät hyväksyneet sen.⁶⁵ Komissio yhtyi augustinolaisiin sikäli, että se myönsi perinteisessä jumalanpalveluskäytännössä olevan paljon Raamatun valossa tarkasteltuna virheellistä ja jopa sellaista, mikä saattoi vaarantaa uskon. Jumalan väärän käytännön vuoksi antamat rangaistukset, sota, rutto ja järjen sokeus, olivat kaikkien nähtävissä. Siksi komissio pyysi vaaliruhtinasta ryhtymään toimiin virheellisten messu-

60 Vaaliruhtinaalle annettu lausunto noudatti tältä osin Karlstadtin kantaa. Ks. s. 40.

61 Ulscenius Capitolle 23.10.1521, Müller 1911, 48.

62 Barge 1905 1, 324-325.

63 Maurer 1969, 185-186.

64 Myös Neuser (1968, 140-141), Bubenheimer (1973, 311) ja Sider (1974, 156) ovat tulleet tähän tulokseen. Lausunnon kirjoittajasta ei ole varmuutta; mahdollisesti lausunto oli Melanchthonin laatima. Neuser 1968, 116 ja Sider 1974, 156 alav. 38.

65 Lausunto on säilynyt yliopiston notaarin puhtaaksikirjoittamana. Allekirjoituksista ehkä vain Melanchthonin on omakätinen, muut ovat notaarin käsialaa. Dölschin nimen notaari lisäsi vasta myöhemmin. Müller 1911, 40-41.

jen poistamiseksi ruhtinaskunnastaan.⁶⁶ Käytännön toimiin ryhtyminen jätettiin siis ruhtinaan eikä seurakunnan ja raadin asiaksi, kuten Karlstadt oli esittänyt. Toisaalta komissio ei pitänyt yksityismessuja välttämättä syntinä. Heikoille veljille oli annettava tilaisuus perehtyä ennen muutosta Jumalan sanan opetukseen.⁶⁷ Tässä kohdassa komissio yhtyi siis Karlstadtin korostukseen. Lausunnon mukaan liitetystä lappusessa selitettiin lisäksi, että Zwillingiä oli syytetty aiheetta ehtoollisen vertauskuvallisesta tulkinnasta.⁶⁸ Augustinolaisveljeä "ahkerasti kuulustelleet järkevät miehet" olivat ilmeisesti taivuttaneet tämän kieltämään radikaalin oppinsa, jotta tarpeellisia uudistuksia ei vaarannettaisi vaaliruhtinaan silmissä antamalla kuva tällaisten hussilaisuudelta tuntuvien oppien leviämisestä Wittenbergiin.⁶⁹

Käytännössä komission kanta ei merkinnyt kiistan selviämistä. Ainakin reformaatiota kannattavat augustinolaisveljet lopettivat yksityismessujen toimittamisen kokonaan jo muutama päivä lausunnon lähettämisen jälkeen (23.10.)⁷⁰ ja pakottivat toisetkin luopumaan niistä.⁷¹ Vaaliruhtinas taas ei aikonut ottaa vastuuta vuosisataisen, isiltä perityn jumalanpalveluskäytännön radikaalista muuttamisesta muuttamien augustinolaisveljien ja professorien neuvosta ja tuella. Hän oli siksi tyytymätön saamaansa lausuntoon. Lokakuun 25. päivänä vaaliruhtinas kääntyi neuvoksensa, roomalaisen oikeuden professorin Christian Beyerin puoleen ja selitti, että hän ei halunnut periaatteessa vastustaa uudistuksia. Koko kirkkoa koskevia kysymyksiä ei voitu kuitenkaan ratkaista Wittenbergissä. Kaiken lisäksi yksityismessujen lopettamisesta seuraisi Wittenbergin kirkkojen ja luostarien talouden romahtaminen. Tämän vuoksi komission oli yhdessä yliopiston ja säätiökapitulin kanssa harkittava vielä asiaa, annettava uusi lausunto ja huolehdittava sillä välin

66 Müller 1911, 39.

67 Müller 1911, 40.

68 Müller 1911, 40.

69 Bubenheimer 1973, 279-281.

70 Ulsenius Capitololle 23.10.1521; Müller 1911, 47.

71 Reformaatiota vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 58-59.

uusien levottomuutta ja riitoja aiheuttavien uudistusten estämisestä.⁷²

2.3. Yliopisto menettää otteensa Wittenbergin tapahtumiin

Vaaliruhtinaan vaatimus asetti Wittenbergin yliopiston vaikeaan asemaan. Yliopiston sisäiset mielipide-erot uhkasivat syventyä entisestään. Oli pelättävissä, että muutamat professorit vastustaisivat kaikkia uudistuksia. Alttarisäätiöön kuuluvien professorien osalta tähän saattoi vaikuttaa jo yksin se, että yksityismessujen lopettaminen olisi merkinnyt heidän tulojensa vähenemistä.¹ Reformaatioliike oli toisaalta kehittymässä yhä radikaalimpaan suuntaan. Kaikkien pyhien alttarisäätiö päätti vaaliruhtinaan 12.10. antaman luvan² perusteella, että pyhäinpäivää, säätiön suurinta vuotuista juhlapäivää, vietettäisiin ilman aneita ja paavillisia seremonioita, mutta toisaalta myöskään niitä arvostelematta. Justus Jonas ei kuitenkaan - 17.10. pidetyn väittelyn lopuksi antamansa lupauksen mukaisesti - noudattanut tätä päätöstä, vaan saarnasi jo pyhäinpäivän aattona kiivain sanoin aneita vastaan. Lisäksi hän hankki augustinolais- ja fransiskaani luostarista reformaatiota kannattavia rippi-isiä. Pyhäinpäivän iltana (1.11.) pitämässään saarnassa Jonas leimasi yksityismessut epäjumalanpalvelukseksi.³ Suurta huomiota herätti myös se, että ehtoollisviiniä jaettiin pyhäinpäivänä kaupunginkirkossa aivan yleisesti maallikoillekin.⁴

Pyhäinpäivän tapahtumat näyttävät lisänneen reformaa-

72 Vaaliruhtinaan kirje ja ohje Christian Beyerille 25.10.1521; Müller 1911, 49, 51-52. Vrt. Preus 1974, 20.

1 Erityisesti Barge (1905 1, 341) korostaa tätä.

2 Müller 1911, 30. Neuser 1968, 122-123.

3 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 59, 62-63. Neuser 1968, 142.

4 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 62.

tioliikkeen kannattajien intoa. Wittenbergin augustinolais-veljistö alkoi marraskuun alussa hajaantua ja luostarista lähteneet veljet levittivät jyrkkiä mielipiteitään yhä laajemmalle kaupunkilaisten keskuuteen.⁵ Zwilling neuvoi jokaista papin tai munkin kohtaavaa siunaamaan itsensä ristinmerkillä.⁶ Myös alttarisäätiöön kuuluvat linnankirkon pienen kuorin kappalaiset lopettivat Jonaksen saarnan mukaisesti yksityismessujen toimittamisen.⁷ Jonas itse toimitti linnankirkossa messuja vain silloin, kun mukana oli kirkkokansaa. Ehtoollista jaettiin tällöin molemmissa muodoissa.⁸ Jonas ajoi siis radikaalia linjaa, jonka mukaan uudistuksia oli lupa panna toimeen ketään kuuntelematta, jos ne vain olivat Raamatun selvän sanan mukaisia. Tärkeintä oli kuitenkin se, että myös Wittenbergin kaupungin johto alkoi kallistua reformaatioliikkeen puolelle. Raati nimittäin kääntyi alttarisäätiön puoleen ja esitti, että sen kaupunginkirkossa käytettäväksi lahjoittamat varat siirrettäisiin sairaalan hyväksi.⁹

Reaktiota ei tarvinnut kauan odottaa. Muutamat alttarisäätiön kaniikit valittivat Wittenbergin tapahtumista vaaliruhtinaalle jo 4.11. lähettämällään pitkällä kirjeellä.¹⁰ Lisäksi eräät heistä siirsivät alttarisäätiölle tekemänsä lahjoitukset muualle, koska varmuutta niiden ehtona olevien messujen pitämisestä ei enää ollut.¹¹ Oli siis jo pelättävissä, että vaaliruhtinaan erityistä huolenpitoa nauttiva alttarisäätiö joutuisi reformaatioliikkeen vuoksi taloudellisiin vaikeuksiin. Spalatin varoittikin pian Jonasta uusista muutoksista.¹²

Lutherin kanta ilmenee hänen marraskuun alussa kirjoittamastaan tinkimättömän sävyisestä teoksesta "De abrogan-

5 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 59. Sider 1974, 156-157.

6 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 62.

7 Dekaanin Lorenz Schlamaun vaaliruhtinaalle 14.11.1521 lähettämän kirjeen liitteenä ollut lappunen; Müller 1911, 215-216.

8 Ulscenius Capitololle 30.11.1521; Müller 1911, 72.

9 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 64-65.

10 Tästä kirjeestä lähemmin s. 46.

11 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521; Müller 1911, 59.

12 Spalatin Jonakselle 9.11.1521; CR 1, 481-483. Neuser 1968, 143.

da missa privata Martini Lutheri sententia".¹³ Luther pyrki kirjoituksellaan auttamaan reformaatioliikkeen kannattajien ahdistuneita omiatuntoja selvyYTEEN.¹⁴ Luostariveljilleen osoittamassaan omistuskirjoituksessa hän hyväksyi näiden menettelyn.¹⁵ Sen sijaan hän ei pitänyt yksityismessuja välttämättä syntyinä.¹⁶ Luther torjui näin Zwillingin väitteiden. Koska perinteiset messut kuitenkin olivat vääristyneet evankeliumin, uskon ja rakkauden vastaisiksi, kristittyjen tuli poistaa ne ja lopettaa näin uhrimessujen viettäminen. Ehtoolliskäytäntö oli palautettava alkuperäiseksi siten, että sunnuntaisin olisi vain yksi ehtoollinen omantunnon ahdistamia ja armoa janoavia kristittyjä varten. Sen sijaan julkisesti synnissä eläviä ei sinne tulisi päästää.¹⁷ Luther piirsi näin rohkean kuvan uskovien seurakunnasta.¹⁸ Ecclesia spiritualis tuli tavallaan näkyväksi. On kuitenkin korostettava, että Luther pyrki esityksellään ennen muuta toteuttamaan alkukirkon esikuvaa edes jossakin muodossa. Hänen mielessään lienee ollut erityisesti jumalanpalveluksen vanhakirkollinen jako saarnan ympärille keskittyneeseen katekumeenien jumalanpalvelukseen ja kastettujen ehtoollispalvelukseen sekä tähän käytäntöön liittynyt julkisiin synteihin langenneita koskenut katumusjärjestys.¹⁹ Luther tarkasteli näin seurakuntaa Jumalan sanasta käsin. Sen sijaan hän ei pohtinut, millä perusteilla kelvolliset ehtoollisvieraat erotettaisiin; kysymyksessä ei ollut ulkonaisen ja sisäisen kirkon välisen rajan tarkka vetäminen.²⁰ Tämän vuoksi Lutherin esityksestä ei voi tehdä uusia johtopäätöksiä hänen magisterium-näkemyksensä suhteen. Seurakunta tarvitsi sananjulistajia, mutta Jumalan selvä sana ei tarvinnut eikä hyväksynyt tulkitsijakseen ketään, ei myöskään siitä elävien seurakuntalaisten joukkoa.

13 Ajoituksesta Kawerau & Müller 1889, 407. Painosta teos ilmestyi vasta tammikuussa 1522.

14 Maurer 1969, 195.

15 WA 8, 411 r. 7-10. Lutherin kannanottoon liittyvästä heikot veljet - vahvat veljet -problematiikasta lähemmin Neuser 1968, 193-194.

16 WA 8, 474 r. 19 - 475 r. 8. Maurer 1969, 195.

17 WA 8, 457 r. 1-2.

18 Neuser 1968, 149.

19 Allwohn 1926, 91. Neuser 1968, 151.

20 Tästä myös Müller 1910, 35-36.

Käytännössä Luther toivoi, että vaaliruhtinas ryhtyisi toimiin jumalanpalveluksen uudistamiseksi. Luonnollisesti hänen mielessään oli tällöin ennen muuta Wittenbergin linnankirkko. Luther suhtautui muutenkin myönteisesti vaaliruhtinaaseen, koska tämä ei ollut ryhtynyt estämään uudistuksia.²¹ Spalatin näyttää jo aikaisemmin varoittaneen Jonaksen lisäksi myös Lutheria yllyttämästä uudistuksiin, jotka aiheuttaisivat levottomuuksia. Lähettäessään kirjoituksensa 11.11. Spalatinille painettavaksi Luther antoi kuitenkin ymmärtää, että kristityn velvollisuus oli toimia tarvittaessa vaaliruhtinaasta välittämättäkin.²² Seuraavassa Spalatinille lähettämässään kirjeessä Luther selitti taas toivovansa, että vaaliruhtinas ryhtyisi toimiin alttarisäätiön suhteen.²³ Hän näyttää siis periaatteessa hyväksyneen Jonaksen radikaalin kannan, mutta toivoneen, että ainakin linnankirkon jumalanpalveluksen reformoiminen voisi tapahtua vaaliruhtinaan myötävaikutuksella. Käydessään joulukuun alussa salaa Wittenbergissä Luther kirjoitti Spalatinille hyväksyvänsä kaiken siellä näkemänsä ja kuulemansa.²⁴

Melanchthonin kanta magisterium-kysymykseen ilmenee lokakuun lopulla tai marraskuussa valmistuneesta Loci-teoksen loppukappaleesta.²⁵ Melanchthon ei halunnut käyttää piispoista vallan mieleen tuovaa magistratus-sanaa, vaan selitti, että piispat olivat vain palvelijoita.²⁶ Tällä hän halusi korostaa, että piispoilla ei ollut valtaa opettaa itse säättämäänsä oppeja, vaan ainoastaan Raamatussa ilmoitettua Jumalan sanaa.²⁷ Piispojen opetusta tuli siksi kuunnella vain, mikäli se oli Raamatun oppia. Tätä Melanchthon perusteli Lk 10:16:lla. Sen sijaan piispojen opetus oli Apt 5:29:n, Mt 15:6:n, 1 Tm 4:1-3:n ja 2 Kor 13:10:n ohjeiden mukaisesti torjuttava, mikäli se oli vastoin Raamattua tai sisälsi jotakin sellaista kristityn omaatuntoa sitovaa, mitä

21 WA 8, 475 r. 9 – 476 r. 11.

22 WA Br 2, 402 r. 4-12.

23 Luther Spalatinille 22.11.1521; WA Br 2, 405 r. 14-19.

24 Luther Spalatinille n. 5.12.1521; WA Br 2, 410 r. 12. Bornkamm 1979, 45-46.

25 Ajoituksesta Neuser 1968, 116 ja Maurer 1969, 145-146.

26 MW 2:1, 159: De ecclesiasticis magistratibus sic censemus: Primum ministros esse episcopos, non potestates aut magistratus.

27 MW 2:1, 159 r. 31-34.

ei ollut ilmoitettu Raamatussa.²⁸ Jumalallisen oikeuden käskyt taas oli pantava täytäntöön ottamatta mahdollista pahennusta huomioon.²⁹

Melanchthonin marraskuun alkupuolella kiistanalaisesta messukysymyksestä julkaisemat teesit täydentävät hänen Loci-teoksesta ilmennyttä periaatteellista kantaansa.³⁰ Melanchthon piti tinkimättömästi kiinni yksityismessujen poistamisesta, mutta toivoi, että vaaliruhtinas ryhtyisi ajamaan reformia. Hän vetosi vaaliruhtinaaseen ja antoi ymmärtää, että tämän velvollisuus oli toteuttaa reformit Hiskian ja Joosian tavoin.³¹ Melanchthonin kanta oli siis samansuuntainen kuin Lutherin. Toisissa samoihin aikoihin kirjoittamisissaan teeseissä³² Melanchthon selitti jälleen jyrkin sanoin, että jumalallista lakia oli toteltava ottamatta ihmisten mahdollista pahennusta mitenkään huomioon. Messujen väärinkäyttö oli siksi lopetettava.³³

Myös Karlstadt palasi messukysymykseen marraskuun alussa ilmestyneessä traktaatissa "Von anbetung und eer erbietung der zaychen des neuen Testaments". Hän ei vaatinut nytkään messukäytännön radikaalia muuttamista. Karlstadt oli saanut Wolfgang Capitolta tietoja, joiden mukaan Mainzin arkkipiispa suhtautui myönteisesti reformipyrkimyksiin. Hän kehotti siksi arkkipiispaa ryhtymään Saksan kirkon uudistuspyrkimysten johtoon ja lupasi tukensa

28 MW 2:1, 159-160. Melanchthonin sola scriptura -periaate ei kuitenkaan merkinnyt sitä, etteikö hän olisi käytännössä perustellut väitteitään myös kirkkoisillä. Lähemmin Fraenkel 1961, 28-32.

29 MW 2:1, 161: In iis, quae exiuntur iure divino, nullo respectu scandali iure divino obtemperandum est, faciendum et docendum, quod exigitur iure divino. Lähemmin Bubenheimer 1973, 315-317.

30 Ajoituksesta Bubenheimer 1973, 284-285 alav. 77.

31 MW 1, 166: 48. Abusus missae per magistratus tolli debet. 49. Non aliter atque sustulit aeneum serpentem Ezechias, aut excelsa demolitus est Josias. VT:n kuninkaisiin vetoaminen osoittaa nähdäkseni selvästi, että Melanchthon tarkoitti magistratus-sanalla vaaliruhtinasta eikä raatia. Vrt. Bubenheimer 1973, 307 alav. 167. Melanchthonin teeseistä myös Maurer 1969, 197-198. Vrt. Neuser 1968, 134.

32 Nämä Bergen Karlstadtin laatimiksi oletamat teesit ovat painettuina Barge 1905 1, 491. Kirjoittajasta ja ajoituksesta Bubenheimer 1973, 331-338.

33 Teesit 1 ja 6; Barge 1905 1, 491: 1. In iis, quae sunt iuris divini, nullo scandali respectu, lex divina et docenda et facienda est... 6. Non igitur metuant scandali crimen qui contra Pontificias leges abusum missarum, ut hunc sunt, tollunt e medio. Vrt. Loci communes; MW 2:1, 161-163.

tällaisille toimille.³⁴ Tämä osoittaa, että Karlstadt oli edelleen valmis tunnustamaan katolisen kirkon perinteisten johtajien arvoavan, mikäli nämä ryhtyisivät opettamaan oikein.³⁵ Sen sijaan marraskuun lopulla kirjoittamassaan teoksessa "Von beyden gestalten der heylige Messze" Karlstadt selitti jyrkemmässä sävyssä, että messu oli uudistettava evankeliumin mukaiseksi hengellisestä ja maallisesta esivallasta välittämättä.³⁶ Tämän kannanoton perusteella voi siis jo sanoa, että Karlstadtin tilanteenarvioinnissa oli tapahtumassa muutos.³⁷

Reformaatioliikkeen johtomiehet olivat siis periaatteessa yhtä mieltä vääräksi kokemansa käytännön uudistamisesta. Sen sijaan he vastasivat edelleen ainakin erilaisin korostuksin kysymykseen, kenelle uudistuksista päättäminen, toisin sanoen Wittenbergin seurakunnan magistratuksena toimiminen kuului. Toiset yliopiston opettajat taas koettivat ehkäistä kaikki muutokset. Erityisen selvästi tämä ilmenee Lorenz Schlamaun, Ulrich von Dinstedtin, Matthäus Beskaun, Otto Beckmannin, Sebastian Küchenmeisterin, Georg Elnerin ja Johann Volmarin vaaliruhtinaalle pyhäinpäivän jälkeen 4.11. lähettämästä kirjeestä. Siinä vedottiin koko kristikunnassa vallitsevaan käytäntöön sekä kirkkoisien ja konsiilien auktoriteettiin.³⁸ Tältä pohjalta käsin kirjeessä puolustettiin päättäväisesti yksityismessuja. Sen sijaan kirjeessä myönnettiin, että ehtoollisella voitaisiin jakaa maallikoille myös viiniä, mikäli kirkko tekisi tällaisen päätöksen.³⁹ Todellisen koetuksen tullen osa Wittenbergin yliopiston opettajista ei siis halunnut luopua menneiden sukupolvien uskon ja katolisen kirkon arvoavan pyhittämis-

34 Karlstadt 1521 d, Biiija - Biiija. Ks. myös Jonas Capitololle 1.1.1521; Jo Br, 79. Karlstadtin kirjoituksesta myös Barge 1905 1, 328-332.

35 Ks. tästä myös Sider 1974, 139.

36 Karlstadt 1522a, d 4 b; Drumb sol keiner achten / was der Bapst / Bischoffen / Fursten / vnd steet etc. halten vnd mit dissem sacrament thun. Sonder auff das Euangelium sol ider meniglich sehen / das licht vnd leicht ist vnd darff keiner gloss. Tästä kirjoituksesta myös Barge 1905 1, 332-339. Käytössäni olleesta painoksesta Freys & Barge 1904, 39 numero 73.

37 Ks. s. 55.

38 Müller 1911, 58, 60.

39 Müller 1911, 62.

tä jumalanpalveluselämän muodoista. He valitsivat mieluummin katolisen kirkon ja sen perinteisten johtajien auktoriteetin kuin reformaatioliikkeen, joka näytti ajautuvan kirkon ulkopuolelle.

Erimielisyyksien vuoksi komissio ei pystynyt saamaan aikaan ratkaisua, jonka kaikki yliopiston opettajat olisivat hyväksyneet. Asian käsittelyä oli lykättävä.⁴⁰ Alttarisäätiön rovestina keskeisessä asemassa oleva Justus Jonas koetti päästä eroon kiusallisesta kysymyksestä pyytämällä vaaliruhtinaalta lupaa matkustaa muutamiksi kuukausiksi kotiseudulleen Nordhauseniin.⁴¹ Vaaliruhtinas kieltäytyi kuitenkin suostumasta tähän pyyntöön ennen lausunnon saapumista.⁴² Koko marraskuu kului yliopiston vaietessa.

Itse asiassa yliopisto oli jo menettämässä otteensa tapahtumien kulkuun. Reformaatioliike oli kasvamassa kansanliikkeeksi. Saarnojen ja puheiden kiihottama kansa alkoi vaatia muutoksia yhä kiihkeämmässä sävyssä.⁴³ Joulukuun alussa kiihtymys puhkesi levottomuuksiksi ja perinteisten yksityismessujen pitäminen estettiin väkivalloin 2.-4.12. myös kaupunginkirkossa ja fransiskaanihuostarissa. Raadin oli järjestettävä kirkkojen vartiointi messujen aikana ja ilmoitettava tapahtumista vaaliruhtinaalle.⁴⁴ Hurjimpien huhujen mukaan reformaatioliikkeen kannattajat aikoivat sulkea fransiskaanihuostarin väkivalloin ja surmata perinteisestä messusta kiinni pitävät veljet.⁴⁵ Tässä tilanteessa vaaliruhtinas vaati komission lausuntoa entistä tiukemmassa sävyssä.⁴⁶ Christian Beyer saattoikin ilmoit-

40 Christian Beyer vaaliruhtinaalle 30.10.1521; Müller 1911, 54-55. Barge 1905 1, 326-327.

41 Jonas vaaliruhtinaalle 18.11.1521; Müller 1911, 216-217.

42 Vaaliruhtinas Jonakselle 20.11.1521; Müller 1911, 217.

43 Priori Konrad Helt vaaliruhtinaalle 12.11.1521; Müller 1911, 67: die sach der messenn halbenn ... noch nicht entricht, sunder erger wordenn vnd das ergernus vnter dem volk grosser erwachsen. Samoin s. 68. Myös Lutherin välittömästi salaisen 3.-10.12. tapahtuneen Wittenbergin käyntinsä jälkeen painoon lähettämä "Treue Vermahnung zu allen Christen, sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung" osoittaa, että hän pelkäsi levottomuuksia. Maurer 1969, 200-201.

44 Wittenbergin raati vaaliruhtinaalle 3. ja 5.12.1521; Müller 1911, 73, 77-78. Maurer 1969, 201.

45 Hermann Mühlport pormestari Hermann Mühlportille Zwickauhun 10.12.1521; Fabian 1914, 27-28.

46 Vaaliruhtinas Christian Beyerille sekä Wittenbergin yliopistolle [ja säätiökapitulille] 4.12.1521; Müller 1911, 76-77.

taa 6.12., että yliopisto ja kapituli olivat luvanneet täyttää pian vaaliruhtinaan pyynnön. Yksimielistä lausuntoa ei voitaisi kuitenkaan antaa, koska komissio oli eri mieltä kuin muut yliopiston opettajat.⁴⁷

Jonaksen, Dölschin, Karlstadtin, Schürpfen, Melanchthonin ja Amsdorfin nyt muodostaman komission lausunto valmistui jo joulukuun 6. tai 7. päivänä.⁴⁸ Lausunnossa myönnettiin, että syntynyt kiista koski koko kirkkoa, ei yksin Wittenbergiä. Koska Raamatun sana, kaikkia muita suurempi auktoriteetti, oli kuitenkin reformaatioliikkeen kannattajien puolella, tuli uudistukset panna alulle katso-matta, oliko totuutta ajamassa suuri vai pieni joukko ihmisiä. Lausunto rakentui siis reformatorisen claritas scripturae -periaatteen varaan. Raamatun lisäksi vaadittuja reformeja perusteltiin kuitenkin myös kirkkoisiin vetoamalla. Vaaliruhtinaan toivottiin ainakin sallivan reformien toimeenpanon.⁴⁹ Yhtä luonnollista oli, että lausunnossa ei otettu kantaa kysymykseen, miten oli meneteltävä, jos vaaliruhtinas asettuisi vastustamaan reformaatioliikettä. Ilmeisesti myös Wittenbergissä salaisella käynnillä 3.-10.12. ollut Luther oli vaikuttanut - kenties hyvinkin ratkaisevasti - lausunnon sisältöön.

Lausunto luettiin kapitulin ja yliopiston yhteisessä todennäköisesti joulukuun 7. päivän iltana pidetyssä kokouksessa. Tällöin ainakin pyydettiin vielä kannanottoa etenkin niiltä professoreilta, jotka eivät itse olleet kuuluneet komissioon.⁵⁰ Näitä lausuntoja on säilynyt kolme.⁵¹

Johannes Dölsch laati ainoana komission jäsenistä

47 Christian Beyer vaaliruhtinaalle 6.12.1521; Müller 1911, 79.

48 Müller 1911, 84 alav. 1. Komission jäsenet käyvät ilmi Beyerin vaaliruhtinaalle 13.12. lähettämästä kirjeestä (Müller 1911, 98). Preusin (1974, 25) käsitys, että komission kokoonpanossa olisi Beyerin ja Plattnerin poisjäämisen lisäksi tapahtunut muitakin muutoksia, perustuu väärinkäsitykseen. Lausunnon kirjoittajasta ei ole varmuutta.

49 Erityisesti Müller 1911, 84-86.

50 Reformaatioliikettä vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 14.12.1521; Müller 1911, 106-107.

51 Bubenheimer (1973, 311-313 alav. 191) on osoittanut, että myös Müllerin (1911, 42-46) painama ja virheellisesti lokakuuhun sijoittama päiväämätön Johannes Dölschin kannanotto kuuluu tähän yhteyteen.

oman lausuntonsa. Ilmeisenä syynä tähän oli se, että hän ei voinut yhtyä komission lausunnossa esitettyihin ajatuksiin. Dölsch myönsi lausunnossaan perinteiseen jumalanpalveluskäytäntöön liittyvän monia epäkohtia. Hän hyväksyi kuitenkin sekä yksityismessut että ehtoollisen jakamisen maallikoille vain yhdessä muodossa.⁵² Tätä kantaansa Dölsch perusteli Raamatun lisäksi myös kirkon vuosituhantisella käytännöllä ja sillä, että ei voitu osoittaa konsiiliin tai paavin tehneen asiasta päätöstä.⁵³ Vaikka Dölsch olikin useissa syksyn kuluessa esittämissään teeseissä arvostellut kirkon epäkohtia, hän ei ollut vaatinut wittenbergiläisiä ryhtymään oma-aloitteisesti poistamaan niitä.⁵⁴ Lausunto osoittaa näin, että myös Dölsch oli jo vieraantumassa radikalisoituvasta reformaatioliikkeestä eikä hyväksynyt enää reformatorista käsitystä pelkästään Raamattuun nojautumisesta.

Lääketieteellisen tiedekunnan jo iäkäs dekaani Thomas Eschaus⁵⁵ esitti näkemyksensä muutaman rivin mittaisella lappusella. Hän myönsi perinteisen jumalanpalveluskäytännön olevan väärän. Siihen kantaa ottavien oli tehtävä väitteensä uskottaviksi osoittamalla ne oikeiksi Raamatun avulla.⁵⁶ Eschaus siis hyväksyi reformaatioliikkeen peruslähtökohdan. Kiistanalaisten asioiden selvittämisen jälkeen oli esivallan annettava korjata väärä käytäntö. Kiistanalaisista asioista oli kuitenkin kirjoitettava paljon, koska ne eivät koskeneet ainoastaan wittenbergiläisiä. Siksi muidenkin oli vanhan juridisen säännön (quod omnes tangit debet ab omnibus approbari) mukaisesti saatava olla päättämässä niistä.⁵⁷ Eschaus ei siis tältä osin hyväksynyt komission lausuntoa.

52 Müller 1911, 42-46.

53 Müller 1911, 44: Es ist auch am tag, das die nyessung des hochwürdigen Sacraments vnder eyner eynigen gestalt im brauch vnd vbung der gantzen Christlichen kirchen lenger den Tausent jar gewesen ist. Vnd es kan mir nyemants weisen, wen die kirch durch ein Concilium oder den Babst die eyn gestalt abgethun hab.

54 Ks. edellä mainittujen lisäksi Dölschin teesit 24.9. (Riederer 1768, 192; ajoitus Kropatscheck 1898, 56) ja 22.11. (Riederer 1768, 197-198).

55 Hänestä lähemmin Müller 1911, 276-279.

56 Müller 1911, 96: Sal der redemer myt schrift bewisen, auch gloeblich machen.

57 Müller 1911, 96.

Kaunopuheisuuden professori Otto Beckmann korosti vaaliruhtinaan tavoin, että asia koski koko kristikuntaa. Wittenbergiläisten pienellä joukolla ei ollut oikeutta päättää siitä. Lisäksi Beckmann toi magisteriumista käytyyn keskusteluun uuden, mielenkiintoisen lisäpiirteen. Hän nimittäin selitti epäilevänsä wittenbergiläisten viisautta maailmalliseksi viisaudeksi, koska nämä noudattivat Raamatun opetusta vain puheissaan, eivät teoissaan.⁵⁸ Oikean kirkon opettajan oli siis todistettava sanansa myös elämälään. Itse asiassa Beckmann käänsi näin vanhan myöhäiskeskiajalla paavia vastaan käytetyn periaatteen reformaatio liikkeen kannattajia vastaan. Lisäksi Beckmann vetosi perinteisen käytännön puolesta isien ja kirkkohistorian todistukseen. Humanistina hän nojautui myös yliopistojen arvovaltaan: vaaliruhtinaan tuli ainakin pyytää asiasta myös toisten Saksin ruhtinain vaikutuspiirissä olevien yliopistojen lausunnot.⁵⁹

Kysymystä käsiteltiin tämän jälkeen yliopiston senaatin ilmeisesti 11.12. pidetyssä kokouksessa. Säätiökapitulin vaikutusvaltainen dekaani Lorenz Schlamau kieltäytyi tällöin hyväksymästä lausuntoa ja siinä puolustettuja reformeja. Tätä kantaansa Schlamau perusteli vetoamalla isiin sekä paaviin ja konsiiliin. Hän ei siis hyväksynyt reformatorista magisterium-oppia. Schlamaun kantaan yhtyivät läsnäolijoista myös Matthäus Beskau, Ulrich von Dinstedt, Sebastian Küchenmeister ja Johann Volmar, jotka korostivat, että muutoksista tuli neuvotella myös muiden yliopistojen kanssa. Muutamat läsnäolijoista tunnustivat periaatteessa epäkohtien olemassaolon, mutta halusivat asian rauhallista selvittämistä sekä lausunnon painattamista ja saattamista toisten yliopistojen ja kansan tietoon. Uudistusten vastustajat korostivat siis varsin voimakkaasti yliopistojen auktoriteettia. Eräät artistisen ja lääketieteel-

58 Müller 1911, 91: Ich habe aber sorge, vnser kluckheit sey dess fleisches vnde der werlde, alss ich auss vnserm lebenn vnde andernn vmestendenn mercken kan. Ich sehe, dass wyr al'e der schrifft vnde wartheit nicht mydt der tadt, besunder alleyne myd dem maul anhengich sein, dass jo nicht der rechte Eckstein sein werd.

59 Müller 1911, 95.

lisen tiedekunnan opettajat taas halusivat vetäytyä asiantuntemattomuutensa vuoksi sivuun koko asiasta. Lopulta komissiolle annettiin tehtäväksi harkita kysymystä vielä kerran.⁶⁰

Senaatin 12.12. pidettyyn seuraavaan kokoukseen, jossa asiaa oli tarkoitus käsitellä, saapui vain viisi professoria. Muut - ilmeisesti reformaatioliikkeen vastustajat - eivät halunneet uhkaavasta tilanteesta huolimatta ottaa minkäänlaista vastuuta katolisen kirkon jumalanpalveluskäytäntöön kajoamisesta.⁶¹ Läsnaolijat eivät siksi tehneet mitään päätöksiä.⁶² Reformaatioliikettä kannattavat rehtori Johannes Montanus Hessus, tohtorit Stefan Wilo ja Augustin Schürpf, liseniaatti Johannes Bockenheim sekä komission jäsenet Karlstadt, Schürpf, Melanchthon ja Amsdorf allekirjoittivat komission lausunnon vielä samana päivänä.⁶³

Johannes Dölsch lähetti vaaliruhtinaalle 13.12. oman lausuntonsa, jossa hän vastusti reformeja vedoten Raamattuun jaisiin. Yksityismessujen toimittaminen ei ollut syntiä. Ketään ei saanut estää pitämästä messuja eikä osallistumasta kommuunioon. Kansan kiihottaminen messujen vuoksi hengellistä säätyä vastaan oli vaarallista. Myöskään pelkän ehtoollisleivän jakaminen ei ollut syntiä, koska oleellista oli sakramentin hengellinen nauttiminen. Sellaiselle, jonka mielestä pelkän ehtoollisleivän nauttiminen oli Kristuksen käskyn rikkomista, voitiin kuitenkin antaa myös ehtoollisviiniä.⁶⁴

Lausunnon mukana lähettämässään saatekirjeessä Dölsch korosti, että Raamatun kanta vaadittuihin reformeihin oli joka tapauksessa ensin selvítettävä yliopistossa

60 Kokouksesta on säilynyt tietoja yliopiston 12.12. ja Christian Beyerin 13.12. vaaliruhtinaalle lähettämässä kirjeissä (Müller 1911, 82-83 ja 98-99).

61 Christian Beyer vaaliruhtinaalle 12.12.1521; Müller 1911, 99-100: Dan sye hylten es darfuer, sye wherenn zuegering, das sye statum ecclesie reformiren mochtenn.

62 Em. kirje; Müller 1911, 100.

63 Tämä ilmenee siitä, että yliopiston vaaliruhtinaalle lähettämä saatekirje on päivätty 12.12.1521 (Müller 1911, 84). Justus Jonas puuttuu jostakin syystä allekirjoittajien joukosta.

64 Dölschin lausunto on painettuna Müller 1911, 102-106. Myös Neuser 1968, 144.

perinpohjin – samoin kuin aikaisemmin aneista ja paaviudesta keskusteltaessa – kirjoitusten ja väittelyjen avulla ilman mitään kiirettä. Myös Lutherin ja muiden halukkaiden asiantuntijoiden neuvoa oli kysyttävä. Ennen muuta vaaliruhtinaan tuli varoa ryhtymästä laajoihin uudistuksiin yliopiston tai komission neuvon mukaisesti, sillä se johtaisi vain sekasortoon. Mikäli reformeja välttämättä haluttiin, oli kohteeksi otettava joku yleisesti epäkohdaksi tunnustettu vähäpätöisempi asia kuin yksityismessut. Kirjeen lopussa Dölsch korosti reformaatioliikkeen vaarallisuutta myös ruhtinasvallan kannalta. Jotkut olivat jo sitä mieltä, että ruhtinaita ja herroja ei tarvinnut totella, vaan kaikkien kristittyjen tuli olla samanarvoisia ja pitää kaikkea yhteisenä.⁶⁵

Reformaatioliikkeen päättäväisimmät vastustajat Lorenz Schlamau, Matthäus Beskau, Otto Beckmann, Sebastian Küchenmeister, Georg Elner, Johann Rachals ja Johann Volmar lähettivät oman lausuntonsa vaaliruhtinaalle päivää myöhemmin kuin Dölsch. Heidän mielestään Raamatusta ei löytynyt perusteita vaadituille muutoksille. Lisäksi asia koski koko kirkkoa. Siksi toivottuja muutoksia voitiin tehdä vain konsiiliin päätöksellä. Lausunnossa tähdennettiin Raamattuun ja isiin vedoten voimakkaasti kirkon ja etenkin neljän ensimmäisen konsiiliin arvovaltaa.⁶⁶ Konsiilia pidettiin siis kirkon korkeimpana auktoriteettina. Muutosvaatimusten selitettiin olevan hätiköityjä myös sikäli, että niistä ei ollut neuvoteltu muiden yliopistojen kanssa.⁶⁷ Paavin oikeutta antaa Raamattua selventäviä ja täydentäviä määräyksiä (esimerkiksi messun suhteen) puolustettiin⁶⁸, mutta muuten paavin magisteriumista vaiettiin.

Koska yliopisto ja kapituli eivät kyenneet pääsemään

65 Dölsch vaaliruhtinaalle 13.12.1521; Müller 1911, 100–101.

66 Müller 1911, 108: Den. die weil es von der kirchen vnd Consilien alzo geordent, sollen wirs auch nicht ane radt vnd erkentnus der Obersten das vorandern...108–109: Das man dem Consilio gleuben muss, zceigend an die geschichten Petri vnd Pauli ad Gallatas ii. c...114: Die weil man aber den Conciliis gehorssam zuleisten, wie oben berurt, schuldig, wissen wir nicht ane erkentnus der gantzen kirchen zuanderen.

67 Müller 1911, 108.

68 Müller 1911, 115.

yksimielisyyteen, vaaliruhtinas otti johdon entistä tiukemmin käsiinsä. Tohtori Beyer sai uudet 19.12. päivätyt ohjeet. Niissä selitettiin, että asiaa oli vielä harkittava, koska yliopiston opettajatkään eivät olleet siitä yhtä mieltä. Selvyyteen pyrkiminen väittelemällä, kirjoittamalla, lukemalla ja saarnaamalla oli edelleen luvallista, kunhan vain toimittaisiin järkevästi ja kristillisesti. Sen sijaan uusista jumalanpalveluskäytännön muutosyrityksistä oli luovutettava.⁶⁹ Itse asiassa vaaliruhtinas asettui näin reformaatioliikkeen vastustajien kannalle: niin kauan kuin nämä pysyivät lujina, ei muutoksia olisi lupa tehdä.⁷⁰

Wittenbergin yliopiston yritys ratkaista vaaliruhtinaan tukemana reformaatioliikkeen synnyttämät ongelmat ei siis onnistunut. Lokakuun alussa asetettu komissio näyttää hajaantuneen. Perusongelmaksi osoittautui se tosiasia, että kaikki yliopiston opettajat eivät hyväksyneet katolisen kirkon perinteisen rakenteen rikkomista ja samalla myös yliopiston auktoriteetin uudelleenarviointia. Tätä erimielisyyttä yliopisto ei omilla perinteisillä, akateemiseen väittelyyn huipentuvilla menetelmillään kyennyt selvittämään. Kahteen leiriin jakaantuneella yliopistolla ei ollut auktoriteettia myöskään toisiin Wittenbergin tilanteeseen vaikuttaviin voimiin, nimittäin reformaatioliikkeeseen ja vaaliruhtinaaseen nähden. Reformaatioliikettä kannattavat yliopiston opettajat saattoivat toimia tämän jälkeen vain omissa nimissään.

2.4. Karlstadt yrittää reformoida Wittenbergin seurakunnan kirkkokansan ja raadin tuella

Yliopiston lisäksi vaaliruhtinas kehotti myös Wittenbergin raatia estämään uudistukset. Reformivaatimukset olivat

69 Müller 1911, 124-125.

70 Näin myös Preus 1974, 25.

levinneet kuitenkin jo liian laajalle. Wittenbergin väestö oli nyt niiden takana.¹ Augustinolaisuostarin ja linnankirkon pienen kuorin lisäksi oli yksityismessut lopetettu myös kaupunginkirkossa ja fransiskaanihuostarissa. Joulukuun 4. päivän jälkeen niissä oli pidetty ainakin useimpina päivinä enää vain yksi jumalanpalvelus.² Reformaatioliike oli näin onnistunut näkyvällä tavalla toteuttamaan vaatimuksensa. Joulukuun puolivälissä raadille esitettiin luettelo toivotuista uudistuksista ja vaadittiin messujen häiritsemiseen syyllistyneiden jättämistä rankaisematta.³ Vaikka Wittenberg oli vain vaaliruhtinaskuntaan kuuluva pieni 2000-2500 asukkaan kaupunki⁴, sillä oli hyvin laaja itsehallinto. Raati oli tottunut hoitamaan myös kirkollisia asioita ja määräämään niistä.⁵ Nyt se kallistui reformaatioliikkeen puolelle ja ryhtyi tukemaan uudistusvaatimuksia.⁶ Tähän vaikutti mahdollisesti myös se, että raati ei hyväksynyt vaaliruhtinaan toistuvaa puuttumista Wittenbergin asioihin.⁷ Näin reformaatioliike sai uuden ulottuvuuden: se liittyi nyt myös kysymykseen Wittenbergin kaupungin itsehallinnosta ja sen vallan rajoista suhteessa vaaliruhtinaaneseen.

Karlstadt otti tähän kehitykseen kantaa joulukuun 10. päivänä valmiiksi saamassaan traktaatissa "Ich bitt euch brüder dass yhr alle sampt ein meinung reden welt". Tämä traktaatti osoittaa, että Karlstadt hyväksyi joukko-liikkeeksi kasvaneen reformaatioliikkeen pyrkimykset ja antoi niille tukensa. Hän syytti Wittenbergissä syntyneestä eripuraisuudesta reformaation vastustajia ja tähdensi, että maallikot, joilla oli paljon puhtaampi mieli kuin papeil-

1 Hyvä kuvaus reformaatioliikkeen käyttämisestä painostuskeinoista vastustajien kannalta katsottuna on Johannes Dölschin vaaliruhtinaalle 13.12. lähettämässä saatekirjeessä (Müller 1911, 101): Seyne negsten christen menschen vorachten; vnnd, mit zuchten vor Ewer churf. g., die priestern wol anheben, sich vor jhnen zw creuzzigen, die hewser vor jhnen zusperren, den monichen nichts geben, sye widder horen, nach sehen, auss den clostern trieben...

2 Tuntemattoman kirjoittajan tiedonanto Wittenbergistä pian tammikuun 6. päivän jälkeen 1522; Müller 1911, 152-153.

3 Lähemmin Neuser 1968, 147-148 sekä Preus 1974, 10, 23-24 ja niissä mainitut lähteet. Vrt. Maurer 1969, 204.

4 Bainton s.a., 52.

5 Lähemmin Preus 1974, 5-6.

6 Lähemmin Neuser 1968, 148.

7 Näin Preus 1974, 25.

la, halusivat nyt uuden, kristillisen jumalanpalveluksen luomista.⁸

Karlstadtin mielipiteissä näyttää siis joulukuulle tultaessa tapahtuneen käänne radikaalimpaan suuntaan. Tämän käänteeseen syy on askarruttanut tutkijoita. Barges mukaan Karlstadtin mielenmuutokseen vaikuttivat monet tekijät. Karlstadt näki jo marraskuussa, että tilanne oli muuttunut. Levottomuuksien vaara oli ilmeinen. Oliko siis niiden välttämiseksi pantava toimeen reformeja vaiko ei? Joukkoliike yllätti Karlstadtin. Sen henki teki häneen suuren vaikutuksen. Koska Karlstadt katsoi, että Wittenbergin laaja itsehallinto tarjosi reformeille juridisen perustan, hän antautui koko sydämeästään mukaan liikkeeseen. Joulukuun alussa Karlstadtin mielessä kypsyi näin ajatus välttää levottomuudet reformoimalla Wittenbergin seurakunta yhdessä raadin kanssa.⁹ Myös Fuchsin ja Siderin mukaan joukkoliike tempasi Karlstadtin mukaansa ja rohkaisi hänet toimintaan.¹⁰ Preus selittää samoin Karlstadtin menettelyn osittain joukkoliikkeen vaikutuksella. Hän viittaa kuitenkin myös siihen, että nyt voitiin täyttää Karlstadtin jo lokakuussa asettama ehto, jonka mukaan reformeja oli pahennuksen välttämiseksi toteutettava vain raadin suostumuksella.¹¹

Neuserin mukaan Karlstadtin radikaalisuus johtui aivan yksinkertaisesti siitä, että hän oli lukenut Lutherin De abroganda missa privata -teoksen käsikirjoituksen ja havainnut, että Luther hyväksyi jumalanpalveluksen uudistamisen.¹² Lutherin teoksen ja Karlstadtin uudistaman jumalanpalveluksen vertailu nimittäin osoittaa, että Karlstadtin tekemät muutokset vastasivat hyvin pitkälle Lutherin esittämiä ajatuksia.¹³ On myönnettävä, että Neuserin selitys on huomionarvoinen näkökohta. Epäilemättä Lutherin kanta ei ollut Karlstadtille yhdenmukainen asia; se saattoi hyvinkin rohkaista häntä toimimaan. Karlstadtin radikaali-

8 Lähemmin Barge 1905 1, 355-357 ja Sider 1974, 158.

9 Barge 1905 1, 327, 349-357.

10 Fuchs 1953/1954, 527. Sider 1974, 158.

11 Preus 1974, 17, 24.

12 Erityisesti WA 8, 435 r. 1-3.

13 Neuser 1968, 149-158.

suuden ainoaksi selitykseksi Lutherin kannan huomioonottaminen tuskin kuitenkaan riittää.

Maurer näkee Karlstadtin toiminnan motiiviksi halun järjestää ehtoollisviinin jakaminen myös maallikoille, koska sen poisjättäminen oli hänen mielestään syntiä. Karlstadtin mystinen resignaatio ehtoolliskysymyksessä vaihtui nopeasti fanaattisuudeksi.¹⁴ Bubenheimer taas toteaa, että Karlstadtin käännöksen syy ei selviä lähteistä; luultavasti siihen vaikutti monia tekijöitä. Bubenheimerin mukaan Karlstadtin käännöstä arvioitaessa olisi otettava huomioon hänen elämänsä monet muutkin suunnanmuutokset.¹⁵ Myöhemmin ilmestyneessä artikkelissaan Bubenheimer esittää omana käsityksenään, että vaaliruhtinaan odotettavissa olevat yritykset rajoittaa reformeja saivat Karlstadtin toimimaan.¹⁶ Tämä pitääkin paikkansa joulun tapahtumista, mutta se ei voine selittää Karlstadtin ajattelussa jo aikaisemmin tapahtunutta käännettä.

Edellä selostetuissa tutkimuksissa on epäilemättä esitetty monia huomionarvoisia näkökohtia. On kuitenkin kysyttävä, eikö Karlstadtin mielipiteissä tapahtunutta muutosta olisi nähtävä vielä selkeämmin hänen magisterium-näkemyksensä tarjoamissa puitteissa. Kärjistäen voi ehkä sanoa, että kysymyksessä ei ollut Karlstadtin mielipiteissä, vaan Wittenbergin olosuhteissa tapahtunut muutos. Karlstadt joutui nyt painottamaan uudessa tilanteessa perusnäkemyksensä toista puolta. Vielä lokakuun puolivälissä hän oli korostanut, että reformeista päättäminen kuului maallikoista koostuvalle uskovalle seurakunnalle, ei joillekin augustinolaisveljille tai papeille. Augustinolaisveljillä ei ollut oikeutta ryhtyä toteuttamaan uudistuksia seurakunnasta välittämättä. Reformaatioliikkeen kasvaminen kansanliikkeeksi muutti marraskuun kuluessa tilanteen toiseksi. Maallikoista koostuvan seurakunnan mukana reformaatioliikkeeseen tuli voima, jolla Karlstadtin mukaan oli oikeus toteuttaa tarpeelliset reformit. Tähänastisessa

14 Maurer 1969, 189, 203.

15 Bubenheimer 1973, 321.

16 Bubenheimer 1980, 33.

tutkimuksessa ei myöskään yleensä ole otettu huomioon sitä, että Karlstadt oli jo edellisenä kesänä Tanskassa kokenut ruhtinasvallan haluttomuuden edistää kirkon parasta. Hänen suhteensa Saksin hoviin oli sitä paitsi jo varsin viileä.¹⁷ Myös Saksin vaaliruhtinaan näyttäessä haluttomalta tukemaan reformaatioliikettä Karlstadt korosti, että ruhtinaalla ei ollut oikeutta estää reformeja vastoin kirkkokansan tahtoa. Wittenbergin kristillisellä seurakunnalla oli yhteisen pappeuden nojalla oikeus panna hyväksi katsomansa uudistukset täytäntöön tarpeen vaatiessa jopa vastoin antikristilliseen paavinvaltaan samaistuneen ruhtinaan tahtoa.¹⁸

Aikaisemmin Karlstadt oli antanut sijaisten toimittaa hänelle linnankirkossa kuuluvat messut. Joulukuussa alttari-säätiön papit kieltäytyivät kuitenkin tekemästä enää näin. Karlstadt joutui nyt ratkaisun eteen. Toimittaisiko hän mielipiteestään ja puheistaan huolimatta perinteisiä messuja? Näin hänen kannanottonsa osoittautuisivat teoreettiseksi keskusteluksi, jota ei käytännössä tarvinnut ottaa vakavasti. Jättäisikö hän messun toimittamatta ja löisi laimin virkaansa kuuluvan velvollisuuden? Vastustajien olisi silloin helppo puuttua asiaan. Vai uskaltaisiko hän ottaa ratkaisevan askeleen ja uudistaa messun sisällön Jumalan selvän sanan mukaiseksi? Ehtoollisviinin jakamista lukuun ottamattahan messuun ei vielä ollut tehty mitään muutoksia. Karlstadtin ratkaisu oli selvä: hän ilmoitti pitävänsä messun seuraavalla hänelle kuuluvalla kerralla eli uudenvuodenpäivänä kokonaan uudistetussa muodossa.¹⁹

Saatuaan tiedon Karlstadtin aikomuksesta vaaliruhtinas yritti saada hänet luopumaan siitä. Vaaliruhtinaan neuvokset perustelivat tätä tohtori Beyerille lähettämässään

17 Vaaliruhtinas oli hyvin tyytymätön Karlstadtin Kööpenhaminan matkan lopputulokseen. Barge 1905 1, 262-264. Heinäkuussa hän kielsi Miltitzin pyynnöstä Karlstadtia julkaisemasta rippiä käsittelevää kirjoitustaan. Barge 1905 1, 285.

18 Karlstadtin näkemyksen kanssa sopii hyvin yhteen se, että hänen Von beyden gestalten der heylige Messze -teoksensa ensimmäisen, Wittenbergissä otetun painoksen nimilehdellä ovat sanat "Gedruckt in der Christliche statt Wittenberg". Freys & Barge 1904, 38 numero 71.

19 Mahdollisesti Ambrosius Wilkenin Wittenbergistä heti tammikuun 6. päivän jälkeen lähettämä tiedotus; Müller 1911, 153. Sider 1974, 158.

kirjeessä sillä, että yliopisto ei ollut kyennyt tekemään asiasta mitään päätöstä. Sitä ei siis ollut harkittu vielä tarpeeksi. Lisäksi jumalanpalveluksen uudistaminen voisi johtaa levottomuuksiin.²⁰ Wittenbergissä vallinnutta mielialaa osoittaa se, että pappien ja munkkien alkoi olla vaarallista liikkua kaupungin kaduilla.²¹ Jouluyön messuja häirittiin sekä kaupungin- että linnankirkossa.²²

Kansan odotusten ja vaaliruhtinaan kiellon paineessa Karlstadt katsoi parhaaksi toimittaa uudistetun jumalanpalveluksen linnankirkossa jo joulupäivänä. Kirkkoon oli kokoonnutunut suuri väenpaljous.²³ Karlstadt halusi samaistua maallikkoihin sekä saarnassaan²⁴ että pukeutumisellaan.²⁵ Samaa osoittaa myös hänen joulun jälkeisenä päivänä noin 15-vuotiaan köyhän aatelistyttön Anna von Mochaun kanssa tapahtunut kihlautumisensa.²⁶ Siinä tapauksessa, että messun uudistaminen ei onnistuisi, Karlstadt aikoi luopua virastaan ja ryhtyä tavalliseksi talonpojaksi.²⁷ Kaiken tämän kanssa sopii hyvin yhteen Sebastian Fröschelin muutamaa vuosikymmentä myöhemmin muistiin merkitsemä tieto, jonka mukaan Karlstadt kulki talosta taloon kysellen hämmästyneiltä wittenbergiläisiltä, miten he ymmärsivät jonkun tietyn raamatunkohdan. Selitykseksi Karlstadt vetosi Jeesuksen sanaan, jonka mukaan Jumala oli salannut

20 Vaaliruhtinaan neuvokset Christian Beyerille joulukuun 22. ja 25. päivän välillä 1521; Müller 1911, 125-126. Preus 1974, 28. Vrt. Neuser 1968, 147.

21 Wittenbergissä opiskeleva bakkalaureus Gregor Korn langolleen Zeitziin 26.12.1521; Schottenloher 1929, 85: Es hat die geistlichkait so gross verfolgung, das schier kain Munich noch pfaff darf sicher auf der gassen geen.

22 Reformeja vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 29.12.1521; Müller 1911, 133-134.

23 Gregor Korn langolleen Zeitziin 26.12.1521; Schottenloher 1929, 85. Preus 1974, 30. Ks. myös Jonas Langille 8.1.1522; Jo Br, 83: Ceterum, utcunque sit, videtur populus ex doctoris Martini scriptis accensus ipse rapturus, nisi daretur ei utraque species.

24 Preusin (1974, 29 alav. 65) mukaan: Wss ir abloesst / dss ist geloesset, das ist ain form und wort der macht das sy uns leyeen / mügen und künden absolvieren und binden. Sider 1974, 159.

25 Saksin herttuan Yrjön neuvokset herttualle tammikuussa 1522; Barge 1901, 125. Myös Neuser 1968, 152-153.

26 Mahdollisesti Ambrosius Wilkenin Wittenbergistä heti tammikuun 6. päivän jälkeen lähettämä tiedotus; Müller 1911, 155-159.

27 Thomas von der Heyden ilmoitus [tammikuun 1. ja 19. päivän välillä 1522]; Müller 1911, 170.

oikean tiedon viisailta ja ymmärtäväsiltä ja ilmoittanut sen lapsenmielisille (Mt 11:25).²⁸

Yliopiston rehtori ja reformaatioliikettä kannattavat opettajat osallistuivat Karlstadtin toimittamaan jumalanpalvelukseen ja osoittivat näin hyväksyvänsä hänen menettelynsä.²⁹ Justus Jonas oli järjestänyt Karlstadtille tilaisuuden messun toimittamiseen jo jouluna³⁰ ja hyväksyi jumalanpalveluksen uudistamisen jälkeenpäinkin.³¹ Myös Melanchthon myönsi Karlstadtin teon oikeaksi.³² Vasta 24-vuotias kreikan kielen professori oli liian kokematon löytääkseen ja pitääkseen toisenlaisen linjan.³³ Karlstadt ei siis suinkaan ollut yksin katsoessaan, että kirkkokansan vaatimia uudistuksia oli ryhdyttävä toteuttamaan vaaliruhtinaan antamasta kiellosta huolimatta. Uudistettua jumalanpalvelusta vietettiin tämän jälkeen sekä linnankirkossa että kaupunginkirkossa myös vuodenvaihteen juhlapäivinä ja seuraavina sunnuntaina.³⁴

Merkillisen välinäytöksen aiheuttivat kolme Zwickausta Wittenbergiin 27.12. tullutta miestä, niin sanotut Zwickaun profeetat Nikolaus Storch, Thomas Drechsel ja Markus Stübner. He selittivät olevansa Jumalan lähettämiä opettajia ja perustelivat oppejaan erityisellä sisäisellä ilmoituksella.³⁵ Zwickaun profeetat edustivat siis karismaattista ja spirituaalistista magisterium-näkemyistä ja hylkäsivät Lutherin sola scriptura -periaatteen. He erottivat Raamatun kirjoitetun sanan ja Pyhän Hengen opetuksen toisistaan ja asettivat Pyhän Hengen suoraan yksityisille kristityille antaman

28 Kaulfuss-Diesch 1917, 289.

29 Gregor Korn langolleen Zeitzin 26.12.1521; Schottenloher 1929, 85.

30 Lähemmin Delius 1952, 37.

31 Jonas Capitolille 1.1.1522 ja Langille 8.1.1522; Jo Br, 81-82, 83.

32 Gregor Korn langolleen Zeitzin 26.12.1521; Schottenloher 1929, 85. Maurer 1969, 205.

33 Lähemmin Sider 1974, 160, 170.

34 Mahdollisesti Ambrosius Wilkenin Wittenbergistä heti tammikuun 6. päivän jälkeen lähettämä tiedotus; Müller 1911, 163.

35 Melanchthon vaaliruhtinaalle 27.12.1521; Müller 1911, 129: audiui eos; mira sunt, quae de sese praedicant, missos se clara voce Dei ad docendum, esse sibi cum Deo familiaria colloquia, videre futura, breuiter, viros esse propheticos et apostolicos. Zwickaun profeettojen esiintymisen taustasta lähemmin Wappler 1966.

ilmoituksen Raamatun sanaa vastaan.³⁶ Lisäksi he kertoivat Zwickaussa lasten kastamisesta syntyneestä kiistasta ja toivat näin tämän kysymyksen Wittenbergiin. Lutherin auktoriteetin profeetat tunnustivat vain varauksin. Stübner nimittäin selitti, että Luther oli oikeassa suurimmaksi osaksi, mutta ei kuitenkaan kaikessa. Tulossa oli toinen karismaattinen opettaja, joka olisi häntä suurempi ja jolla olisi korkeampi henki kuin hänellä.³⁷

Reformaatioliikkeen johtajien suhtautuminen Zwickaun profeettoihin valaisee mielenkiintoisella tavalla heidän magisterium-näkemystään.

Melanchthonille ei profeettojen väitteisiin liittyvän problematiikan olisi pitänyt olla enää outo. Ainakin luennoissaan edellisenä kesänä Ensimmäistä korinttolaiskirjettä hän oli joutunut varsinkin 12. ja 14. luvun kohdalla paneutumaan myös Pyhän Hengen lahjoihin.³⁸ Melanchthon oli tällöin pitänyt uusia ihmeitä ja profetioita mahdollisena ja siteerannut Uutta testamenttia (1 Tess 5:19 ja Mt 7:15).³⁹ Pyhä Henki saattoi kutsua profeettoja myös suoraan, eikä tällaisesta kutsusta ollut mitään sääntöjä.⁴⁰ Profetiassa oli kysymys ennen muuta Raamatun selittämisestä; tämän lisäksi se saattoi olla myös tulevaisuuden paljastamista.⁴¹ Opin arvosteleminen ei kuulunut vain kirkon opetusviralle, niin kuin perinteisen uskon puolustajat väittivät.⁴² Sen sijaan väärät profeetat oli paljastettava 1. Kor 12:3:ssa annetun ohjeen avulla.⁴³

Tämän problematiikan yhtäkkinen nouseminen esiin reformaatioliikkeen omista riveistä näyttää kuitenkin

36 Spalatinin 2.1.1522 tai heti sen jälkeen tekemät muistiinpanot; Müller 1911, 143: Etlich geben an, als were die gotlich schrifft zur lare der menschen vncrefftig. Dan der mensch must allein durch den geist gelerneth werden. Dan hett Gott den menschen mit geschrifft wellen gelernt haben, so hett er vns vom himmel herab ein Biblien gesandt.

37 Mahdollisesti Ambrosius Wilkenin Wittenbergistä heti tammikuun 6. päivän jälkeen lähettämä tiedotus; Müller 1911, 160.

38 Neuser 1968, 161.

39 MW 4, 77 r. 20 - 78 r. 11.

40 MW 4, 71 r. 10-12, 18-24.

41 MW 4, 70 r. 4-12.

42 MW 4, 78 r. 8-9.

43 MW 4, 70 r. 18-21.

yllättäneen Melanchthonin. Aluksi hän innostui profeettojen väitteistä.⁴⁴ Raamattuhumanismin rationalismista käsin Melanchthon tunsu mieltymystä myös profeettojen lasten kastamista vastaan esittämään arvosteluun.⁴⁵ Innostus vaihtui kuitenkin pian epävarmuudeksi. Melanchthonin kesällä esiin ottamien raamatunkohtien antamat ohjeet eivät riittäneetkään. Ainoaksi neuvoksi jäi turvautuminen Lutheriin. Koska yhteys Wartburgiin kulki vaaliruhtinaan hovin kautta⁴⁶, Melanchthonin oli kuitenkin käännüttävä ensin vaaliruhtinaan puoleen.⁴⁷ Hän tekikin näin ja pyysi vaaliruhtinaalta neuvoa sekä asian selvittämistä ilman väkivallan käyttöä, jotta siitä ei syntyisi uusia levottomuuksia. Melanchthonin neuvottomuus ilmenee tästä kirjeestä hyvin selvästi. Hän nimittäin myönsi, että hän ei pystynyt arvioimaan profeettojen opetusta, koska hänellä ei ollut henkien erottamisen armolahjaa. Lutheria lukuun ottamatta ei kenenkään olisi helppoa arvioida profeettojen väitteitä oikein.⁴⁸ Melanchthon jätti siis asian ratkaisemisen ja magisteriumin käyttämisen maallisen esivallan ja ennen muuta Lutherin asiaksi. Korostaessaan Lutherin merkitystä kysymyksen ainoana luotettavana ratkaisijana Melanchthon itse asiassa tuli lähelle profeettojen edustamaa karismaattista magisterium-näkemyä. Profeettojen uhattua tarttua aseisiin - käytännössä vaaliruhtinasta vastaan - Melanchthon alkoi vieraantua heistä.

Myös Amsdorf näyttää Spalatinille 27.12. lähettämänsä kirjeen mukaan hämmentyneen aluksi profeettojen väitteistä ja olleen varma poikkeuksellisten lopunaikojen alkamisesta. Hänkään ei kyennyt vastaamaan profeettojen väitteisiin. Myös Amsdorf kääntyi siksi Melanchthonin tavoin Spalatinin puoleen.⁴⁹

Saatuaan tiedon asiasta vaaliruhtinas käski Melanchthonin ja Amsdorfin tulla uudenvuodenpäiväksi luokseen

44 Erityisesti Ulscenius Capitololle 1.1.1522; Müller 1911, 135. Maurer 1969, 206.

45 Luther Melanchthonille 13.1.1522; WA Br 2, 425 r. 54. Maurer 1969, 207, 209.

46 Ludolphy 1984, 438.

47 Neuser 1968, 161.

48 Melanchthon vaaliruhtinaalle 27.12.1521; Müller 1911, 129.

49 Spalatinin muistiinpanoihin sisältyvä Amsdorfin 27.12. lähettämä kirje; Müller 1911, 138.

Prettiniin. Wittenbergiläisten saavuttua hän määräsi Spalatinin ja neuvoksensa Hugold von Einsiedelin hoitamaan asiaa.⁵⁰ Melanchthon ja Amsdorf esittivät neuvottelun alussa kantansa myös kirjallisesti. Melanchthonin lausunto osoittaa, että hän katui jo profeettoja kohtaan osoittamaansa innostusta. Siksi hän yritti selittää, että profeettojen väitteet uudesta, erityisestä ilmoituksesta eivät olleet vaikuttaneet häneen.⁵¹ Heidän väitteisiinsä ei tullut kuitenkaan vastata väkivallalla, vaan ne oli selvitettävä Raamatun ja hengellisiä asioita ymmärtävien ihmisten kannanottojen avulla. Siksi Melanchthon vetosi jälleen Lutherin auktoriteettiin. Sen sijaan lasten kastaminen poltti edelleen hänen mieltään. Edes Augustinus ei ollut voinut saada häntä vakuuttumaan sen oikeudesta; kirkkoisäkin ratkaisevaksi perusteeksi oli nimittäin jäänyt vain vetoaminen kirkon vanhaan tapaan. Melanchthon uskoi kuitenkin, että Luther ymmärtäisi tämänkin ongelman oikein.⁵² Amsdorf puolestaan selitti, että hän oli karttanut profeettoja, koska hän oli Raamatun tutkimisessa vasta aloittelija. Profeettoja ei tullut ilman muuta uskoa, mutta ei myöskään ilman muuta halveksia. Oli pelättävissä, että Zwickaun levottomuudet leviäisivät profeettojen mukana myös Wittenbergiin. Siksi profeettoja ei tullut vaientaa väkivallalla, vaan tutkimalla heidät Raamatun ja järjen avulla.⁵³

Spalatin ja Einsiedel jättivät wittenbergiläisten lausunnot samana iltana vaaliruhtinaalle. Neuvottelua jatkettiin sen jälkeen seuraavana aamuna. Vaaliruhtinaan edustajat esittivät tällöin hänen vastauksensa. Vaaliruhtinas piti elämäkokemuksensa valossa koko asiaa mitättömänä ja ihmetteli, miksi Wittenbergin teologit tahtoivat jättää sen hänen ratkaistavakseen, vaikka hän oli Raamattuun perehtymätön maallikko. Ehdottamastaan väittelystä

50 Spalatinin 2.1. tai heti sen jälkeen tekemät muistiinpanot; Müller 1911, 138.

51 Em. muistiinpanot; Müller 1911, 140: Mich hat nicht sonderlich bewegt, das sie von gotlichen gesprechen sagen, vnd der gleichen.

52 Em. muistiinpanot; Müller 1911, 140: Doctor Martinus weiss wol, was dise question hinder sich hat.

53 Em. muistiinpanot; Müller 1911, 140-141.

profeettojen kanssa wittenbergiläisten tuli luopua, koska siitä ei seuraisi mitään hyvää. Kuka voisi opettaa harhaantuneita, jos wittenbergiläiset eivät enää luottaneet edes Augustinukseen, johon he olivat tähän saakka aina vedonneet? Myös Lutherin paluun suunnittelemisesta oli luovuttava jo poliittisista syistäkin. Sen sijaan oli parasta aivan yksinkertaisesti jättää profeetat omaan rauhaansa. Muuten asia alkaisi paisua, wittenbergiläiset samaistettaisiin profeettoihin ja he saisivat kaikkialla harhaoppisen maineen.⁵⁴

Melanchthon näyttää vastanneen molempien wittenbergiläisten puolesta. Hän oli nyt valmis jättämään koko asian ja yhtyi täysin vaaliruhtinaan kantaan.⁵⁵ Myös kastekysymyksen käsittelystä oli hänen mielestään tässä tilanteessa paras luopua, sillä tämä asia ei koskenut uskon ydintä.⁵⁶

Zwickaun profeettojen merkitystä on varottava liioittelemasta. Yliopiston piirissä heistä näyttää tulleen ongelma vain Melanchthonille ja jossain määrin Amsdorffille. Vaaliruhtinaskunnan hallitus joutui toimimaan heidän magistratuksenaan ja auttamaan ainakin käytännön tasolla toimivan ratkaisun löytämisessä. Samalla tapahtumasarja on uusi esimerkki siitä, miten suuren arvovalan Melanchthon oli käytännössä valmis myöntämään ruhtinasvallalle myös kirkon opin suhteen.

Etenkin Wilhelm Maurer on tähdentänyt profeettojen aiheuttaman kriisin vaikutusta Melanchthonin ajatteluun. Melanchthon muuttui varovaisemmaksi ja liittyi jälleen selvemmin humanistisiin näkemyksiin. Toisaalta hän nojautui entistä enemmän Lutheriin. Myös Melanchthonin asenne reformatorista kansanliikettä kohtaan muuttui entistä kriittisemmäksi.⁵⁷ Tämä ilmeni jo muutama päivä Prettinin neuvottelun jälkeen. Melanchthon nimittäin toimi Wittenbergissä 6.1. kokoontuneen augustinolaisjärjestön kapitulin

54 Em. muistiinpanot; Müller 1911, 141-144.

55 Em. muistiinpanot; Müller 1911, 144: Vnd gesagt, das mein Gnedigster Her die sach fast wol bedacht hab.

56 Em. muistiinpanot; Müller 1911, 144-145. Maurer 1969, 208.

57 Maurer 1969, 208-210, 215-216.

teologisena neuvonantajana ja muotoili suurelle yleisölle tarkoitetun version sen päätöksestä. Hän korosti siinä varovaisuutta ja esimiesten tahdon kuuntelemista sekä asetti reformeille rajat Lutherin näkemyksen mukaisesti. Heikot veljet oli otettava huomioon. Oikea vapaus ei loukannut kenenkään uskoa eikä toiminut rakkauden vastaisesti.⁵⁸

Luther otti Zwickaun profeettoihin kantaa Melanchthonille ja Amsdorffille 13.1. lähettämissään kirjeissä. Hänestä profeettojen esiintyminen tuntui epäilyttävältä; oli hyvinkin mahdollista, että saatana toimi heidän kauttaan. Sekä Uudessa että Vanhassa testamentissa annettujen ohjeiden (5 Ms 13, 1 Jh 4:1) mukaisesti profeettojen väitteitä ei tarvinnut heti uskoa, vaan ne oli ensin tutkittava. Jos Wittenbergissä ei kyetty siihen, oli seurattava Gamalielin neuvoa (Apt 5:38-39) ja odotettava, mihin suuntaan asiat kääntyisivät. Profeetoilta oli ennen muuta kysyttävä heidän vokaatiotaan. Jumala ei nimittäin lähettänyt ketään opettajaksi muuten kuin seurakunnan vokaation tai selvien merkkien kautta. Vanha testamenttikin osoitti tämän. Siinä mainitut profeetat olivat nimittäin toimineet lain ja profeetallisen säädyn antaman oikeuden nojalla. Samuelin kutsuminen osoitti samoin, että Jumala ei halunnut puhua Samuelille muuten kuin Eelin tietten. Zwickaun profeettoja ei siksi tullut uskoa, jos heillä ei ollut esiintymiselleen muita perusteita kuin väitteet erityisestä ilmoituksesta.⁵⁹ Melanchthonille lähettämässään kirjeessä Luther esitti profeettojen arvioimiseen vielä toisenkin näkökulman. Heiltä oli tutkittava, olivatko he kokeneet hengellistä ahdistusta, syntymistä Jumalan yhteyteen, kuolemaa ja helvettiä. Jos profeetat kertoivat vain ihmeellisistä elämyksistä, heitä ei tarvinnut uskoa, koska heiltä puuttui ahdistus, Ihmisen Pojan merkki, jonka perusteella oli mahdollista arvioida ja erottaa henget. Tätä Luther perusteli Jes 38:13:lla, Ps 31:23:lla ja Ps 88:4:llä. Lisäksi hän tähdensi, että monien raamatunkohtien mukaan Jumala ei puhunut ihmisille suoraan, koska kukaan

58 Müller 1911, 149-150. Maurer 1969, 210-211.

59 Luther Amsdorffille 13.1.1522; WA Br 2, 423 r. 61-65. Luther Melanchthonille 13.1.1522; WA Br 2, 424 r. 9 - 425 r. 21. Lutherin näkemyksestä ks. myös Aarts 1972, 262-265.

ei voinut kestää hänen läheisyyttään; pyhien unet ja näytkin olivat kauhistuttavia.⁶⁰

Melanchthonille lähettämässään kirjeessä Luther otti kantaa myös Melanchthonin lasten kastamista kohtaan esittämiin epäilyksiin. Hän puolusti lasten kastamista fides aliena -opilla. Tätä oppia Luther perusteli Raamatun ohella myös kirkon käytännöllä.⁶¹ Traditiolla oli siis tietty auktoriteetti tällaisessa kysymyksessä, josta Raamatussa ei ollut kaikille selvää käskyä. Claritas scripturae -opin ongelmallisuus ilmeni kuitenkin samalla entistä selvemmin. Melanchthon ja Luther lähestyivät Raamattua erilaisista traditioista käsin. Yksimielisyys säilyi, koska Melanchthon tunnusti Lutherin auktoriteetin. Oliko mahdollista saada myös muut epäilijät vakuuttuneiksi pelkän Raamatun avulla ilman kirkon auktoriteettia ja säilyttää näin reformaatioliikkeen yhtenäisyys?

Karlstadt näyttää pysytelleen erossa Zwickaun profeetoista. Mikään ei osoita, että hän olisi ollut magisterium-kysymyksestä yhtä mieltä heidän kanssaan.⁶² Tammi-helmikuussa ilmestyneissä kirjoituksissaan Karlstadt korosti reformaatioliikkeen yleisen periaatteen mukaisesti Raamatun yksinomaista arvovaltaa.⁶³ Toisaalta profeettojen esiintyminen osoitti Karlstadtin johtajanaseman heikkouden. Hänen auktoriteettinsa ei riittänyt ongelman selvittämiseen. Luther oli poissaollessaankin reformaatioliikkeen todellinen johtaja. Kääntyessään vaaliruhtinaan ja Lutherin puoleen Melanchthon ja Amsdorf samalla kiistivät Karlstadtin arvovalan.

Petyttyään wittenbergiläisiin Nikolaus Storch poistui Elben kaupungista. Valtaosa kaupunkilaisista käänsi selkänsä

60 Luther Melanchthonille 13.1.1522; WA Br 2, 425 r. 22-40.

61 Em. kirje; WA Br 2, 426 r. 71-97.

62 Preus 1974, 31 erit. alav. 70 ja 71. Sider 1974, 162-165. Vrt. Rupp 1969, 101.

63 Lähemmin Sider 1974, 163-164 ja siinä mainitut lähteet. Sen sijaan Luther antoi myöhemmin ymmärtää, että juuri Zwickaun profeetat veivät Karlstadtin harhateille ja saivat hänet etsimään Jumalan ilmoitusta Raamatun ulkopuolelta. Esim. Wider die himmlischen Propheten; WA 18, 94 r. 16-24.

myös toisille profeetoille.⁶⁴ Wittenbergin reformaatioliike oli näin torjunut radikaalin spiritualistisen magisterium-näkemyksen. Sen sijaan raati halusi vakiinnuttaa seurakuntaelämän uudet Raamatun mukaisiksi koetut muodot. Se pyysi siksi reformaatioliikettä kannattavien yliopiston opettajien Karlstadtin, Melanchthonin, Jonaksen, Amsdorfin ja Johann Eisermannin neuvoja.⁶⁵ Etenkin Jonas, Karlstadt ja Melanchthon näyttävät olleen keskeisesti mukana asiasta Wittenbergin papiston ja raadin kanssa käydyissä neuvotteluissa.⁶⁶ Näiden neuvottelujen tuloksena syntyneessä, tammikuun 24. päivänä hyväksytyssä seurakuntajärjestyksessä ei mainittu sen takana olleita auktoriteetteja.⁶⁷ Yliopisto ei liene ollut virallisesti mukana neuvotteluissa.⁶⁸ Käytännössä seurakuntajärjestyistä kuitenkin pidettiin yliopiston ja raadin yhdessä antamana.⁶⁹

Seurakuntajärjestyksessä voi selvästi erottaa kaksi asiryhmiä. Toisaalta siinä oli säädöksiä, jotka koskivat seurakunnan yhteistä elämää. Julkista pahennusta herättävät asiat, kuten kerjääminen ja bordellit, kiellettiin. Lisäksi säädettiin perustettavaksi rahasto, josta puutteenalaiset saisivat apua. Toisaalta seurakuntajärjestyksessä käsiteltiin jumalanpalvelusta. Ehtoollista tuli viettää ensimmäisen ehtoollisen esikuvan mukaisesti. Messu-uhriin viittaavat kohdat poistettiin. Latinankieli ja muutamat periaatteessa uuteen jumalanpalvelukseen soveltumattomat osat kuitenkin

64 Wappler 1966, 66-67, 72. Stübner ja Drechsel lähtivät Wittenbergistä vasta keväällä yritettyään ensin saada Lutherin puolelleen. Zwickaun profeetat koettivat vielä vuoden 1522 lopullakin useaan otteeseen keskusteluihin ja uhkailuihin saada Lutherin ja Karlstadtin omaksumaan heidän näkemyksensä. Lähemmin Wappler 1966, 73-79.

65 Eisermannin, Karlstadtin, Melanchthonin, Jonaksen ja Amsdorfin vastaus vaaliruhinaan neuvoksille Eilenburgin neuvottelujen aikana [13.2.1522]; Müller 1911, 194: Derhalben haben sy [der radt vnd dy gemein] vnss funffen nach vorsamlung vnd radtschlag der vniuersitet gebethen, yhnen ezu raten, wy man doch mit der sach furthyn thun sulde, vff das yn der pfar eyn einige, bestendige weiss vnd form mit der mess gehalten wurde.

66 Ulscenius Capitolto 24.1.1522; Müller 1911, 173: habentur cotidie concilia hic a preposito, Karolstadio, Philippo reliquoque Clero et magistratu de mutandis plurium rebus.

67 Seurakuntajärjestys on painettuna EKO 1:1, 697-698.

68 On virheellistä puhua enää tässä yhteydessä syksyllä toimineesta komissiosta kuten esim. Maurer (1969, 213-214) ja Preus (1974, 30) tekevät.

69 Beyer Einsiedelille 25.1.1522; Müller 1911, 174: Ich lass euch wissenn, das sich die vniuersitet mit dem Rath voreynigt hat,...

säilytettiin. Ehtoollisviinin jakamista myös kirkkokansalle pidettiin selvänä.⁷⁰

Sen sijaan tutkijat ovat olleet eri mieltä seurakuntajärjestyksen kannasta perinteisiin yksityismessuihin.⁷¹ Toiset tutkijat ovat katsoneet, että seurakuntajärjestys ei hyväksynyt yksityismessuja⁷², toiset taas katsovat, että se ei kieltänyt niitä.⁷³ Kysymystä pohdittaessa on muistettava, että seurakuntajärjestys ei tältä osin ole syntyajastaan irrallinen, periaatteellinen kannanotto yksityismessuihin. Se on yritys ohjata kaupunginkirkon jumalanpalveluselämä oikeina pidettyihin muotoihin. Sellaisena se voidaan ymmärtää vain tammikuun 1522 tilanteen pohjalta. Kannanottoa yksityismessuihin ei itse asiassa enää tarvittu. Silloin tällöin toimitettua aamun varhaista messua lukuunottamatta kaupunginkirkossa oli nimittäin marras-joulukuun vaihteesta lähtien pidetty päivittäin vain yksi messu. Yksityismessujen pitäminen jatkui Wittenbergissä entiseen tapaan vain vaaliruhtinaalle kuuluvassa linnankirkossa.⁷⁴ Koska seurakuntajärjestyksessä ei säädetty mitään kaupunginkirkon messujen lukumäärästä, lienevät sen antajat olettaneet ilman muuta jo vakiintuneen käytännön jatkuvan. Kysymys oli vain siitä, miten pappi menettelisi jäljelle jääneitä messuja toimittaessaan esimerkiksi siinä tapauksessa, että ehtoollisen viettoon ei osallistuisi yhtään seurakuntalaista. Tästä asiasta ei näin myöskään Karlstadtin ja Melanchthonin välillä liene ollut erimielisyyttä. Olihan Melanchthon vaatinut jo syksyl-

70 EKO 1:1, 697-698.

71 Vuonna 1622 painetut seurakuntajärjestykset eroavat jostakin syystä huomattavasti säilyneestä käsikirjoituksesta. Kiistan aiheena on ollut painettujen seurakuntajärjestysten ehtoollisenviettoa koskeva kohta "sein communicanten, so consecriert der priester, seind si nit da, so consecriert er und summiert es, hat er anders andacht darzu, darnach concludiert er mit der collecten, on ite missa est." (EKO 1:1, 698). Sen sijaan käsikirjoituksessa ei mainita lainkaan sitä mahdollisuutta, että ehtoollisvieraita ei olisi. Neuser 1968, 167 alav. 292 ja 168 alav. 294.

72 Uudemmissa tutkijoista näin Neuser (1968, 167-168) ja Sider (1974, 166).

73 Uudemmissa tutkijoista näin Maurer (1969, 214).

74 Hermann Mühlfort pormestari Hermann Mühlfortille 10.12.1521; Fabian 1914, 28. Mahdollisesti Ambrosius Wilkenin Wittenbergistä heti tammikuun 6. päivän jälkeen lähettämä tiedotus; Müller 1911, 152-153. Johann Pfab Hermann Mühlfortille tammikuun puolivälissä 1522; Fabian 1914, 28. Statuuttien mukaan kaupunginkirkon papiston olisi tullut pitää päivittäin 5-7 messua. Lähemmin Hasse 1980, 60.

lä yksityismessujen poistamista.⁷⁵ Myös Karlstadt saattoi nyt todeta näin tapahtuneen hänen vaatimallaan tavalla eli kaupunkiseurakunnan toimesta.⁷⁶ Seurakuntajärjestys edusti näin tältä osin molempien yhteistä kantaa.

Sen sijaan se, että Wittenbergin kaupunkiyhteisön elämää ja jumalanpalvelusta koskevat asiat liitettiin seurakuntajärjestyksessä yhteen, oli tyypillistä Karlstadtille.⁷⁷ Myös muutamat messun yksityiskohdat viittaavat siihen, että Karlstadtilla oli ollut seurakuntajärjestystä laadittaessa suurin vaikutusvalta.⁷⁸ Hän ei kuitenkaan päättänyt siitä yksin.⁷⁹ Myös Melanchthon oli innokkaasti ajamassa asiaa.⁸⁰ Maurerin mukaan Melanchthon pyrki augustinolaisjärjestyksen kapitulin päätöksessä muotoilemansa näkemyksen mukaisesti rajoittamaan radikaalin linjan omaksuneen Karlstadtin vaikutusta. Melanchthon piti kiinni siitä, minkä hän käsitti Lutherin kannaksi, mutta ei pystynyt tekemään itsenäisiä ratkaisuja.⁸¹ Myös Neuser saattaa olla oikeassa selittäessään, että monet jumalanpalveluksen kohdat jäivät seurakuntajärjestyksessä avoimiksi, koska niistä ei päästy yksimielisyyteen.⁸² Seurakuntajärjestyksen syntyyn liittyvät lähteet ovat kuitenkin niukkoja. Laajojen johtopäätösten tekeminen niiden perusteella on siksi varsin uskallettua.

Seurakuntajärjestyksen säätäminen ei johtanut Wittenbergin tilanteen rauhoittumiseen. Pääsyynä tähän oli pyhien kuvista syntynyt kiista. Karlstadt oli jo edellisenä kesänä vaatinut kuvien poistamista.⁸³ Talvilukukaudella 1521-

75 Ks. s. 38.

76 Ks. s. 33-34.

77 Bubenheimer 1980, 34.

78 Sider 1974, 166. Maurer (1969, 215) liioittelee Melanchthonin vaikutusta.

79 Lähemmin Neuser 1968, 166-170.

80 Ulscenius Capitolle 24.1.1522; Müller 1911, 173: Philippus ardentissime rem agit. Myöskään arvostellessaan kanonista oikeutta Melanchthon ei ollut kieltänyt kirkko-oikeuden tarpeellisuutta sinänsä. Lähemmin Maurer 1969, 162-163.

81 Maurer 1969, 213-215.

82 Neuser 1968, 169-170.

83 Karlstadt oli käsitellyt Varhan testamentin kuvakieltoa Von gelubden unterrichtung -teoksessaan (Karlstadt 1521 a, C b -C i ja). Heinäkuun 22. päivänä väiteltäviksi esittämissään teeseissä (Kolde 1890, 463) hän oli vaatinut vielä selvemmin kuvien poistamista: 12. Sicut Christi gloriose virginis et aliorum sanctorum imagines in Christianorum templis subuertendas...

1522 hän luennoi Deuteronomiumia ja lienee pohtinut tällöin myös viidennen luvun kuvakieltoa.⁸⁴ Samoin on todennäköistä, että Thomas Müntzerin mukana Böömissä ollut Markus Stübner on kertonut Wittenbergissä Prahassa heinäkuussa puhjenneista levottomuuksista ja kuvien hävittämisestä. Myös Zwickaun profeetat ovat näin saattaneet vaikuttaa siihen, että kuvista tuli Wittenbergissä ongelma.⁸⁵ Reformaatioliikkeen kärkejoukkona toimivat augustinolaisveljet olivat jo 10.1. poistaneet Zwillingin johdolla raamatunvastaisina pitämänsä pyhien kuvat ja alttarit luostaristaan.⁸⁶ Seurakuntajärjestyksessä säädettiin kuvien poistamisesta myös kaupunginkirkosta.⁸⁷ Vain tällä välin Wittenbergin pormestariksi tullut Christian Beyer vastusti kuvien poistamista ja vaati ainakin krusifiksien säilyttämistä. Hän kirjoitti jo 25.1. asiasta Eilenburgissa oleville vaaliruhtinaan neuvoksille⁸⁸ ja lähti sen jälkeen neuvottelemaan syntyneestä tilanteesta heidän kanssaan.⁸⁹ Kaikkien kuvien välitöntä poistamista tuskin kannattivat kaikki muutkaan kaupungin johtomiehet.⁹⁰ Karlstadt taas ei halunnut luopua Jumalan lain (2 Ms 20:4-6 ja 5 Ms 5:8-10) mukaiseksi katsomastaan kannasta. Seurakuntajärjestyksen kannanoton perusteella hän saattoi katsoa myös Wittenbergin kaupunkiseurakunnan hyväksyvän kuvien poistamisen. Karlstadtin mielipide ilmenee hänen 27.1. päiväämästään traktaatista "Von Abtuhung der Bylder und das keyn Bedtler unther den Christen seyn sollen". Tämän traktaatin pohjana oli ilmeisesti edellisenä päivänä pidetty saarna.⁹¹ Karlstadtin nojautuminen kaupunkiseurakuntaan ilmeni tavallaan jo nimilehdeltä, jossa teki-jäksi ilmoitettiin "Carolstatt in der Christlichen statt Wittenberg". Heti traktaatin alussa Karlstadt ylisti Wittenbergin raatia reformaation toteuttamisesta.⁹² Sen sijaan hän va-

84 Tästä myös Bubenheimer 1973, 276.

85 Husa 1957, 94. Myös Fuchs (1953/1954, 533) korostaa hussilaisten esimerkin vaikutusta Wittenbergin tapahtumiin.

86 Johann Pfab Hermann Mühlfortille tammikuun puolivälissä 1522; Fabian 1914, 29-30. Myös Bubenheimer 1973, 226 alav. 6.

87 EKO 1:1, 697.

88 Beyer Einsiedelille 25.1.1522; Müller 1911, 174. Müller 1911, 175 alav. 3.

89 Müller 1911, 175-176.

90 Näin Bubenheimer 1973, 269.

91 Bubenheimer 1973, 269-270. Vrt. Maurer 1969, 212.

92 Karlstadt 1522 b, Aib. Preus 1974, 35.

roitti luottamasta ruhtinaisiin⁹³ eikä antanut arvoa myöskään akateemisille oppiarvoille.⁹⁴ Mooseksen laki koski myös kristittyjä.⁹⁵ Raadin oli noudatettava sen selvää ohjetta ja poistettava pyhien kuvat, uskon vaarantava pahennus, tarpeen vaatiessa vaikkapa pakkoa käyttämällä.⁹⁶

Myös Einsiedelin ja Beyerin Eilenburgissa helmikuun 8. päivänä tekemästä sopimuksesta ilmenee, että Karlstadt ja hänen ohellaan kuvien poistamista ajanut Zwilling perustelivat vaatimustaan seurakunnan oikeudella ryhtyä tarvittaviin toimiin, mikäli vaaliruhtinas kieltäytyisi tukemasta reformaatiota.⁹⁷ Ainakin Karlstadt torjui periaatteessa väkivallan käyttämisen ja piti kiinni siitä, että päätösvalta kuului koko seurakunnalle ja sen asiaa ajavalle raadille; yksityisillä seurakuntalaisilla ei ollut oikeutta ryhtyä toteuttamaan reformeja omin päin.⁹⁸ Raati noudattikin Karlstadtin kehotusta ja päätti päivästä, jolloin pyhien kuvat oli määrä poistaa kaupunginkirkosta. Tapahtumat ryöstäytyivät kuitenkin reformaatioliikkeen johtajien käsistä. Innokkaimmat kuvien vastustajat ryhtyivät oma-aloitteisesti hävittämään niitä. Raadin täytyi puuttua asiaan ja rangaista omavaltaisuuteen syyllistyneitä kuvien hävittäjiä. Se näyttää katsoneen parhaaksi antaa jäljelle jääneiden kuvien olla ainakin toistaiseksi paikoillaan.⁹⁹

93 Karlstadt 1522 b, Aiiija.

94 Karlstadt 1522 b, Cb.

95 Lähemmin Bubenheimer 1973, 273-276, 288-289.

96 Karlstadt 1522 b, Aija. Bubenheimer 1973, 287-290.

97 Müller 1911, 186: sye sagenn, das dye gemein woll macht habe, in Nachlessigkeyt der oberkeyt auss einem mitleyden vnnd liebe jchtes furzunemen,...

98 Karlstadt Einsiedelille 4.2.1522; Müller 1911, 181: dass wil ich mich auch berumen, dass ich auffrur hass vnd flih. Got geb, dass meine angeber nit mit der czeit eynen auffrur werden erwcken, der nit gut wirt. Ich verbit auffrur.

99 Vaaliruhtinaan neuvosten ohje Eilenburgin neuvotteluja varten; Müller 1911, 191-192. Reformaatiota kannattavien Wittenbergin yliopiston opettajien lausunto Eilenburgissa 13.2.1522; Müller 1911, 195. Sider 1974, 168. Neuserin (1968, 166) mukaan kaikki tämä tapahtui jo ennen seurakuntajärjestyksen antamista. Tällaiseen väitteeseen ei ole kuitenkaan perusteita. Erityisesti Johannes Dölschin Peter Burkhardille 3.2.1522 lähettämästä kirjeestä (Schottenloher 1929, 89), jota Neuser ei ole tuntenut, saa sen kuvan, että pyhimysten kuvien hävittäminen tapahtui tammi-helmikuun vaihteessa: Omnia apud nos tumultuantur, are destituuntur sanctorum et crucifixi ymagines ex parochia. Myös Bubenheimer 1973, 270-271.

2.5. Vaaliruhtinas puuttuu Wittenbergin asioihin

Karlstadtille wittenbergiläisten oma-aloitteinen toiminta koitui kohtalokkaaksi. Hän oli omaksunut magisterium-näkemyksensä ja kokemustensa pohjalta selvästi vaaliruhtinaan vastaisen asenteen. Karlstadtin lainomainen, biblisistinen teologia antoi lisäksi hänen esiintymiselleen radikaalin, taipumattoman sävyn. Reformaatioliikkeen maltillisemmat kannattajat alkoivatkin jo etääntyä Karlstadtista ja Zwillingistä. Niinpä Zwilling moitti jo ennen seurakuntajärjestyksen antamista Jonasta ja Amsdorfia siitä, että he eivät myöntäneet evankeliumille sille kuuluvaa arvovaltaa.¹ Myöskään Melanchthon ei enää seurakuntajärjestyksen antamisen aikoihin hyväksynyt kaikkea Wittenbergissä tapahtunutta. Ulsceniuksen Capitololle 24.1. lähettämän kirjeen mukaan Melanchthon oli selittänyt, että hän ei halunnut enää vastedes joutua häpeällisten tekojen alullepanijan maineeseen.² Wittenbergissä oli siis tehty Melanchthoniin vedoten jotakin sellaista, mitä tämä ei hyväksynyt.³

Vaaliruhtinas sai kuvien hävittämisestä perusteen puuttua Wittenbergin asioihin, leimata Karlstadt epäjärjestyksen ja kapinan lietsojaksi sekä koettaa palauttaa entinen jumalanpalveluskäytäntö ainakin osittain voimaan. Wittenbergin tapahtumissa oli kysymys myös vallasta: vaaliruhtinas lienee katsonut, että wittenbergiläiset olivat seurakuntajärjestyksellään ylittäneet heille kuuluvan vallankäytön rajan.⁴ Kysymyksessä oli arka asia, koska monien Saksan suurehkojen kaupunkien raadit pyrkivät 1500-luvun alussa - missä se vain oli mahdollista - valtakunnankaupunkien esimerkkiä seuraten lisäämään oikeuksiaan ja vapauttaan ruhtinasvallan kustannuksella.⁵ Vaaliruhtinas oli saanut tietoja Wittenbergin tilanteesta sekä neuvokseltaan Hugold von Einsiedeliltä

1 Ulscenius Capitololle 24.1.1522; Müller 1911, 173. Jonaksen osalta näin myös Delius 1952, 38.

2 Müller 1911, 173.

3 Lähemmin Neuser 1968, 171-173.

4 Preus 1974, 40. Bubenheimer 1980, 35.

5 Ks. tästä myös s. 160.

Eilenburgista⁶ että säätiökapitulilta ja tohtori Dölschiltä.⁷ Vaaliruhtinaan asiaan puuttumisen varsinainen syy oli kuitenkin se, että hän sai 2.2. Nürnbergissä olevalta valtakunnanhallitukselta kirjeen, jossa häntä vaadittiin estämään muutokset. Samalla hän sai kutsun Nürnbergissä 1.3. alkaville ruhtinaspäiville. Oli aiheellista pelätä, että valtakunnanhallitus ryhtyisi Wittenbergin tapahtumien vuoksi toimiin vaaliruhtinaskuntaa vastaan.⁸

Saatuun tohtori Beyerilta huolestuttavia tietoja reformaatioliikkeestä vaaliruhtinaan neuvos Hugold von Einsiedel kirjoitti jo helmikuun 3. päivänä kaksi kirjettä Wittenbergiin, toisen Karlstadtille, toisen Melanchthonille. Hän pyrki katkaisemaan reformaatioliikkeen kärjen puuttumalla sen radikaaleimpien johtajien saarnoihin. Einsiedel kehotti Karlstadtia olemaan varovaisempi saarnoissaan ja lopettamaan sellaiset saarnat, joiden pitämiseen hänellä ei ollut vokaatiota.⁹ Todennäköisesti tämä vaatimus tarkoitti sekä Karlstadtin ainakin uudenvuodenpäivänä kaupunginkirkossa Wittenbergin kirkkoherran Simon Heinsin suostumuksella pitämiä saarnoja¹⁰ että hänen linnankirkossa iltaisin vespereiden yhteydessä pitämiään saarnoja.¹¹ Karlstadtin seuraavana päivänä Einsiedelille lähettämä vastauskirje on hyvin mielenkiintoinen. Karlstadt selitti siinä nojautuvansa reformaatioliikkeen magisterium-opin mukaisesti yksinomaan Raamattuun. Hän pysyisi kuolemankin uhalla Raamatun sanassa välittämättä siitä, mitä muut opettivat.¹² Lisäksi Karlstadt torjui syytökset luvattomasta saarnaamisesta. Hän vetosi opetusoikeutensa perusteluksi myös teologian tohtorin arvoonsa. Tämä näyttää kuitenkin pelkältä puolustelulta, sillä itse asiassa Karlstadt käsitti magisteriumin karismaattisesti. Hän nimittäin vetosi siihen, että Jumala oli erityi-

6 Lähemmin Müller 1911, 177.

7 Müller 1911, 176. Nämä kirjeet ovat valitettavasti kadonneet.

8 Lähemmin Neuser 1968, 178-180 ja Preus 1974, 10.

9 Müller 1911, 177-178.

10 Näin moniin aikaisempiin tutkijoihin liittyen viimeksi Hasse 1980, 66, 73.

11 Näin Sider 1974, 170.

12 Müller 1911, 180.

sellä tavalla kutsunut hänet saarnaajaksi.¹³ Myös pari viikkoa myöhemmin julkaisemassaan saarnassa "Predig oder Homilien uber den propheten. Malachiam gnant"¹⁴ Karlstadt korosti, että Jumalan Henki kutsui oikeat saarnaajat.¹⁵ Ahdinkotilanteessa Karlstadt päätyi siis samanlaiseen karismaattiseen magisterium-näkemykseen kuin Luther. Saarnaajat olivat kuitenkin Karlstadtinkin mukaan sidottuja Raamattuun; mitään uutta tietoa heille ei annettu.¹⁶ Raamattu taas oli tulkittava vain sen itsensä, toisin sanoen muiden raamatunkohtien avulla. Karlstadt myönsi, että jotkut kohdat saattoivat tästä huolimatta jäädä hämäriksi. Tällöin niistä oli joko vaiettava kokonaan tai pyydettyä neuvoa Jumalalta.¹⁷ Tämä ohje koski myös paavia: mikäli joku raamatunkohta tuntui hämärältä eikä paavi apulaisineen osannut tulkita sitä, hänen tuli pyytää neuvoa Jumalalta samoin kuin hänen palvelijansa juristitkin tiedustelivat tällaisissa tapauksissa lain antajan tarkoitusta ennen kuin julistivat tuomion.¹⁸ Missään tapauksessa Raamattua ei saanut tulkita mielivaltaisesti ja omien tarpeiden mukaisesti, kuten paavi teki.¹⁹

Toisessa kirjeessään Einsiedel kehotti Melanchthonia varoittamaan Zwilingiä levottomuutta aiheuttavista ja luvottomista saarnoista.²⁰ Helmikuun 5. päivänä lähettä-

13 Müller 1911, 181: ich sey also gnugsam daczu beruffen, wie wolh ich mich an dass auch sonste schuldig erkandt, gotis wort czu predigen. Bin ich doch vnmirdig doctor, war vmb solt ich nit predigen? Gestrenger her, mir ist dass wort vast in grosser swindikeit eingefallen: We mir, wen ich nit predigen!

14 Saarnan omistuspuhe on päivätty 18.2.1522; Karlstadt 1522 c, Aib.

15 Karlstadt 1522 c, Aiiia-b: Ich acht dz der mensch (den got Malachias nent) etwar eyn schlecht vnberuffen man gewest ist. wie Amos, oder ein bawr, scheffer oder hirt (wie Amos) welchem got den nhomen Malachias tzugeeignet hatt... Malachi hebraisch, heyset auff teuttsch. Meyn bott, Mein geschickter, Mein beveltrager, Meyn werber und verkundiger, In der summ. Ein yeder dero Gots wort verkundiget, und von dem geist Gotis, getriben wirt tzu verkundigung gotliche wort. der mocht Malach genent werden. Sider 1974, 139-140. Mahdollisesti Zwickaun profeetat ovat tässä suhteessa vaikuttaneet Karlstadtin näkemykseen. Sider 1974, 165.

16 Karlstadt korosti Raamatun yksinomaista arvovaltaa. Esim. s. Aiiia-b, Aa-b, erityisesti Biib: Wan die Biblien aus ist / sso ist ir [Prediger] kunst [zu reden] auch auss. Sider 1974, 165.

17 Karlstadt 1522 c, Biiaa.

18 Karlstadt 1522 c, Biib - Biiaa.

19 Karlstadt 1522 c, Biiaa.

20 Müller 1911, 178-179.

mässään vastauskirjeessä Melanchthon selitti neuvoneensa myös Karlstadtia maltillistumaan.²¹ Nähtävästi kirjeen mukana lähettämässään lippusessa Melanchthon tähdensi lisäksi, että hän toivoi kuvien poistamista, mutta halusi menetellä tässä asiassa maltillisemmin kuin Wittenbergissä oli tehty.²² Melanchthon oli siis taipuvaisempi kuin Karlstadt luopumaan radikaaleista, raadin tuella toimeenpannuista uudistuksista ja tunnustamaan vaaliruhtinaan auktoriteetin.

Vaaliruhtinas ei kuitenkaan tyytynyt pelkästään Einsiedelin lähettämiin kirjeisiin, vaan katsoi välttämättömäksi puuttua Wittenbergin asioihin vielä voimakkaammin. Reformaatioliikkeen kannalta katsottuna tämä päätös oli hyvin tärkeä. Vaaliruhtinas antoi 6.2. Wittenbergin olojen järjestämisen Hugold von Einsiedelin tehtäväksi.²³ Einsiedel ja Wittenbergin pormestari Christian Beyer sopivat aluksi Eilenburgissa helmikuun 8. päivänä käymissään neuvotteluissa luvattomina pitämiensä saarnojen lopettamisesta ja järjestyksen palauttamisesta jumalanpalveluselämään, ennen muuta juuri saarnaamiseen.²⁴ Tarkoituksena oli lopettaa kaikki sellaiset saarnat, joiden pitämiseen ei ollut perinteisen järjestyksen mukaista vokaatiota.²⁵ Tämän jälkeen Einsiedel kutsui helmikuun 13. päiväksi Eilenburgiin rehtori Eisermannin, Jonaksen, Karlstadtin, Melanchthonin ja Amsdorfin Wittenbergin yliopiston sekä kolme kaniikkaa säätiökapitulin edustajiksi.²⁶ Yksi näistä kaniikeista oli tohtori Dölsch.²⁷

Vaaliruhtinaan neuvosten ohje tätä neuvottelua varten ei ole peräisin vaaliruhtinaalta, vaan se on todennäköisesti neuvosten itse omaa käyttöään varten laatima.²⁸ Sellaise-

21 Müller 1911, 181.

22 Müller 1911, 183.

23 Müller 1911, 184.

24 Einsiedelin ja Beyerin sopimus 8.2.1522; Müller 1911, 186-187. Sopimuksesta myös Maurer 1969, 216-217.

25 Lähemmin Neuser 1968, 174.

26 Albert Burer Beatus Rhenanukselle 27.3.1522; Müller 1911, 212. Müller 1911, 188-189. Sider 1974, 171.

27 Einsiedel vaaliruhtinaalle 14.2.1522; Müller 1911, 204. Neuser 1968, 181.

28 Müller 1911, 190 alav. 3.

nakin se kuvastaa vaaliruhtinaan kantaa. Hän oli nyt ottanut yliopistoon paljon tiukemman otteen kuin vielä joulu-kuussa. Neuvokset suhtautuivat tosin myönteisesti Melanchthoniin²⁹, mutta vaativat, että Karlstadtin oli luovuttava saarnaamisesta.³⁰ Zwillingiä neuvosten ei tarvinnut ottaa erikseen huomioon, koska hän oli jo jättänyt Wittenbergin.³¹ Neuvosten päätavoitteena oli lopettaa kiistat ja saada Wittenbergiin aikaan ainakin muodollinen yksimielisyys. He päättivät kuitenkin itse jo etukäteen tehtävän sopimuksen pääpiirteistä: kaikista eniten ärtymystä herättäneistä uudistuksista oli reformaatioliikkeen vastustajien vaatimusten mukaisesti luovuttava.³²

Neuvottelussa reformaatioliikkeen kannattajat olivat altavastaajan asemassa. Periaatteessa neuvokset eivät tosin tuominneet raadin johdolla tapahtunutta seurakunnan oma-aloitteista toimintaa.³³ Erityisesti Melanchthon myönsi kuitenkin, että Wittenbergissä oli toimittu taitamattomasti³⁴, ja oli valmis taipumaan neuvosten tahtoon. Niinpä hän lisäsi yliopiston lausuntoon omakätisesti kohdan, jossa hyväksyttiin perinteiset yksityismessut.³⁵ Karlstadt sen sijaan puolustautui selittämällä toimineensa omantuntonsa vaatimuksesta.³⁶ Reformaatioliikkeen kannattajien oli myönnyttävä pääosaan neuvosten vaatimuksista. Jo samana päivänä (13.2.) tehdyssä sopimuksessa neuvokset saivat vähäisin myönnytyksin tahtonsa lävitse.³⁷ Tämä sopimus julkaistiin miltei sellaisenaan Wittenbergin kaupunginkirkon uudeksi jumalanpalvelusjärjestykseksi.³⁸ Raati ei näytä vastustaneen sen toimeenpanoa. Käytännössä uutta järjestystä ei kuitenkaan sellaisenaan noudatettu, vaan monet tammikuussa tehdyt muutokset jäivät voimaan.³⁹

29 Neuvosten ohje; Müller 1911, 192. Maurer 1969, 216.

30 Neuvosten ohje; Müller 1911, 193.

31 Neuser 1968, 185.

32 Neuvosten ohje; Müller 1911, 192. Neuser 1968, 181.

33 Maurer 1969, 217-218.

34 Vaaliruhtinaan neuvoksen Johann von Dolzigin muistiinpanot; Müller 1911, 200.

35 Müller 1911, 197. Neuser 1968, 182.

36 Johann von Dolzigin muistiinpanot; Müller 1911, 200.

37 Müller 1911, 201.

38 Painettuna Müller 1911, 202-203. Sisällöstä lähemmin Neuser 1968, 186-188.

39 Anonyymi tiedotus helmi-maaliskuulta 1522; Müller 1911, 210. Maurer 1969, 218. Preus 1974, 47.

Melanchthon kääntyi neuvottelun jälkeen myös Spalatin puoleen ja selitti tälle kantaansa.⁴⁰ Hän tuomitsi edelleen pyhien kuvat, mutta hyväksyi kuitenkin 1 Kor 8:4-6:een vedoten niiden jäämisen kirkkoihin. Samoin hän oli valmis hyväksymään pelkän ehtoollisleivän jakamisen, mikäli seurakunnan heikot jäsenet kokisivat muutoksen tässä suhteessa pahennukseksi.⁴¹ Melanchthon oli siis jo etääntynyt Karlstadtin näkemyksestä. Hän näyttää ryhtyneen myös valmis-telemaan kirjasta, jonka tarkoituksena ilmeisesti oli osoittaa vääräksi Karlstadtin näkemys Vanhasta testamentista.⁴² Kirjanen jäi kuitenkin Lutherin paluun jälkeen muuttuneessa tilanteessa julkaisematta. Toisaalta Melanchthon ei ollut täysin myöskään Lutherin kannalla.⁴³ Maurer lieenee oikeassa selittäessään, että hän tunsii itsensä talven kokemusten jälkeen hyvin epävarmaksi, herkkäuskoiseksi ja melkein hurskastelijaksi.⁴⁴

Saksin vaaliruhtinas asetti näin helmikuussa 1522 viime kädessä poliittisten syiden perusteella reformaatioliikkeelle tiukat rajat. Yliopiston piiriin kuuluvat reformaatioliikkeen johtajat alistuivat ja tunnustivat samalla vaaliruhtinaan auktoriteetin myös Wittenbergin seurakunnan asioiden suhteen. Vaaliruhtinaan tahtoon alistuminen oli tietenkin ymmärrettävää jo yksinomaan yliopiston opettajien aseman ja turvallisuuden kannalta. Alistuessaan ruhtinaan tahtoon Wittenbergin oppineet lisäksi liittyivät pitkään myöhäiskeskiaikaiseen perinteeseen: kehitys oli johtanut ruhtinaiden yhä suurempaan valtaan myös kirkkoon nähden.⁴⁵ Wittenbergin yliopiston rooli reformaatioliikkeen keskeisenä väittely- ja päätöksentekopaikkana oli tällä erää päättynyt. Tämä näkyi myös siinä, että edellisestä kesästä lähtien suositut väittelyt loppuivat miltei kokonaan keväällä 1522.

40 Kirjeen luonteesta ja ajoituksesta lähemmin Bubenheimer 1973, 292-293 alav. 103.

41 Müller 1911, 183.

42 Melanchthon Spalatinille [n. 20.2.1522]; MW 7:1, 165 r. 5-8 (ajoitus MBW 1, 125). Bubenheimer 1973, 291-292.

43 Lähemmin Bubenheimer 1973, 294.

44 Maurer 1969, 418.

45 Ks. Arffman 1981, 29.

edulliseen käsitykseen.⁵² Reformaatioliikkeen toisten johtajien osuudesta voitiin näin vaieta. Karlstadt muisteli vielä myöhemminkin katkerana eristykseen joutumistaan.⁵³

Helmikuun alun tapahtumat osoittivat näin Karlstadtin aseman heikkouden. Tiukan paikan tullen hänellä ei ollutkaan takanaan sellaista voimaa, johon hän olisi voinut nojautua. Wittenbergin raati ei lähtenyt uhmaamaan vaaliruhtinaan tahtoa. Päinvastoin reformaatioliikkeen toiset johtajat ja raati päättivät vakiinnuttaa tilanteen kutsumalla vaaliruhtinaan luottamusta nauttivan Lutherin takaisin Wittenbergiin.⁵⁴ Karlstadt oli näin jäämässä yksin. Vain Wittenbergin kirkkokansan, reformaatioliikkeen laajojen kerrosten, kanta oli enää epävarma.

2.6. Luther ottaa vaaliruhtinaan tuella Saksin reformaatioliikkeen johtoonsa

Luther oli alkanut joulukuisen Wittenbergissä käyntinsä jälkeen suhtautua uudistusvaatimuksiin entistä varovaisemmin. Erfurtista, Döbelnistä ja Zwickausta saapui Wartburgiin tietoja levottomuuksista, joita kirkollisen uudistuksen vaatijat olivat aiheuttaneet.¹ Joulukuun alkupuolella Spalatinin pyynnöstä kirjoittamassaan *Eine treue Vermahnung zu allen Christen, sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung* -nimisessä traktaatissa Luther selitti, että paavillinen järjestys katoaisi kirkosta itsestään muutamassa vuodessa sen jälkeen, kun se oli paljastunut vääräksi ja kirkkokansa lak-

52 Niinpä esimerkiksi reformaatioliikkeen kannattajien lausunnossa Eilenburgissa puhuttiin vain Karlstadtista aloitteentekijänä (Müller 1911, 194). Preus 1974, 42-43. Preusin (1974, 46) mukaan erityisesti Melanchthon leimasi Karlstadtin ainoaksi syyppäksi.

53 Lutherin selostus keskustelustaan Karlstadtin kanssa Jenassa 1524; WA 15, 337 r. 16-18.

54 Luther vaaliruhtinaalle 7.(8.?)3.1522; WA Br 2, 460 r. 22-23. Melanchthon Michael Hummelbergille 12.3.1522; CR 1, 566. Preus 1974, 61.

1 Lähemmin Neuser 1968, 190.

kaisi ylläpitämästä sitä.² Kirkollisen järjestyksen väkivaltainen muuttaminen ei siksi hyödyttäisi mitään, vaan voisi päinvastoin vaarantaa koko reformaation. Tämän vuoksi vain ruhtinailla oli oikeus ryhtyä panemaan uudistuksia täytäntöön; sen sijaan kirkkokansan tuli pidättyä kaikista levottomuutta herättävistä oma-aloitteisista uudistuksista.³ Luther myönsi siis tässä julkisuuteen tarkoitetussa kirjoituksessaan, että ruhtinaiden tuli nimenomaan ruhtinaina päättää myös kirkollisen uudistuksen toimeenpanosta alueellaan ja toimia näin tässä mielessä tilapäisesti kirkon magistratuk-sena. Lutherin traktaatti painettiin kuitenkin vasta seuraavan vuoden puolella, joten sillä ei ollut ainakaan laajempaa vaikutusta vuodenvaihteen tapahtumiin.⁴

Wilhelm Neuser on korostanut Lutherin aikaisempiin kannanottoihin nojaten, että Luther torjui näin vain hänen opetukseensa vetoavat spontaanit kansanliikkeet, joilla ei ollut ketään koeteltua johtajaa. Sen sijaan hänen kiellon-sa ei tarkoittanut Wittenbergiä, jossa toimittiin hänen ohjeittensa mukaisesti, yhdessä, harkitusti tilanne halliten ja hyvällä omallatunnolla.⁵ Neuser lienee tässä aivan oikeassa.

Tammikuun kuluessa tilanne kuitenkin muuttui. Karlstadtin otettua reformaatioliikkeen johto käsiinsä Luther sanoutui irti hänestä ja päätti palata Wittenbergiin.⁶ Saatuaan myös Wittenbergin raadin lähettämän paluupyynnön Luther saapui Wittenbergiin torstaina 6.3.1522. Seuraavana lauantaina Melanchthon, Jonas, Amsdorf ja Schürpf tapasivat Lutherin ja kertoivat hänelle Wittenbergin tapahtumista. Karlstadt siis puuttui joukosta.⁷

2 WA 8, 678 r. 4-12, 683 r. 34-684 r. 6. Tämän traktaatin synnystä lähemmin Kawerau & Müller 1889, 671-672.

3 WA 8, 679 r. 22-30, erityisesti: Und fur das erste lasz ich die weltlich ubirkeyt und adel itzt anstehen, welche wol solten aufs pflicht yhrer ordenlicher gewalt datzu thun, ein iglicher Furst und herr ynn seynem land. Myös Neuser 1968, 190-191. Traktaatin taustana olevasta heikot veljet - vahvat veljet -problematiikasta lähemmin Neuser 1968, 194-195.

4 Kawerau & Müller 1889, 673.

5 Neuser 1968, 192-193.

6 Luther Spalatinille 17.1.1522; WA Br 2, 444 r. 8-12. Junghans 1972, 48. Preus 1974, 59-60. Vrt. Wappler 1966, 72.

7 Lähemmin Neuser 1968, 202.

Lutherin paluu ja hänen kannanottonsa voidaan ymmärtää vain ottamalla huomioon kevättalven 1522 tilanne. Paluu oli mahdollinen vain vaaliruhtinaan hiljaisella suostumuksella. Reformaatioliikkeestä oli talven kuluessa muodostunut sekä Wittenbergissä että sen ympäristössä todellinen kansanliike. Vaaliruhtinaan kannalta katsottuna oli epävarmaa, voitaisiinko radikalisoituminen pysäyttää pelkillä virkamiesten ja teologien kanssa käydyillä neuvotteluilla. Siksi vaaliruhtinas tarvitsi Lutherin auktoriteettia saadakseen sen avulla liikehdinnän kontrolliinsa.⁸

Luther itse viittasi Wittenbergiin paluunsa syihin useissa maaliskuun aikana kirjoittamissaan kirjeissä. On luonnollista, että hän näki takaisinpaluunsa syyt eri tavalla kuin vaaliruhtinas. Perussyy oli erimielisyys reformaatioliikkeen linjasta. Wenzeslaus Linkille 19.3. lähettämässään kirjeessä Luther selitti, että saatana oli murtautunut hänen lammaslaumaansa. Karlstadt ja Zwilling olivat johtaneet reformaatioliikkeen harhaan opettamalla väärin kristityn vapaudesta. Tämän seurauksena reformaatioliike oli hajonnut.⁹ Toisissa kirjeissä Luther selitti lähemmin, mitä hän tarkoitti väärällä opetuksella kristityn vapaudesta: wittenbergiläiset eivät olleet antaneet enää mitään arvoa Jumalan sanalle, uskolle ja rakkaudelle, vaan luulivat olevansa hyviä kristittyjä pelkästään siksi, että he uskalsivat heikkojen veljien pahennukseksi sanoutua irti perinteisistä tavoista ja seremonioista.¹⁰ Tuloksena tästä oli ollut pahennus ja evankeliumin joutumisen häpeän alaiseksi.¹¹ Kirjeiden perusteella on kuitenkin vaikea sanoa, missä määrin Lutherin kuvaus vastasi Wittenbergin todellista tilannetta¹², missä määrin Luther vain pelkäsi reformaatioliikkeen pinnallistumista ja muuttumista

8 Näin myös Bubenheimer 1980, 35 ja Ludolphy 1984, 453.

9 WA Br 2, 478: *Satanas fecit irruptionem in hanc caulam meam, et docuit libertatem spiritus transferri in occasionem carnis et omnia charitatis servitute schismatibus pertinacissimis omnia confundere. Carlstadius et Gabriel horum autores fuerunt monstrorum.* Myös Luther vaaliruhtinaalle 7.(8.?)3.1522; WA Br 2, 460 r. 36-41.

10 Luther Nikolaus Hausmannille 17.3.1522; Na Br 2, 474 r. 28-475 r. 1. Luther herttua Juhana Fredrikille 18.3.1522; WA Br 2, 477 r. 17-23. Luther Kaspar Güttelille 30.3.1522; WA Br 2, 491 r. 5-13. Myös Neuser 1968, 197-198.

11 Luther vaaliruhtinaalle 5.3.1522; WA Br 2, 454 r. 21-25.

12 Tästä myös Neuser 1968, 202-203.

pelkäksi kapinaksi perinteistä kirkollista ja yhteiskunnallista järjestystä vastaan¹³ tai missä määrin hän vain koki tarpeelliseksi esittää Wittenbergin tapahtumat mahdollisimman synkin värein saadakseen suunnan kääntymään ja reformaatioliikkeen pelastetuksi vaikeasta tilanteesta.

Ulrich Bubenheimer on selittänyt useissa yhteyksissä, että Lutherin ja Karlstadtin välillä ei itse asiassa ollut merkittäviä teologisia eroja. Kysymyksessä oli pelkkä henkilökohtainen valtataistelu: Luther palasi Wittenbergiin, koska hän oli menettämässä reformaatioliikkeen johdon Karlstadtille.¹⁴ Tämä on kuitenkin yksipuolinen tulkinta. Jo edellä sanotun perusteella on selvää, että Lutherin ja Karlstadtin välillä oli myös syvälle menevä erimielisyys reformien täytäntöönpanosta, Raamatusta sekä viime kädessä lain ja evankeliumin suhteesta. Tähän erimielisyyteen liittyi kuitenkin samalla erottamattomasti kysymys magisteriumista. Kenelle reformaatioliikkeen johtaminen ja suunnan näyttäminen kuului ja millä perusteella?

On selvää, että Luther palasi Wittenbergiin nimenomaan ottaakseen reformaatioliikkeen johdon käsiinsä. Ei ollut kuitenkaan itsestään selvää, että nimenomaan hän eikä Karlstadt tulisi olemaan reformaatioliikkeen johtaja; olivathan wittenbergiläiset edellisinä kuukausina jo tottuneet Karlstadtin johtoasemaan. Lutherin oli siksi toimittava nopeasti ja päättäväisesti. Karlstadtin verrattuna hänellä oli vaaliruhtinaan tuen lisäksi puolellaan toinenkin ratkaiseva etu: mahdollisuus vaikuttaa wittenbergiläisiin kaupunginkirkon saarnatuolista käsin. Luther saikin seurakunnan puolelleen 9.-16.3. pitämillään niin sanotuilla invocavit-saarnoilla. Näissä saarnoissa Luther asetti koko arvovaltansa vaakalaudalle ja vaati wittenbergiläisiä seuraamaan häntä. Luther vetosi siihen, että Jumala oli aloittanut reformaation juuri hänen kauttaan. Hän ei myöskään ollut turmellut reformaati-

13 Ks. esim. Luther vaaliruhtinaalle 7.(8.?)3.1522; WA Br 2, 461 r. 52-56. Myös Neuser 1968, 208-209.

14 Näin Bubenheimer 1980, 37-40 ja 1981, 110.

tioliikkeen asiaa (niin kuin Karlstadt oli tehnyt).¹⁵ Reformaatioliike oli siis hänen liikkeensä, ei Karlstadtin. Wittenbergiläisten ei olisi pitänyt ryhtyä mihinkään reformeihin kysymättä ensin hänen neuvoaan.¹⁶ Karlstadtia lukuunottamatta kaikki reformaatioliikkeen johtajat tunnustivat nyt Lutherin auktoriteetin.¹⁷

Invocavit-saarnoissaan Luther esitti auktoriteettinsa perusteeksi sen, että hän oli Wittenbergin seurakuntaa edustavan raadin virkaan kutsuma saarnaaja.¹⁸ Ottaessaan reformaatioliikkeen johtoonsa Luther halusi siis tehdä sen nimenomaan seurakunnan valtuuttamana saarnaajana. Aina vuoteen 1526 saakka Luther käytti kirjeissään ja kirjoituksissaan itsestään nimityksiä "ecclesiastes" tai "Evangelist".¹⁹ Invocavit-saarnat osoittavat, että Luther tarkasteli reformaatioliikettä jälleen uskosta ja vapaudesta käsin.²⁰ Wittenbergissä tarvittiin evankeliumia, Jumalan sanan saarnaa. Sana ajoi itse asiansa. Siksi minkäänlaista kirkkojärjestystä ei tarvittu. Jälleen on kuitenkin huomattava, että Lutherin jyrkät sanonnat nousevat kevättalven 1522 tilanteen pohjalta. Siksi niitä ei saa pitää kaikkiiin oloihin sopivana dogmaattisena kannanottona. Seurakuntajärjestykset olivat mahdottomia niin kauan kuin Wittenbergin seurakunta ei ollut vielä kokonaan ymmärtänyt ja omaksunut evankeliumia. Tällaisessa tilanteessa ne olivat pakon käyttämistä uskossa heikkojen veljien omaatuntoa vastaan ja saattoivat siksi monien uskon vaaraan.²¹ Reformeilla oli näin Lutherin mukaan rajansa, jonka seurakuntalaisten omatunto

15 Saarna 9.3.1522; WA 10:3, 8: Darumb lieben freunde, folgt mir, ich hab es je noch nie verderbet, ich bin ja der erste gewesen, den Gott auff diesen plan gesetzt hat. Ich kan Gott nicht entlauffen sondern mus so lange bleiben bis es Gott meinem Herrn wolgefellet, ich bin auch der gewest, dem es Gott zum ersten offenbaret hat, euch solch sein wort zu predigen und anzusagen.

16 Saarna 9.3.1522; WA 10:3, 11 r. 15-22.

17 Tästä myös Bubenheimer 1980, 36.

18 Saarna 9.3.1522; WA 10:3, 10: Aber ich wil jm wol in dem eyne spiess vor die nasen halten, das jm auch die weltdt zu eng sol werden, dann ich weyss jo, das ich von dem radt zu predigen (wiewol ich mich gewert hab) geruffen bin.

19 Lähemmin Steinlein 1912, 66-67.

20 Bubenheimer 1973, 327, 329.

21 Lähemmin Maurer 1969, 221-222 ja siinä mainitut saarnojen kohdat, esim. saarna 10.3.1522; WA 10:3, 15 r. 13-17 r. 10. Lutherin teologian perusteista myös Jung-hans 1972, 98-99 ja etenkin Bubenheimer 1973, 327-330.

asetti: mitä tahansa ei ollut lupa muuttaa. Lutherin evankeliumikeskeinen näkemys antoi näin hänelle kirkkopoliittista liikkumavaraa. Hän saattoi joustavammin kuin Karlstadt oman näkemyksensä pohjalta käsin sopeutua muuttuneeseen tilanteeseen ja ottaa huomioon poliittisen paineen.²² Vuoden 1522 alun tilanteessa ei sinänsä hyviäkään uudistuksia saanut panna toimeen ilman vaaliruhtinaan suostumusta.²³ Siksi Luther katsoi aluksi tarpeelliseksi palauttaa uskossa heikkojen veljien vuoksi kaupunginkirkkoon perinteiset messut niiltä osin, kuin ne eivät olleet suoraan vastoin evankeliumia.²⁴ Lisäksi hän suunnitteli, että evankeliumin ymmärtäneet ja sen mukaisesti elävät, uskossa vahvat seurakuntalaiset voisivat seurakunnan yhteisten messujen lisäksi osallistua Melanchthonin jo syksyllä toteuttamalla tavalla erillisiin messuihin, joissa jaettaisiin myös ehtoollisviiniä. Tällaisesta ehtoollisenvietosta ei ole kuitenkaan säilynyt tietoa.²⁵ Lisäksi on tähdennettävä, että Luther ei tarkoittanut esityksellään jonkinlaisen vapaaseurakunnan perustamista.²⁶ Hän ei lähtenyt liikkeelle mistään teoreettisesta kirkon mallista, vaan pyrki käytännössä siihen, että wittenbergiläisillä ei olisi vääriä kuvitelmia uskostaan, mutta toisaalta evankeliumi pääsisi vaikuttamaan koko kaupungin elämään.²⁷

22 Bubenheimer (1973, 327) toteaa, että itse asiassa Luther vain toisti valtakunnanhallituksen kannan. Myös poliittinen paine vaikutti hänen näkemykseensä. Neuser (1968, 205) selittää samoin, että Luther legitimoit hänelle ominaisella suurpiirteisyydellä vaaliruhtinaan jo antamat määräykset. Siderin (1974, 197) mukaan Luther oli vakuuttunut siitä, että varovaisuus ja reformien viivyttäminen oli nyt taktisesti viisasta.

23 WA 10:3, 9 r. 31-37.

24 Lähemmin Neuser 1968, 210-212.

25 Luther Nikolaus Hausmannille 26.3.1522; WA Br 2, 483 r. 21-30. Von beider Gestalt des Sakraments zu nehmen; WA 10:2, 30 r. 28-31 r. 3. Neuser 1968, 210-212 ja Maurer 1969, 222-223.

26 Näin myös Müller 1910, 35-36 ja Holl 1927, 360 alav. 2. Ks. myös Bainton s.a., 311.

27 Von beider Gestalt des Sakraments zu nehmen; WA 10:2, 39: Es will alles Christen heyszen unnd mussen auch tzulassen, aber glewben unnd lieben will nicht hernach. Secten machen taug unnd hilfft nicht, darumb ist keyn radt ubrig denn das Euangelion predigen und die leutt vom sacrament und aller eusserlichen stucken wenden, biss sie sich Christen fulen und beweyssen und von yhn selbs tzu erst tzum glawben, tzur liebe und darnach tzu eusserlichem sacrament unnd des gleychen dringen,...

Invocavit-saarnoista lähtien Luther oli Wittenbergin reformaatioliikkeen kiistaton johtaja. Hänen auktoriteettinsa ulottui laajalle Saksin vaaliruhtinaskunnan alueella ja sen rajojen ylikin. Toisaalta Luther toimi vaikeassa tilanteessa. Jo edellä sanotun perusteella on selvää, että hänen oli otettava huomioon Saksan valtakunnan johdon jyrkkä reaktio edellisen talven tapahtumiin²⁸ sekä vaaliruhtinaan vaikea asema ja arvovalta. Reformit oli pidettävä hänen sietokykynsä rajoissa. Samalla Lutherin oli onnistuttava säilyttämään ainakin reformaatioliikkeen valtaosan luottamus. Myös Lutherin Karlstadtia kohtaan esittämät, perusteettomilta tuntuvat syytökset²⁹ ja hänen kielenkäyttönsä säälimättömyys³⁰ selittyvät osittain tästä pyrkimyksestä käsin. Luther ei ollut vain omantuntonsa kanssa kilvoitteleva teologi. Hän oli myös taitava kirkkopoliitikko, joka ymmärsi kunkin tilanteen mahdollisuudet ja rajoitukset sekä osasi toimia niiden tarjoamissa puitteissa.

Jo huhtikuun lopulla Luther teki Zwickauhun saakka ulottuneen matkan, jonka tarkoituksena oli seurakuntaelämän järjestäminen reformaatioliikkeeseen liittyneissä seurakunnissa.³¹ Lisäksi Luther johti reformaatioliikettä kaupunkien raatien ja saarnaajien kanssa käymänsä kirjeenvaihdon avulla. Reformaatioliikettä arvioitaessa on otettava huomioon, että se oli edelleen vain tilapäisluonteisesti organisoitunutta saarnaajaliikettä. Luther esitti teoksissaan valoisan näkemyksen sen tulevaisuudesta: paavin valta oli jo saanut häneltä voimakkaan iskun ja katoaisi muutamassa vuodessa evankeliumin tieltä.³² Myös Lutherin käsitys reformaatioliikkeen johtamisesta on nähtävä tämän odotuksen valossa: pysyvien rakenteiden suunnittelu ei näyttänyt ajankohtaiselta ainakaan ennen kuin koko kirkko olisi reformoitu.

Parhaiten saamme kuvan Lutherin näkemyksestä hänen keväällä 1523 Leisnigin seurakunnalle lähettämästään kirja-

28 Tästä erityisesti Neuser 1968, 198-199.

29 Näistä lähemmin esim. Neuser 1968, 199-211 ja Preus 1974, 65-67.

30 Esim. Wenzeslaus Linkille 19.3. lähettämässään kirjeessä (WA Br 2, 478) Luther leimasi Karlstadtin ja Zwillingin toimet saatanan teatteriksi: haec causa coëgit me redire, ut, si Christus velit, hanc scenam satanae destrum.

31 Bornkamm 1979, 89.

32 Von beider Gestalt; WA 10:2, 12 r. 17-24. Antwort; WA 10:2, 262 r. 29-32.

sesta "Dass ein christliche Versammlung oder Gemeine Recht und Macht habe, alle Lehre zu urtheilen und Lehrer zu berufen, ein und abzusetzen, Grund und Ursach aus der Schrift".³³ Kaiken lähtökohtana oli reformatorinen *claritas scripturae* -oppi. Tärkeintä oli, että seurakunnat saisivat Jumalan selvää sanaa julistavia saarnaajia. Miten se tapahtuisi, oli sivuseikka.³⁴ Normaali käytäntö oli se, että piispa asetti seurakunnan valitseman ja kutsuman saarnaajan virkaan.³⁵ Mikäli piispa ei kuitenkaan hoitanut virkaansa oikein, oli seurakunnalla oikeus toimia hänestä mitään välittämättä. Niinpä Leisnigin tapauksessa kirkon magisterium ei kuulunut Kristuksen selvää sanaa vastaan raivoaville piispoille, oppineille ja konsiileille, eikä yleensäkään opettajille, vaan opetettaville, uskovalle kirkkokansalle.³⁶ Jumalan selvän sanan perusteella kirkkokansa pystyi arvioimaan kuulemaansa opetusta ja sillä oli oikeus erottaa väärät opettajat tai ainakin vetäytyä eroon väärästä opetuksesta. Vastaavasti sillä oli oikeus kutsua ja asettaa virkaan oikein opettavia saarnaajia.³⁷ Käytännössä kirkkokansaa edustavat raadit ottivat Lutherin näkemyksen perusteella kirkollisen vallan käsiinsä niissä kaupungeissa, joihin reformaatioliike levisi. Jo myöhäiskeskiajalla raadilla oli yleensä ollut suuri valta kaupunkiseurakunnan asioissa.³⁸ Nyt raadin valta kasvoi entistäkin suuremmaksi, koska raati joutui käytännössä ottamaan kantaa myös saarnattavaan oppiin ja vapautui näin kokonaan kirkollisesta hierarkiasta. Raatien ohella olivat saarnaajat ratkaisevassa asemassa. Luther käytti heistä (samoin kuin ilmeisesti he itsekin) useita nimiä: Euangelis-

33 Kirjoituksen taustasta Stein 1974, 168-169.

34 WA 11, 408 r. 29-409 r. 9. Stein 1974, 170-171.

35 WA 11, 414 r. 11-15.

36 WA 11, 409: Denn Christus setzt gleich das widderspiel, nympt den Bischoffen, gelerten und Concilien beyde recht und macht, tzu urtheylen die lere und gibt sie yderman und allen Christen ynn gemeyn ... 410: Denn dis pruffen gehet y he nicht die lerer an, sondern die lerer müssen tzu vor sagen, das man pruffen solt. Also ist auch hie das urteyl den lerern genomen und den schulern gegeben unter den Christen ...

37 WA 11, 411 r. 13-30.

38 Moeller 1962, 36.

ta³⁹, Prediger⁴⁰, pastor, prepositus⁴¹, Ecclesiastes⁴², Episcopus⁴³, sacerdos⁴⁴, Diener.⁴⁵ Asiallista eroa ei nimitysten välillä ollut; Luther käytti vaihdellen eri nimityksiä samastakin henkilöstä. Toisaalta Luther korosti, että seurakunnan lyödessä laimin oikein opettavan saarnaajan kutsumisen piispalla tai maallisella esivallalla olisi oikeus asettaa saarnaaja. Tällaisessa hätätilanteessa jopa kenellä tahansa kristityllä, joka huomaisi, että seurakunnassa ei ollut oikeita saarnaajia, olisi oikeus ryhtyä opettamaan seurakuntaa julkisesti Raamatun selvän sanan mukaisesti.⁴⁶

Tätä periaatteellista näkemystä on täydennettävä muutamilla tärkeillä lisähuomautuksilla. Lutherin arvio lännen kirkon perinteisten auktoriteettien paavin ja konsiilin merkityksestä oli edelleen hyvin kielteinen. Myöskään alankomaalaisyntyisen Adriaan van Utrechtin (Hadrianus VI) valitseminen paaviksi Leo X:n jälkeen vuonna 1522 ei vaikuttanut Lutherin käsitykseen paavista antikristillisenä mahtina.⁴⁷ Lutherin näkemys konsiilista näyttää talveen 1520–1521 verrattuna tulleen vieläkin kielteisemmäksi. Syksyllä 1521 ilmestyneessä kirjoituksessa "Von der Beicht, ob die der Bapst macht habe zu gepieten" Luther korosti, että konsiilin oli osoitettava pätevyytensä Raamatun mukaisella toiminnalla tai Pyhän Hengen todistuksella.⁴⁸ Muutamat ensimmäiset konsiilit, esimerkiksi apostolikonssiili ja Nikaian konsiili olivat tehneetkin niin.⁴⁹ Sen sijaan myöhemmät konsiilit olivat toimineet vastoin Raamattua⁵⁰ eikä niillä ollut

39 Luther Zwillingille 8.5.1522; WA Br 2, 523.

40 Luther Paul Speratukselle 16.5.1522; WA Br 2, 530.

41 Luther Nikolaus Hausmannille 19.5.1522; WA Br 2, 536.

42 Luther Staupitzille 27.6.1522; WA Br 2, 567.

43 Luther Hausmannille 30.6.1522; WA Br 2, 572.

44 Luther Henning Teppenille 21.11.1522; WA Br 2, 618.

45 Epistel oder Unterricht von den Heiligen an die Kirche zu Erfurt; WA 10:2, 164.

46 WA 11, 414 r. 1–10. Myös s. 412 r. 33–413 r. 6.

47 Esim. Contra Henricum Regem Angliae (1522); WA 10:2, 187: Verius autem sic de Papatu dico: Papatus est Principis Satanae pestilentissima abominatio, quae sub coelo fuit aut futura est. Lähemmin Bäumer 1970, 70–73.

48 WA 8, 150. Ebner 1962, 28.

49 WA 8, 149 r. 34–150 r. 4, 150 r. 25–27.

50 WA 8, 150 r. 27–151 r. 7.

mitään arvoa.⁵¹ Wittenbergiin paluunsa jälkeen Luther korosti reformaatioliikettä puolustaessaan voimakkaasti, että oppia koskevien kysymysten arvioiminen ei kuulunut paaville eikä konsiilille, vaan jokaiselle uskovalle.⁵² Konsiilit olivat siksi periaatteessa tarpeettomia.⁵³ Marraskuussa 1524 Nikolaus Hausmannille lähettämässään kirjeessä Luther torjui ajatuksen, että reformaatioliikkeeseen liittyneiden seurakuntien olisi kutsuttava koolle oma konsiili yhtenäistämään jumalanpalvelusta. Hän selitti, että konsiilit olivat apostolikonsiilista alkaen käsitelleet vain sivuasioita eikä uskoa; konsiilin nimi oli siksi hänestä lähes yhtä epäilyttävä ja vihattu kuin vapaan tahdon käsite.⁵⁴ Lutherin kielteisen kannan takana oli hänen käsityksensä Jumalan sanasta ja omastatunnosta. Mitään seurakuntaa ei saanut pakottaa ylhäältä päin tiettyyn käytäntöön. Sen sijaan kukin seurakunta voisi noudattaa omantuntonsa mukaisesti toisten esimerkkiä. Kirkon ykseys ei nimittäin perustunut samanlaisiin seremonioihin, vaan Jumalan sanaan ja yhteiseen uskoon.⁵⁵

Toisaalta on korostettava, että Lutherin johtama reformaatioliike pyrki reformoimaan katolisen kirkon eikä eroamaan sen yhteydestä. Siksi Luther tunnusti käytännössä edelleen piispojen toimittaman ordinaation. Tämä merkitsi samalla tietenkin myös sitä, että Luther hyväksyi käytännössä piispojen aseman papiston yläpuolella olevina kirkon johtajina. Säilyneiden lähteiden tarkastelu on osoittanut, että Luther suositteli seurakunnille saarnaajiksi vain piispojen vihkimisiä pappeja. Pappisvirka liitti näin reformaatioliikkeen edelleenkin lännen katolisen kirkon osaksi.⁵⁶ Mikäli paavi

51 WA 8, 150: Darumb Concilia hinn, Concilia her, sind es menschen lere, sso gelthen sie nichts mehr, sso sind es nit Concilia, es sind tabernen unnd Juden schulen.

52 Saarna 10.8.1522; WA 10:3, 258 r. 13-16, 259 r. 2-6. Das eine christliche Versammlung; WA 11, 409 r. 10-28.

53 Saarna 1.6.1524; WA 15, 585 r. 20-23. Das eine christliche Versammlung; WA 11, 409 r. 32-410 r. 2.

54 WA Br 3, 373: Ita vt & in Apostolico illo Concilio ferme de operibus & traditionibus magis quam de fide sit tractatum, In posterioribus vero nunquam de fide, sed semper de opinionibus & questionibus disputatum, vt mihi Conciliorum nomen pene tam suspectum & in uisum sit, quam nomen liberi arbitrii.

55 WA Br 3, 373 r. 23-374 r. 27.

56 Lähemmin Stein 1974, 150, 172-174. Ainoa 1520-luvulta tunnettu poikkeus on se, että Luther ordinoi vuonna 1525 Wittenbergin seurakunnan diakonin Georg Rörerin. Stein 1974, 190. Tämä poikkeus osoittaa, miten joustavasti Luther saattoi näkemyksensä perusteella toimia.

ja piispat ryhtyisivät opettamaan oikein, Luther oli edelleen valmis tunnustamaan heidän jurisdiktionsa ja magisteriuminsa.⁵⁷ Samoin hän oli valmis tunnustamaan konsiilin auktoriteetin, mikäli konsiili tekisi päätöksiä ajallisista asioista tai epäselvistä opinkohdista; sen sijaan selvien kysymysten osalta sitä ei saanut jäädä enää odottamaan.⁵⁸ On muistettava, että reformaatioliikkeen tulevaisuus oli vielä 1520-luvun alkuvuosina aivan tuntematon. Kukaan ei tiennyt, olisiko lopputuloksena koko lännen kirkon uudistuminen, uuden erillisen kirkon muodostuminen vai reformaatioliikkeen täydellinen häviö. Sitäkään ei ollut vielä suljettu pois, että katoliset piispat olisivat voineet ordinoida reformaatioliikkeen saarnaajat.⁵⁹ Tämä "böömiläinen" malli olisi tehnyt reformaatioliikkeelle mahdolliseksi pysyä evankeliumista tinkimättä osana lännen katolista kokonaiskirkkoa.⁶⁰ Lutherin kannanotot osoittavat näin hänen varovaisuuttaan ja haluaan pitää ovi avoinna myös perinteisen uskon puolustajien suuntaan.

Koska paavi ja piispat eivät kuitenkaan toimineet Lutherin vaatimalla tavalla, hän kiisti kokonaan heidän magisteriuminsa. Reformaatioliikkeen kannattajien oli lakattava kuuntelemasta piispojen väärää opetusta. Tämän mukaisesti Luther keväällä 1522 varoitti vaaliruhtinasta tukemasta Meissenin piispaa Johannes VII:tä, joka valtakunnanhallitukselta saamansa käskyn mukaisesti aikoi pitää visitaation vaaliruhtinaskunnan alueella ja osallistua siten kirkollisen

57 Epistel S. Petri gepredigt und aussgelegt; WA 12, 387: Das ist eyn rechtschaffener Apostel. Wenn ytzund eyn solcher Bapst oder Bischoff were, die diesen tyttel auch füreten, so wollten wyr yhn gern die füfs küssen. Myös Bäumer 1970, 76-77.

58 An die Herren: WA 12, 236: Concilia las ich schliessen und setzen, was zeytlich sachen odder noch unverkleret ist, Aber was öffentlich da ligt fur augen, das Gottis wort und wille sey, wollen wyr widder Concilia noch kirchen setze odder schlüs gewartten, sondern Got fürchten, zu faren und darnach thun, ehe denn man denckt, ob Concilia werden sollen odder nicht. Seils 1961, 337, Ebnetter 1962, 28-29.

59 Näin Lieberg 1962, 183.

60 Vasta Augsburgin valtiopäivät osoittivat tällaiset suunnitelmat turhiksi. Ks. erityisesti Von der Winkelmesse und Pfaffenweihe (1533); WA 38; 195 r. 17-24. Vuonna 1535 Luther lopulta laati reformaatioliikettä varten oman ordinaatio-kaavan.

järjestyksen palauttamiseen.⁶¹ Koska piispat eivät liittyneet reformaatioliikkeeseen, vaan ryhtyivät järjestään vastustamaan sitä, Luther saattoi vaatia perinteisen hiippakuntahallinnon lakkauttamista⁶² ja hengellisten ruhtinaskuntien sekularisoimista.⁶³ Oli parempi, että kaikki piispat murhattaisiin ja hengelliset ruhtinaskunnat sekä luostarit hävitettäisiin, kuin että sieluille koituisi vahinkoa.⁶⁴ Jälleen on korostettava, että tämäkin oli vain käytännön tilanteesta noussut vaatimus eikä periaatteellinen kannanotto, vaikka piispat reformatorisen magisterium-teorian mukaan sinänsä eivät olleetkaan välttämättömiä.

Käytännössä Luther reformaatioliikkeen johtajana hoiti itse aikaisemmin piispoille kuuluneita tehtäviä ja päätti myös reformaatioliikkeen opista. Vaikka Luther muodollisesti esiintyi vain yhtenä reformaatioliikkeen saarnaajista, hän piti kuitenkin tiukasti kiinni erityis- ja johtoasemastaan. Hän esitti itsensä Jumalan valitsemana karismaattisena johtajana, joka oli saanut evankeliumin Paavalin tavoin suoraan taivaasta.⁶⁵ Jumala myös jatkuvasti johti hänen toimintaansa ja oli esimerkiksi kutsunut hänet Wartburgin linasta takaisin Wittenbergiin.⁶⁶

Reformaatioliikkeen kannalta erityisen tärkeitä auktoriteetteja olivat Saksin vaaliruhtinas ja Wittenbergin yliopisto. Periaatteessa Luther oli edelleen sitä mieltä, että kir-

61 Vaaliruhtinaalle 5.3.1522 lähettämässään kirjeessä (WA Br 2, 456) Luther vaiken kokonaan visitaatiosuunnitelmasta, mutta itse asiassa torjui sen: E.K.F.G. hat schon allzuviel getan, und sollt gar nichts tun. Meissenin hiippakunta oli vaaliruhtinaskunnan ja reformaatioliikettä vastustavan herttua Albrektin yhteisessä suojeluksessa. Sehling 1902, 31.

62 Wider den falsch genannten; WA 10:2, 140: Alle die da tzu thun, leyb, gutt und ehre dran setzen, das die Bistum verstöret und der Bischoff regiment vertilget werde, das sind liebe gottis kinder und rechte christen, ...

63 Ordnung eines gemeinen Kasten; WA 12, 14 r. 16-24.

64 Wider den falsch genannten; WA 10:2, 111 r. 13-16.

65 Luther vaaliruhtinaalle 5.3.1522; WA Br 2, 455: Von meiner Sach aber, gnädigster Herr, antwort ich also: E.K.F.G. weiss, oder weiss sie es nicht, so lass sie es ihr hiemit kund sein, dass ich das Euangelium nicht von Menschen, sondern allein vom Himmel durch unsern Herrn Jesum Christum habe, dass ich mich wohl hätte mügen (wie ich denn hinfort tun will) einen Knecht und Euangelisten rühmen und schreiben. Luther vaaliruhtinaalle 7.(8.?)3.1522; WA Br 2, 460 r. 33-35. Antwort; WA 10:2, 228 r. 27-31.

66 Luther vaaliruhtinaalle 7.(8.?)3.1522; WA Br 2, 460 r. 11-13, 461 r. 83-86. Lutherin profeetallisuudesta myös Preuss 1933, 103-116.

kon-asioista päättäminen ei kuulunut ruhtinaille. Käytännössä hän kuitenkin näki erityisesti keväällä 1522 välttämättömäksi tähdentää vaaliruhtinaan käskyjen huomioon ottamisen tärkeyttä. Hän toivoi myös vaaliruhtinaan edistävän auktoriteetillaan reformaatioliikkeen leviämistä.⁶⁷ Toisaalta Luther oli myöhemmin valmis uhmaamaan vaaliruhtinastakin, jos hän katsoi sen evankeliumin ja reformaatioliikkeen leviämisen vuoksi välttämättömäksi.⁶⁸ Reformaatioliikkeen näkemysten muotoutumiseen vaaliruhtinaan hovi ei näytä mitenkään puuttuneen tai vaikuttaneen. Suopeasta suhtautumisestaan huolimatta vaaliruhtinas oli pikemminkin reformaatioliikkeen ulkopuolinen mahti. Luther ei siksi joutunut tarkemmin määrittelemään kantaansa vaaliruhtinaan asemaan.

Yliopistoille yleensä Luther ei antanut nimenomaan opin määrittelijöinä enää mitään arvoa. Tohtorinarvosta hän puhui kirjoituksissaan enää vain hyvin harvoin⁶⁹ ja tällöinkin usein kielteisessä sävyssä.⁷⁰ Niinpä hän saattoi selittää Karlstadtin tavoin, että lapsetkin voivat tietää hengellisistä asioista enemmän kuin tohtorit.⁷¹ Myös omasta teologian tohtorin arvostaan Luther saattoi nyt puhua pelkästään menneisyyteen kuuluvana asiana.⁷² Myös Lutherin humanistissävyyisiä opintoja kohtaan omaksuma myönteinen asenne ja hänen Saksan kaupungeille vuoden 1524 alussa osoittamansa kehoitus perustaa kouluja niitä varten⁷³ merkitsivät itse asiassa hyökkäystä yliopistoja vastaan. Monien yliopistojen torjumat humanistit pyrkivät nimittäin perustamaan kouluja, joista korkeatasoisimmat koettivat kilpailla perinteisten yliopistojen kanssa ja syrjäyttää ne. Lutherin asennetta kuvaa hyvin se, että hän neuvoessaan perustamaan uudenlaisia kouluja arvosteli samalla jyrkin sanoin perinte-

67 Luther Spalatinille 5.5.1522, WA Br 2, 515 r. 17-21. Luther vaaliruhtinaalle 8.5.1522; WA Br 2, 521 r. 53-60.

68 Ks. s. 110-112.

69 Lähemmin Steinlein 1912, 64-65 alav. 3.

70 Esim. Luther Spalatinille 2.1.1523; WA Br 3, 2 r. 26-29. Luther Spalatinille 12.10.1523; WA Br 3, 167 r. 3-168 r. 1.

71 Saarna 10.8.1522; WA 10:3, 263 r. 20-264 r. 2.

72 Saarna 17.1.1524; WA 14, 342 r. 26-28. Steinlein 1912, 65.

73 An die Ratherren aller Städte deutsches Lands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen; WA 15, 27-53.

siä yliopistoja ja vaati joko niiden reformoimista tai lakkauttamista.⁷⁴

Wittenbergin yliopisto oli kuitenkin olemassa eikä sen sulkemista voitu jo yksinomaan vaaliruhtinaan vuoksi ajatellakaan. Käytännössä Luther tunnustikin yliopiston merkityksen: siellä voitiin kasvattaa saarnaajia, jotka kykenivät tutkimaan Jumalan selvää sanaa ja opettamaan sitä seurakunnissa.⁷⁵ Sitäkin tärkeämpää Lutherin kannalta oli, että yliopistossa olisi hänen hyväksymiään opettajia. Hän luotti etenkin Melanchthoniin ja esitti kesällä 1522, että tämä siirtyisi kokonaan teologiseen tiedekuntaan.⁷⁶ Melanchthonin ratkaisu oli kuitenkin päinvastainen: hän halusi keskittyä kokonaan filologisiin ja humanistisiin töihin.⁷⁷ Seuraavana keväänä Melanchthon lopetti teologiset luentonsakin.⁷⁸

On ilmeistä, että Melanchthonin asema ja ajattelu oli muuttunut talven 1521–1522 tapahtumien ja Lutherin paluun vuoksi. Melanchthon joutui ajattelemaan monia asioita uudelleen. Opiskelijaliike oli ohi. Melanchthon muuttui sen johtajasta järjestyksen arvostajaksi. Hän oli syvästi pettynyt kansanliikkeeseen ja sen takana olleeseen teologiseen innostukseen. Melanchthon tunsu edelleen reformaatio liikkeen keskeisen sanoman oikeaksi. Samoin hän tunnusti Lutherin auktoriteetin. Voi jopa sanoa Melanchthonin tulleen entistä lähemmäksi Lutheria siinä suhteessa, että hän tarkisti nyt käsitystään Raamatusta kaikkia elämän alueita koskevana lakina.⁷⁹ Toisaalta Melanchthon koki tilanteen toisella tavalla kuin Luther. Hän ei – kuten Luther Invocavit-saarnoissaan – asettanut evankeliumin saarnaa ja kirkon järjestystä toisensa pois sulkeviksi vaihtoehtoiksi.⁸⁰ Evankeliumi ja järjestys kuuluivat päinvastoin yhteen. Muokates-

74 WA 15, 31 r. 14–20, 38 r. 16–21, 50 r. 25–51 r. 22.

75 Tämän mukaisesti Luther paheksui teologisen tiedekunnan dekaanin kirjaan kirjoittamassaan lausunnossa Karlstadtin päätöstä olla enää promovioimatta ketään (ks. s. 95). LD, 34 b.

76 Luther Spalatinille 4.7.1522; WA Br 2, 574 r. 20–25.

77 Melanchthon Spalatinille [syyskuun lopulla 1522]; MW 7:1, 179 r. 42–49.

78 Maurer 1969, 419.

79 Haendler 1968, 77–78.

80 Neuser 1968, 225.

saan maaliskuussa 1522 eräitä Loci-teoksen kappaleita uuteen muotoon Melanchthon entiseen kantaansa verrattuna rajoitti kristittyjen oikeutta toimia tarvittaessa pahennusta herättäenkin.⁸¹ Lutherin paluun jälkeen Melanchthon ei kuitenkaan juuri enää puuttunut reformaatioliikkeen ajan-kohtaisiin ongelmiin. Hänen mielenkiintonsa suuntautui jälleen toisaalle, raamattuhumanismin käytännöllisiin ihanteisiin ja eettiseen pyrkimykseen. Melanchthon koki nyt tehtäväkseen keskittyä käytännön elämän kannalta hyödyttömien teologisten väittelyiden ja kiistojen sijasta elämän parantamiseen tähtäävään opetus- ja kasvatustyöhön. Vastaavasti hän suhtautui keväästä 1522 lähtien jälleen myönteisemmin Rooman kirkon perinteisiin säädöksiin ja jumalanpalveluselämään sekä roomalaiseen oikeuteen.⁸² Onkin ymmärrettävää, että Lutherin aina vuoteen 1526 jatkuneet yritykset saada Melanchthon teologian professoriksi epäonnistuivat.⁸³

Melanchthonin ohella myös Amsdorf ja Jonas säilyttivät Lutherin luottamuksen, koska ne tunnustivat varauksitta hänen auktoriteettinsa. Sama pätee myös kevään 1522 jälkeen yliopistoon tulleisiin uusiin reformaatioliikettä kannattaviin opettajiin, esimerkiksi Johannes Bugenhageniin nähden.⁸⁴ He pitivät Lutheria jo Wittenbergiin tullessaan reformaatioliikkeen kunnioitettuna johtajana, jonka tahtoa ei sopinut vastustaa.

2.7. Luther vaientaa wittenbergiläiset vastustajansa

Kevään 1522 jälkeen Luther ei enää sietänyt mielipiteidensä vastustamista. Tämä johtui viime kädessä reformatorisesta

81 Lähemmin Neuser 1968, 221-222.

82 Melanchthonin näkemyksistä ja perusteluista lähemmin Neuser 1968, 214-228.

83 Lähemmin Maurer 1969, 230-231, 416-423. Vrt. Neuser 1968, 253.

84 Maurer 1969, 71-74.

magisterium-opista ja Lutherin siihen pohjautuvasta itsemymmärryksestä. Hän koki itsensä Jumalan lähettämäksi karismaattiseksi opettajaksi, jota tuli kuunnella eikä arvostella. Koska Raamattu oli jokaiselle Pyhän Hengen valaisemalle ihmiselle selvä, sen suhteen ei tarvittu mitään lisäselvityksiä. Vastaavasti väärä, toisin sanoen Lutherin kannasta poikkeava opetus saattoi itse asiassa johtua vain Raamatun vääristelystä.

Tämän mukaisesti Luther leimasi keväältä 1522 lähtien Karlstadtin - saman kaavan mukaisesti kuin paavinkin - kansan harhaanjohtajaksi ja saatanan apulaiseksi.¹ Vaikka Luther välttikin arvostelemasta Karlstadtin toimintaa julkisesti hänet nimeltä mainiten², olivat reformaatioliikkeen tärkeimpien johtajien erimielisyydet ja kiista johtoasemasta tulleet yleisesti tunnetuiksi. Samalla reformatorisen magisterium-opin problemaattisuus ilmeni entistä selvemmin. Voitiinko kirkko jättää yksin sen varaan, jos Luther ja Karlstadt eivät edes keskenään pystyneet olemaan yhtä mieltä oikeasta Raamatun tulkinnasta?

Karlstadt ei aluksi aikonut tunnustaa Lutherin auktoriteettia.³ On mahdollista, että Karlstadt puolustautui Lutherin hyökkäyksiä vastaan omissa saarnoissaan, sillä hän näyttää saaneen maaliskuussa uuden saarnakiellon.⁴ Karlstadt vastasi ryhtymällä kirjoittamaan jumalanpalvelusta käsittelevää kirjasta, joka nimellisesti oli suunnattu leipzigilaista professori Hieronymus Dungersheimia vastaan; itse asiassa Karlstadtin kritiikki kohdistui kuitenkin Lutheriin.⁵ Kiistan julkisuuteen tuleminen oli Lutherille kiusallinen asia. Siksi hän yritti taivuttaa Karlstadtia luopumaan aikeestaan.⁶ Kun tämä ei onnistunut, Luther siirsi asian

1 Luther Spalatinille 13.3.1522; WA Br 2, 471 r. 19-21. Luther Linkille 19.3.1522; WA Br 2, 478 r. 2-13. Luther Kaspar Güttelille 30.3.1522; WA Br 2, 491 r. 5-13. Myös Kerlen 1976, 189-190.

2 Sider 1974, 173.

3 Luther Spalatinille 13.3.1522; WA Br 2, 471 r. 21-23. Schürpf vaaliruhtinaalle 15.3.1522; WA Br 2, 472 r. 32-33.

4 Luther Linkille 19.3.1522; WA Br 2, 478 r. 7-9. Karlstadtin saamaan saarnakieltoon liittyvät lähteet ovat ristiriitaisia ja vaikeasti tulkittavia. Lähemmin Sider 1974, 171 alaviite 115. Myös Preus 1974, 73.

5 Barge 1905 1, 453.

6 Luther Spalatinille 21.4.1522; WA Br 2, 509 r. 11-17.

yliopiston ratkaistavaksi. Yliopisto asettuikin Lutherin puolelle. Vuoden 1508 statuuteissa ennakkosensuuri oli uskottu yliopiston johtoon asetetuille virkamiehille, niin sanotuille reformaattoreille.⁷ Nyt yliopisto päätti ryhtyä käyttämään sensuuria. Päätöksen mukaan yliopistoon kuuluvat eivät saaneet vastedes julkaista mitään, ennen kuin rehtori ja dekaanit tai rehtorin tehtävään määräämät asiantuntijat olisivat tarkastaneet kirjoituksen. Ennakkosensuuria perusteltiin sillä, että näin estettäisiin sekä raamatunvastaiset että levottomuutta aiheuttavat ja parjaavat kirjoitukset.⁸ Karlstadtin kirjoituksen rehtorin sitä tarkastamaan määräämät puolueettomat ja asiantuntevat tuomarit olivat todenneet julkaisukelvottomaksi. Toimenpiteilleen yliopisto pyysi vaaliruhtinaan suostumusta ja liitti kirjeeseensä näytteitä Karlstadtin erheellisiksi katsotuista väitteistä.⁹ Vaaliruhtinas hyväksyi yliopiston päätöksen.¹⁰ Ilmeisesti vähän myöhemmin yliopisto esti myös Karlstadtin Hieronymus Emserin pyhien kunnioittamista koskevaan kiistakirjoitukseen laatiman vastineen julkaisemisen.¹¹

Wittenbergin yliopiston päätös oli tavallaan vuonna 1517 alkaneen tapahtumasarjan päätepiste. Nyt yliopisto asetti itse rajat vapaalle, akateemiselle mielipiteiden vaihdolle, johon vedoten sen teologit olivat ryhtyneet vastustamaan Rooman kirkon johtoa. Wittenbergin yliopistossa oli pian tilaa enää vain yhdelle, Lutherin edustamalle näkemykselle. Sen julkinen arvosteleminen ei tullut enää kysymykseen. Päätöksellään yliopisto otti oikean opin valvomisen tehtäväkseen. Tämä ei sinänsä ollut mitenkään poikkeuksellista. Sensorina toimiminen katsottiin jo keskiajan lopulla varsin yleisesti yliopistojen privilegioksi.¹² Päätös tehtiin kuitenkin aivan uudenaikaisessa tilanteessa. Koska Wittenbergin yliopisto ei enää tunnustanut Rooman kirkon opin sitovuutta, sen oli itse määriteltävä oikea oppi ainoana

7 Friedensburg 1917, 28. Reformaattoreista myös Ludolphy 1984, 322.

8 Wittenbergin yliopisto vaaliruhtinaalle 27.4.1522; Barge 1905 2, 562.

9 Em. kirje; Barge 1905 2, 562-563.

10 Vaaliruhtinas Wittenbergin yliopistolle 30.4.1522; Barge 1905 2, 566.

11 Lähemmin Barge 1905 1, 459.

12 Ks. Arffman 1981, 30, 109.

ohjeenaan toistatuhatta vuotta vanha Raamatun kaanon. Wittenbergin yliopiston päätöksen merkitystä ei kuitenkaan saa myöskään korostaa liikaa. Kysymyksessä oli yliopiston sisäinen asia, joka ei suoranaisesti liittynyt seurakuntien johtamiseen. Lisäksi toimenpide tähtäsi yksinomaan Karlstadtin vaientamiseen; yliopiston katsottiin pystyvän siihen käytännössä parhaiten. Muita tietoja päätöksen soveltamisesta käytäntöön lähinnä seuranneina vuosina ei ole säilynyt.¹³ Päätöstä ei siis pidä käsittää yliopiston asemaa koskevaksi teoreettiseksi kannanotoksi.¹⁴

Syrjään joutuminen pakotti Karlstadtin itsetutkisteluun. Sen tuloksena hän oppi entistä paremmin tuntemaan itsensä ja löysi oman teologisen tiensä.¹⁵ Karlstadt käsitti johtoseman menetyksen Jumalan rangaistukseksi, jonka syynä oli hänen kunnianhimonsa.¹⁶ Siksi hän tahtoi opetella oikeaa nöyryyttä. Karlstadt koetti omaksua entistä vaatimattomamman elämäntavan, pidättyä polemiikista ja samaistua kokonaan maallikkoihin, tavalliseen kirkkokansaan.¹⁷ Vuoden 1522 lopulla hän osti maatilan Wörlitzistä.¹⁸ Toisaalta Karlstadt alkoi suhtautua entistä kielteisemmin ja itsetietoisemmin yliopistojen edustamaan oppineeseen maailmaan. Yliopistot alkoivat näyttää hänestä ainakin kirkon ja oikean uskon kannalta katsottuna aivan hyödyttömiltä ja tarpeettomilta. Talvilukukaudella 1522–1523 Karlstadt toimi teologisen tiedekunnan dekaanina. Helmikuun 3. päivänä 1523 hän kirjoitti dekaaninkirjaan, että hän ei enää promovoisi ketään.¹⁹ Muutamia viikkoja myöhemmin laatimassaan kirjasessa "Was gesagt ist: Sich gelassen. Unnd was das wort

13 Kansleri Brückille 14.1.1524 lähettämässään kirjeessä Luther pyysi vuonna 1523 Nürnbergissä pidettyjen valtiopäivien päätökseen vedoten vaaliruhtinasta vaatimaan, että Karlstadt lakkaisi painattamasta kirjoituksiaan Jenassa tai tarkastuttaisi ne ensin vaaliruhtinaan määräämillä tarkastajilla (WA Br 3, 233): Agant ergo principes, ut sua, quae edere volet. Sub iudicium prius mittat, quorum principes voluerint, aut desistat, ne principes et nos omnes male audiamus et laesae fidei datae arguamur. Nimenomaan yliopistoa Luther ei siis enää tässä yhteydessä maininnut mahdollisena sensorina.

14 Vrt. Preus 1974, 74.

15 Bubenheimer 1981, 112.

16 Karlstadt Thomas Müntzerille 21.12.1522; MSB, 386–387.

17 Sider 1974, 176–180.

18 Lähemmin Fuchs 1953/1954, 536.

19 LD, 34 b.

gelassenheit bedeüt, und wa es in hayliger schryfft begryffen" hän käsitteli saksalaisen mystiikan keskeistä Gelassenheit-käsitettä. Karlstadt piti edelleen kiinni reformaatio-liikkeen sola scriptura -periaatteesta. On kuitenkin ilmeistä, että hän näki Raamatun ja yksityisen kristityn suhteen toisin kuin Luther. Reformaatioliikkeen johtoonsa temmannut Luther korosti voimakkaasti saarnan ja kaikenlaisen kirkossa tapahtuvan Jumalan sanan opettamisen merkitystä. Johtoasemasta ja saarnaamisesta syrjäytetty Karlstadt sen sijaan selitti, että inhimillinen puhe, opettaminen ja saarnaaminen oli pahasta. Niiden sijasta kristityn oli keskityttävä Jumalan ilmoituksen sisäiseen kuuntelemiseen.²⁰ Todeliset kristityt eivät takertuneet kiinni Raamatun kirjaimeen, vaan pyysivät Jumalalta sanan oikeaa ymmärtämistä.²¹ Näin Jumala kuljetti lapsiaan eikä kirjain.²² Tältä pohjalta käsin Karlstadt arvosteli yliopistoja kovin sanoin. Jo nimilehdellä hän ilmoitti arvonimekseen "ain newer lay". Karlstadt selitti nyt, että hän oli aikaisemmin opiskellut itsekin vain voittaakseen väittelyjä. Tällainen viisaus oli kuitenkin pelkkää ihmisviisautta.²³ Yliopistoissa etsittiin yleensäkin vain omaa kunniaa. Myös maisterin- ja tohtorinarvot olivat olemassa vain sitä varten.²⁴ Karlstadt toivoi siis, että yliopistot lakkautettaisiin muiden hyödyttömien kirkollisten laitosten tavoin.

On selvää, että Karlstadtin kannanottojen taustana ovat hänen omat kokemuksensa kilpailusta Lutherin kanssa ja hänen syvä pettymyksensä.²⁵ Aatehistoriallisesti Karlstadtin radikaalin kannan taustaa voidaan etsiä lähinnä kahdelta suunnalta. Toinen niistä on myöhäiskeskiajan saksalainen mystiikka, johon Karlstadt oli tutustunut jo lapsuudenkodissaan ja jota hän sittemmin oli tutkinut etenkin vuodesta 1520 lähtien.²⁶ Toinen on radikaalien humanistien akatee-

20 Karlstadt 1523, Bijb: Ich erfrew mich in innerlichem hören. solt ich leeren oder predigen und mich beflecken? Samoin vuotta myöhemmin Ursachen; KS 1, 3 r. 6-19. Kähler [1952], 308.

21 Karlstadt 1523, Dija. Barge 1905 2, 44.

22 Karlstadt 1523, bib.

23 Karlstadt 1523, bib.

24 Karlstadt 1523, eiijb. Sider 1974, 177.

25 Tästä erityisesti Bubenheimer 1980, 40-42 ja 1981, 110.

26 Lähemmin Sider 1974, 180-181 ja Bubenheimer 1981, 109.

misia arvoja kohtaan esittämä kritiikki.²⁷ Tässä yhteydessä on syytä viitata erääseen Melanchthonin jotakin promootiota varten laatimaan puheeseen, jonka Clemen on perustellusti ajoittanut vuosiin 1520–1521. Melanchthon selitti siinä, että kirkossa oli ollut aluksi profeetoiksi kutsuttuja hengellisiin asioihin perehtyneitä opettajia, joille Jumalan Henki oli opettanut Raamatun sanoman. Itse asiassa kaikkien kristittyjen olisi Paavalin mukaan pitänyt olla tällaisia profeettoja.²⁸ Käytännössä Karlstadtin jyrkkä näkemys teologisten oppiarvojen hyödyttömyydestä toteutuikin Wittenbergissä seuraavina vuosina. Vuonna 1524 teologisessa tiedekunnassa nimittäin järjestettiin vielä kaksi promootiota ja seuraavana vuonna yksi, mutta sen jälkeen promootiope- rinne katkesi kokonaan. Seuraava promootio järjestettiin vasta aivan toisenlaisessa tilanteessa vuonna 1533.²⁹

Kesällä 1523 Karlstadt luopui käytännössä arkkidiakonin ja professorin tehtävistään sekä muutti saarnaajaksi prebendaansa Orlamündeeseen. Karlstadt saattoi tehdä tällaisen ratkaisun, koska hänen vikaarinsa ei ollut pitkään aikaan maksanut arkkidiakonille kuuluvia maksuja ja oli siksi joutunut jättämään Orlamünden keväällä 1523. Karlstadtille tarjoutui näin tilaisuus vapautua ainakin toistaiseksi kiusallisesta asemasta hänen mielestään virheellisillä perusteilla toimivassa alttarisäätiössä.³⁰

Tutkimuksessa on keskusteltu moneen otteeseen Karlstadtin Orlamündeeseen muuton laillisuudesta. Eräänlaisena lähtökohtana on ollut Lutherin joulukuussa 1524 esittämä syytös, jonka mukaan Karlstadt oli tunkeutunut Orlamündeeseen kutsumatta kuin susi, karkottanut sieltä entisen papin ja asettunut hänen tilalleen ilman vaaliruhtinaan ja yliopiston suostumusta ja heidän tietämättään.³¹ Sekä Orlamünden raati että Karlstadt itse olivat kuitenkin – Lutherin samoihin aikoihin Leisnigin seurakunnalle lähettämän ohjeen mukai-

27 Tästä Kleineidam 1980, 33.

28 Clemen 1905, 400.

29 LD, 35 a.

30 Lähemmin Sider 1974, 181–184.

31 Wider die himmlischen Propheten; WA 18, 94 r. 13–95 r. 1 ja 97 r. 6–16. Aarts 1972, 264–265.

sesti - pyytäneet, että Karlstadt saisi toimia Orlamünden pappina vuoden tai kaksi.³² Asian tultua lopulta vaaliruhtinaan ratkaistavaksi tämä suostui pyyntöön sillä ehdolla, että Karlstadt varmistaisi vielä aikaisemman vikaarinsa suostumuksen sekä tyytyisi vikaarin vaatimattomaan asemaan ja tuloihin luovuttaen arkkidiakonille kuuluvat tulot vaaliruhtinaan käytettäväksi.³³ Käytännössä Karlstadt ei kuitenkaan pystynyt hoitamaan vaaliruhtinaalle Wittenbergiin lähetettäviä maksuja.³⁴

Edellisen perusteella on selvää, että kysymyksessä oli alunpitäenkin vain lyhytaikaiseksi tarkoitettu tilapäisjärjestely. Samalla tämä järjestely on osoitus vaaliruhtinaan vallan suuruudesta. Sääntöjen mukaan Orlamünden papin nimitäminen kuului nimittäin Wittenbergin yliopistolle. Samoin yliopistolla oli tietenkin oikeus arkkidiakonin antamaan opetukseen.³⁵ Vaaliruhtinaan päätös riisti näin yliopistolta ainakin tilapäisesti sille kuuluvat oikeudet. Mahdollisesti vaaliruhtinas - ja kenties myös Luther kannattajineen - on kuitenkin nähnyt mielellään, että Karlstadt jätti Wittenbergin ainakin joksikin aikaa. Toisaalta vaaliruhtinaan tekemä ratkaisu vastasi Lutherin samoihin aikoihin esittämiä periaatteita: tärkeintä oli se, että seurakunnat saivat haluamiaan reformaatioliikettä kannattavia saarnaajia ja evankeliumi pääsi näin kuulumaan. Perinteisten instituutioiden oikeuksien loukkaaminen oli tämän rinnalla toisarvoista.³⁶

Karlstadt näyttää saavuttaneen varsin pian Orlamünden seurakunnan luottamuksen. Näin hän oli saanut uuden tilaisuuden toteuttaa omien näkemystensä mukainen reformaatio paikallisseurakuntaan nojautuen ja Lutherin mielipiteitä kuuntelematta.³⁷ Kuvat poistettiin Orlamünden kirkosta.

32 Orlamünden raati herttua Juhanalle 19.5.1523; Hase 1858, 89. Karlstadt herttua Juhanalle [toukokuun puolivälissä 1523]; Hase 1858, 91.

33 Vaaliruhtinas herttua Juhanalle [kesäkuussa 1523]; Hase 1858, 93. Karlstadt vaaliruhtinaalle 22.5.1524; Hase 1858, 105-106. Arkkidiakonin Orlamündestä saamat vuositulot olivat 80 guldenia. Vikaarin tulot olivat vain 17 guldenia. Hertzsch 1956, XI. Vrt. Ludolphy 1984, 464.

34 Lähemmin Sider 1974, 185-187.

35 Sider 1974, 190.

36 Ks. s. 85.

37 Tästä erit. Sider 1974, 197-201.

Ehtoollinen selitettiin pelkäksi Kristuksen kuoleman muisto-ateriaksi ja lasten kastaminen lopetettiin.³⁸ Lisäksi Karlstadt ryhtyi vuoden 1523 lopulta lähtien julkaisemaan Jenassa kirjoituksiaan, lähinnä lyhyitä, helposti levitettäviä traktaatteja.³⁹ Näin hän saattoi kääntää selkensä Wittenbergin sensoreille ja vaikuttaa suureen lukijakuntaan Orlamünden ulkopuolellakin. Karlstadtin Orlamünden kauden aikaista teologiaa tutkittaessa on Jenassa ilmestyneiden teosten lisäksi syytä ottaa huomioon myös Baselissa vuoden 1524 lopulla painetut seitsemän ehtoollista käsittelevää traktaattia. Ne ovat syntyneet elo-syyskuussa 1524 ja ainakin osaksi Karlstadtin vielä ollessa Orlamündessä. Traktaattien taustana ovat Karlstadtin kokemukset Orlamünden pappina toimimisesta ja Lutherin kanssa ehtoollisesta syntynyt kiista.⁴⁰

Karlstadtin Orlamündessä kirjoittamat teokset osoittavat, että hän piti edelleen kiinni reformaation yleisestä sola scriptura -opista.⁴¹ Raamattu oli Jumalan riittävä ilmoitus eikä siihen saanut lisätä mitään.⁴² Kaikkea, myös kirkon traditiota, oli arvioitava Raamatun avulla.⁴³ Lutherin kannattajienkin virhe oli juuri siinä, että he eivät riipuneet kiinni pelkässä totuudessa, vaan ihmisessä.⁴⁴ Sider on kuitenkin osoittanut, että Karlstadtin kirjoituksissa on pari kohtaa, jotka viittaavat spiritualistisen näkemyksen suuntaan.⁴⁵ Ne voi tulkita siten, että uskovan ihmisen tuli pitää kiinni Pyhän Hengen osoittamasta totuudesta, vaikka hän ei olisi voinutkaan löytää sitä Raamatusta. Tällainen

38 Lähemmin Sider 1974, 188-189 ja Bubenheimer 1981, 112.

39 Sider 1974, 190. Karlstadtin Jenassa julkaisemista teoksista lähemmin Barge 1905 2, 21-22.

40 Näistä traktaateista, erityisesti niiden kirjoittamisajasta ja painamisesta lähemmin Freys & Barge 1904, 323-331.

41 Esim. Gemach; KS 1, 75: Gott nennets auch ein hurerey vnd hürische augen / die auff andre ding / dann auff sein richtschnur / das ist gottes wort / sehen. Got hat vns verboten vnsern eigen gedancken noch zu volgen. Myös Sider 1974, 259-261 ja siinä mainitut lukuisat kohdat.

42 Dialogus; KS 2, 32 r. 1-7.

43 Karlstadt 1524 a, db.

44 Dialogus; KS 2, 30 r. 14-19.

45 Selvin kohta on Dialogus; KS 2, 18: Meyner person halben dorfftet ich des eüsserlichen zeugnüss nicht nits. Ich wil meyn zeugnüss vom geyst, in meyner inwendigkeyt haben, das Christus verheyssen hat. Dialogin "Peter" edustaa Karlstadtin omaa näkemystä.

näkemyks on kuitenkin ristiriidassa Karlstadtin kirjoitusten muiden kohtien kanssa.⁴⁶

Raamattu oli Karlstadtin mukaan ymmärrettävä uskon mukaisesti, toisin sanoen Kristuksen rististä käsin, tekstiyyheyden avulla ja lähtien liikkeelle selvistä teksteistä.⁴⁷ Raamatun ymmärtäminen oli kuitenkin mahdollista vain uskosta käsin; Raamatun tutkijan piti toisin sanoen olla oikeassa suhteessa Jumalaan ja toisiin ihmisiin, uudestisyntyntynyt ihminen. Kukaan ei nimittäin voinut ymmärtää Raamattua ilman Pyhää Henkeä.⁴⁸

Karlstadtin teologia oli näin Pyhästä Hengestä uudestisyntyneiden teologiaa. Kirkko oli varsinaiselta olemukseltaan uudestisyntyneiden yhteisö, vaikka uudestisyntymättömätkin voivat ulkonaisesti olla sen yhteydessä. Vain väärin opettavat tuli nimittäin sulkea seurakunnan ulkopuolelle.⁴⁹ Uudestisyntyneet voi kuitenkin tuntea heidän elämänsä perusteella.⁵⁰ Kaikilla uudestisyntyneillä oli samanlainen mahdollisuus ymmärtää Raamattua ja opettaa sitä toisille.⁵¹ Kuka tahansa uudestisyntynyt saattoi näin johtaa ehtoollisen vietonkin.⁵² Myös Karlstadtin keväällä 1524 jopa päivittäin pitämät saarnat ilmeisesti tähtäsivät näin ymmärretyn yhteisen pappeuden voimaan saattamiseen Orlamündessä.⁵³ Viralle ei näin jäänyt Raamatun tulkitsijana mitään merkitystä.

Myös kirjoituksissaan Karlstadt korosti voimakkaasti paikallisseurakunnan itsenäisyyttä.⁵⁴ Jokaisella seurakunnalla oli oikeus ja velvollisuus toimia Jumalan käskyjen mukaisesti.⁵⁵ Päinvastoin kuin Luther Karlstadt korosti edelleen voimakkaasti, että Jumalan käskyjen totteleminen oli tärkeämpää kuin toisten (eli heikkojen veljien) huomioon

46 Lähemmin Sider 1974, 269-272.

47 Karlstadt 1524 a, bii. Sider 1974, 265.

48 Lähemmin Sider 1974, 265-269 ja siinä mainitut kohdat.

49 Lähemmin Sider 1974, 283-284, 287 ja siinä mainitut kohdat.

50 Karlstadt 1524 b, Givb.

51 Ursachen; KS 1, 18 r. 3-18. Sider 1974, 287-288.

52 Dialogus; KS 2, 33 r. 25-30.

53 Karlstadt herttua Juhanalle 19.4.1524; Hase 1858, 96.

54 Esim. Gemach; KS 1, 80: Ein ieglich gemein, sie sey klein oder gross, sol für sich sehen, das sie recht und wol thu, und auff niemants warten.

55 Gemach; KS 1, 85 r. 22-28. Sider 1974, 284-285.

ottaminen.⁵⁶ Seurakunnalla ei siis ollut lupaa viivytellä millään perusteella reformien toimeen panemisessa.

Kysymys seurakunnan saarnavirasta oli Karlstadtille Orlamündessä polttavan ajankohtainen asia. Niinpä hän puuttuikin siihen useissa traktaateissaan. Seurakunnan tehtävänä oli valita itselleen paimen eli pastori ja asettaa hänet tähän tehtävään käsien päällepanemisella.⁵⁷ Saarnaajan oli oltava uudestisyntynyt ja hänellä oli oltava Pyhän Hengen sisäinen kutsu sananjulistajan tehtävään.⁵⁸ Seurakunnan asiana oli ennen saarnaajan valitsemista päästä varmuuteen Pyhän Hengen sisäisestä kutsusta ja Jumalan salaisesta tahdosta.⁵⁹ Siksi seurakunnan ei tullut pitää tässä asiassa kiirettä, vaan jättää aikaa Pyhän Hengen työlle, rukoilla ja odottaa, että Hengen hedelmät näkyisivät ja osoittaisivat Jumalan tahdon. Apt 13:1-3:een vedoten Karlstadt korosti kuitenkin, että Pyhän Hengen tahto ilmeni seurakunnan sisäisenä vakuuttumisena; unia ja ilmestyksiä ei siksi tarvinnut jäädä odottamaan.⁶⁰

Paikallisseurakunnan yläpuolella perinteisesti olleista hengellisistä auktoriteeteista Karlstadtin kirjoituksista löytyy enää vain kielteisiä viittauksia.⁶¹ Karlstadtin tilanteen ja pyrkimysten pohjalta onkin hyvin ymmärrettävissä, että hänellä ei ollut tarvetta ryhtyä enää selvittämään paavin, konsiilin tai piispojen arvovaltaa. Sen sijaan Saksin vaaliruhntinas oli Orlamünden seurakunnalle käytännössä ratkaisevan tärkeä auktoriteetti. Karlstadt pysyi Orlamünden aikanaan päättäväisesti erossa Saalen laaksoon leviävästä Thomas Müntzerin herättämästä yhteiskunnallisesta kumousliikkeestä.⁶² Myös kirjoituksissaan hän suhtautui myönteisesti ruhntinasvaltaan: kristillisten ruhtinaiden tuli panna toimeen Jumalan sanan mukaiset uudistukset.⁶³ Oikein toimiva

56 Lähemmin Sider 1974, 285-287 ja siinä mainitut kohdat.

57 Ursachen; KS 1, 12 r. 8-24. Sider 1974, 284.

58 Lähemmin Sider 1974, 288-290 ja siinä mainitut kohdat.

59 Erityisesti Ursachen; KS 1, 11 r. 32-40. Sider 1974, 290.

60 Ursachen; KS 1, 12 r. 8-13 r. 32.

61 Esim. Ursachen; KS 1, 14 r. 9-12, Von dem Sabbat; KS 1, 42 r. 6-9, 44 r. 31-35, Dialogus; KS 2, 22-23.

62 Lähemmin Fuchs 1953/1954, 539-540 ja Sider 1974, 195-196.

63 Esim. Gemach; KS 1, 82 r. 9-29, 86 r. 38-87 r. 2, 96 r. 12-15.

ruhtinas oli näin myös Karlstadtille seurakuntaa auttaessaan tiettyssä, rajallisessa merkityksessä hengellinen auktoriteetti, jota oli seurattava. Karlstadtin kanta on hyvin ymmärrettävä. Wittenbergin tapahtumat talvella 1522 olivat osoittaneet, että reformaation toteuttaminen vastoin vaaliruhtinaan tahtoa ei ollut mahdollista. Toisaalta vaaliruhtinas oli omalla tavallaan osoittanut hyvää tahtoa Karlstadtia kohtaan suostuessaan hänen Orlamündeeseen lähtöönsä.

Karlstadtin toiminta Orlamünden pappina päättyi kuitenkin lyhyeen. Wittenbergin yliopisto puuttui maaliskuussa 1524 asiaan ja katsoi oikeuksiaan loukatun. Siksi se vaati Karlstadtia joko hoitamaan arkkidiakonin virkaa Wittenbergissä tai luopumaan siitä.⁶⁴ Karlstadtin aseman heikkous ilmeni näin uudelleen. Hänen toiminnallaan Orlamündessä ei ollut alunpitäenkään kestäväää juridista pohjaa, vaan kysymyksessä oli vain tilapäisjärjestely. Sider lienee kuitenkin oikeassa korostaessaan, että nimenomaan Karlstadtin Orlamündessä toimeenpanemat reformit ja hänen uudelleen aloittamansa julkaisutoiminta olivat tärkein syy Wittenbergin yliopiston aktiivisuuteen. Luther ei aikonut sietää vaaliruhtinaskunnan alueella toista hänen omista näkemyksistään poikkeavaa reformaatiokeskusta.⁶⁵

Yliopiston vaatimusta seuranneet neuvottelut ja kirjeenvaihto osoittavat, että ratkaisu ei ollut Karlstadtille helppo.⁶⁶ Wittenbergiin palaaminen ja Kaikkien pyhien alttarisäätiön toimintaan osallistuminen olisi vienyt uskottavuuden hänen toiminnaltaan reformaattorina; arkkidiakonin ja Orlamünden vikaarin virasta luopuminen taas olisi katkaissut Orlamündessä alkaneen reformaation ja saattanut Karlstadtin itsensä turvattomaan taloudelliseen asemaan. On siis hyvin ymmärrettävää, että Karlstadt koetti vielä löytää paremman ratkaisun näiden kahden vaihtoehdon väliltä. Orlamünden seurakunta tulikin Karlstadtin tueksi ja valitsi hänet huhti-toukokuun vaihteessa papikseen.⁶⁷ Näin

64 Lähemmin Sider 1974, 190-191.

65 Sider 1974, 190-191.

66 Lähemmin Sider 1974, 191-192.

67 Orlamünden raati sekä Dienstedtin, Buchin, Zeutzschin ja Freienorlan seurakunnat herttua Juhanalle 3.5.1524; Hase 1858, 97: Szo kissen vnd erwelen wir gedachten Karlstadt ... vns zcu eynem pastor vnd warhafftigen hirtten, ...

tehdessään Orlamünden seurakunta saattoi vedota Lutherin edellisenä keväänä Leisnigin seurakunnalle kirjoittamaan traktaattiin. Orlamünden seurakunta yritti siis käyttää Lutherin auktoriteettia häntä itseään vastaan ja vakiinnuttaa alunpitäenkin vain vuodeksi tai pariksi suunnitellun tilapäisjärjestelyn. Se pyysi herttua Juhanalta, että tämä ei sallisi alttarisäätiön kapitulin ja yliopiston vaatia Karlstadtia pois Orlamündestä. Tätä pyyntöään seurakunta perusteli sillä, että Wittenbergissä oli jo tarpeeksi oppineita ilman Karlstadtiakin.⁶⁸

Wittenbergin yliopisto ei kuitenkaan luopunut vaatimuksestaan.⁶⁹ Luther hyväksyi yliopiston menettelyn. Muutamaa kuukautta myöhemmin Karlstadtia vastaan julkaisemassaan teoksessa hän selitti, että orlamündeläisten tuli tyytyä vallitsevaan järjestykseen, jonka mukaan heillä ei ollut oikeutta valita pappiaan. Tämän säännön rikkominen tuli kysymykseen vasta siinä tapauksessa, että heille olisi lähetetty jumalaton pappi eikä heidän valituksiaan olisi otettu huomioon.⁷⁰ Lutherin kannalta katsottuna oli evankeliumin kuuluminen tärkeintä. Seurakunnan oikeus papin valitsemiseenkin riippui siitä. Seurakunnalla oli oikeus - mieluummin perinteistä järjestystä rikkomatta - saada itselleen evankeliumia julistava pappi, mutta tästä oikeudesta ei saanut tehdä verhoa, jonka suojassa väärät näkemykset leviäisivät.

Ratkaisun eteen joutuneena Karlstadt kääntyi kirjeitse vaaliruhtinaan puoleen. Hän ilmoitti tyytyvänsä vikaarin asemaan ja tuloihin ja jätti ratkaisun vaaliruhtinaan käsiin.⁷¹ Karlstadtin kirje osoittaa jälleen, miten suuren vallan vaaliruhtinas oli saavuttanut Saksin seurakuntiin nähden. Hänestä oli tullut auktoriteetti, johon reformaatioliikkeen johtajien välisessä kilpailutilanteessa vedottiin ja joka määräsi kehityksen suunnan. Vastauskirjeessään vaaliruhtinas kehotti Karlstadtia tottelemaan yliopiston vaatimusta.⁷²

68 Em. kirje; Hase 1858, 97.

69 Wittenbergin yliopisto vaaliruhtinaalle 15.5.1524; Hase 1858, 101-102. Wittenbergin yliopisto Orlamünden neuvostolle 19.5.1524; Hase 1858, 103.

70 Wider die himmlischen Propheten; WA 18, 97 r. 17-27.

71 Karlstadt vaaliruhtinaalle 22.5.1524; Hase 1858, 105-106.

72 Vaaliruhtinas Karlstadtille 26.5.1524; Hase 1858, 107-108.

Karlstadtin oli nyt tehtävä ratkaisu, ja 8.6. hän ilmoittikin vaaliruhtinaalle omaantuntoonsa vedoten luopuvansa arkki-diakonin virasta.⁷³ Virallisesti luopuminen tapahtui heinäkuussa.⁷⁴ Näin Karlstadtin toiminta Wittenbergin yliopiston opettajana päättyi muodollisestikin.

Kesällä 1524 Karlstadt näyttää joutuneen vaaliruhtinas-kunnan johdon silmissä entistäkin epäedullisempaan valoon. Müntzerin johtaman liikehännän voimistuessa Karlstadt samaistettiin aiheetta siihen ja hänen jäämisensä talonpojaksikin Saalen laaksoon tuntui vaaralliselta.⁷⁵ Tavattuaan Karlstadtin elokuun lopulla Jenassa Luther suositteli vaaliruhtinas-kunnan johdolle hänen karkottamistaan Orlamündestä.⁷⁶ Karlstadt saikin syyskuussa määräyksen poistua Saksin vaaliruhtinas-kunnan alueelta.⁷⁷ Luther nojautui näin vaaliruhtinaan tukeen päästäkseen eroon kilpailevasta reformaattorista. Karlstadtin yritys toteuttaa omien näkemystensä mukainen reformaatio paikallisseurakuntaan nojautuen ja ruhtinasvallasta riippumatta oli jo toistamiseen epäonnistunut. Ruhtinasvallasta oli tullut mahti, jota ei voitu syrjäyttää kirkon asioita järjestettäessä.

Karlstadtin lisäksi myös ne yliopiston opettajat, jotka eivät hyväksyneet reformatorista magisterium-näkemyistä, vaan pitivät kiinni katolisen kirkon auktoriteetista, alkoivat tuntea olonsa Wittenbergissä varsin tukalaksi. Lutheria alusta lähtien vastustanut teologian lisensiaatti Sebastian Küchenmeister jätti siksi Wittenbergin jo syksyllä 1522.⁷⁸ Myös Johannes Dölschistä oli kehittynyt reformaatioliikkeen päättäväinen vastustaja.⁷⁹ Helmikuussa 1523 Dölsch kirjoitti Wittenbergin yliopiston entiselle rehtorille Peter Burkhardille Ingolstadtiin ja valitti, että reformaatioliikkeen kannattajat vainosivat häntä, koska hän ei hyväksynyt heidän

73 Karlstadt vaaliruhtinaalle 8.6.1524; Friedensburg 1914, 70-71.

74 Lähemmin Sider 1974, 193-194.

75 Lähemmin Sider 1974, 194-195.

76 Luther herttua Juhana Fredrikille 22.9.1524; WA Br 3, 353.

77 Lähemmin Sider 1974, 197.

78 Müller 1911, 298-299.

79 Ks. esim. Matthäus Beskau, Johannes Dölsch, Georg Elner ja Johann Volmar vaaliruhtinaalle 4.3.1523; Pallas 1915, 14-15.

kaikkia väitteitään. Siksi hän halusi lähteä pois Wittenbergistä.⁸⁰ Altтарисäätiön vaikutusvaltainen dekaani, yliopistossa kanonista oikeutta opettanut Lorenz Schlamau oli pysynyt koko ajan perinteisen järjestyksen puolustajana. Hän kuoli 11.2.1523.⁸¹ Myös Schlamaun tavoin reformaatioliikettä vastustanut kaniikki Johann Rachals kuoli samoihin aikoihin (10. tai 11.2.).⁸²

Tammikuussa 1523 Luther kääntyi Spalatinin puoleen ja selitti, että linnankirkon perinteisten messujen ja alttarisäätiön kaniikkien jumalattoman elämän lopettaminen oli maallisen esivallan - siis vaaliruhtinaan - asia.⁸³ Kirjeillä ei kuitenkaan ollut mitään vaikutusta. Schlamaun kuoleman jälkeen reformaatioliikkeen kannattajat katsoivat ajan sopivaksi koettaa murtaa alttarisäätiön ja yliopiston piirissä vielä esiintyvä vastarinta. Justus Jonas vaati ensin saarnasaan linnankirkon jumalanpalveluselämän reformoimista eli käytännössä yksityismessujen lopettamista. Sen jälkeen hän esitti alttarisäätiön kapitulille Lutherin samaa asiaa koskevan kirjeen.⁸⁴ Luther kehotti tässä kirjeessä alttarisäätiön kaniikkeja Schlamaun ja Rachalsin kuoleman jälkeen muuttuneessa tilanteessa luopumaan väärästä jumalanpalveluksesta. Viivyttelyä ei voinut enää perustella heikkojen veljien huomioon ottamisella. Muussa tapauksessa hän ei voisi pitää enää kaniikkeja uskonveljinään.⁸⁵ Muutoksia vastustavat kaniikit pyysivät tämän vaatimuksen johdosta miettimisaikaa, kääntyivät vaaliruhtinaan puoleen ja selittivät tälle lähettämässään kirjeessä, että messut eivät olleet vastoin evankeliumia, vaan päinvastoin Jumalan ylistystä. Siksi he vetosivat vaaliruhtinaanseen alttarisäätiön patronuksena ja pyysivät hänen neuvoaan.⁸⁶

80 Johannes Dölsch Peter Burkhardille 3.2.1523; Schottenloher 1929, 89-91.

81 Müller 1911, 317-319. Schlamausta lähemmin Pallas 1915, 13 alav. 2.

82 Müller 1911, 306.

83 Luther Spalatinille 2.1.1523; WA Br 3, 566. Luther Spalatinille 14.1.1523; WA Br 3, 572.

84 Matthäus Beskau, Johannes Dölsch, Georg Elner ja Johann Volmar vaaliruhtinaalle 4.3.1523; Pallas 1915, 14-15.

85 Luther säätiökapitulin rovastille ja kaniikeille 1.3.1523; WA Br 3.

86 Matthäus Beskau, Johannes Dölsch, Georg Elner ja Johann Volmar vaaliruhtinaalle 4.3.1523; Pallas 1915, 15.

Vaaliruhtinaalle alttarisäätiön kohtalo ei ollut yhdentekevä asia. Wettinien ruhtinassuku oli alttarisäätiön pääasiallinen ylläpitäjä. Suuri osa sielunmessuista oli vaaliruhtinaan esi-isien säättämiä ja pidettiin siis heidän puolestaan ja muistokseen.⁸⁷ Vastauskirjeessään vaaliruhtinas torjui-kin muutosvaatimukset perusteettomina.⁸⁸ Kaniikit torjuivat tämän jälkeen Lutherin vaatimukset vedoten siihen, että Schlamaun tilalle ei ollut vielä valittu uutta dekaania.⁸⁹ Tällaisia alttarisäätiön toimintaan syvästi vaikuttavia asioita ei ollut syytä ratkaista säätiön ollessa ilman dekaania.

Käytännössä alttarisäätiö oli kuitenkin ajautumassa yhä suurempiin vaikeuksiin. Kapituli ja yliopisto valitsivat toukokuussa kolme uutta kaniikkia, joita ei ollut kuitenkaan vihitty papeiksi. Vaaliruhtinas epäilikin, että reformaatioliikkeen kannattajat pyrkivät näin lopettamaan alttarisäätiön toiminnan.⁹⁰ Yliopiston arvostetuimpiin opettajiin kuulunut Otto Beckmann jätti Wittenbergin keväällä ja esiintyi myöhemmin reformaatioliikkeen vastustajana kotiseudullaan Westfalenissa.⁹¹ Johannes Dölsch ei ehtinyt saada Baijerista toivomaansa virkaa ennen heinäkuussa 1523 tapahtunutta kuolemaansa. Koska Dölschistä oli tullut reformaatioliikkeen vastustaja, Luther leimasi kuolemantapauksen Jumalan tuomioksi.⁹²

Heinäkuun 11. päivänä Luther lähetti alttarisäätiölle uuden kirjeen, jossa hän vaati säätiökapitulia lopettamaan viivyttelyn ja luopumaan perinteisistä messuista. Alttarisäätiö oli saanut uuden dekaanin, kun Matthäus Beskau oli valittu kesäkuussa Schlamaun seuraajaksi.⁹³ Enää ei siis voitu vedota viran aukioloon. Omaatuntoa koskevissa asioissa ei tarvinnut jäädä odottamaan myöskään vaaliruhtinaan

87 Bainton s.a., 249. Ludolphy 1984, 349, 453.

88 Vaaliruhtinas uudistuksia vastustaville kaniikeille 6.3.1523; Pallas 1915, 17.

89 Luther alttarisäätiön kaniikeille 11.7.1523; WA Br 3, 112 r. 8-10.

90 Vaaliruhtinas neuvoksilleen 2.10.1523; Pallas 1915, 39-42.

91 Müller 1911, 230-232. Honselmann 1964, 251-252.

92 Luther Spalatinille [22. tai 23.7.1523]; WA Br 3, 115 r. 17-20.

93 Beskausta lähemmin Müller 1911, 238-246. Ensin valitut Amsdorf ja Beckmann olivat kieltäytyneet ottamasta virkaa vastaan.

kantaa. Mikäli kaniikit eivät tottelisi, Luther kieltäisi heiltä kristityn nimen ja vetäytyisi eroon heistä.⁹⁴ Elokuun 2. päivänä pitämässään saarnassa Luther vaati jälleen kaniikkeja taipumaan ja korosti voimakkaasti, että tällaisissa asioissa ei saanut kuunnella ruhtinasta, vaan Jumalaa.⁹⁵ Siksi Luther vetosi virkaansa koko Wittenbergin seurakunnan saarnaajana. Hän ei aikonut kärsiä sitä, että kaniikit tahraisivat jumalattomalla menollaan hänen ja hänen kuulijoidensa omantunnon ja vetivät rangaistuksen koko kaupungin ylle.⁹⁶ Kiistan selvittämisen väittelyn avulla Luther torjui: se ei ollut enää tarpeen, koska asia oli Jumalan sanan valossa aivan selvä ja siitä oli jo saarnattu ja kirjoitettu tarpeeksi.⁹⁷

Samoin kuin keväällä alttarisäätiö kääntyi jälleen vaaliruhtinaan puoleen sekä pyysi hänen neuvoaan ja suojelustaan.⁹⁸ Vaaliruhtinas kääntyi tämän kirjeen johdosta Hieronymus Schürpf, Johann Schwertfegerin ja Philipp Melanchthonin puoleen. Vaaliruhtinas selitti, että Luther oli itsekin luvannut noudattaa keisarin 6.3.1523 antamaa käskykirjettä, jonka mukaan reformaatioliikkeen vuoksi syntynyt kiista oli jätettävä tulevan konsiilin ratkaistavaksi. Wittenbergiläisten oli nyt tiedusteltava uudelleen Lutherin kantaa.⁹⁹ Schürpfille lähettämässään toisessa kirjeessä vaaliruhtinas selitti luottamuksellisemmin, että Luther oli saatava luopumaan vaatimuksistaan, koska valtiopäivät olivat kohta edessä ja myös konsiilin kokoontumisesta oli toiveita.¹⁰⁰ Schürpf, Schwertfeger ja Melanchthon lähettivät 13.8. vastauksensa vaaliruhtinaalle. He olivat tiedustelleet Lutherin kantaa. Tämän mukaan keisarin kirje tarkoitti vain sitä, että evankeliumia saarnattaisiin puhtaasti ja sen vastaiset uudistukset estettäisiin. Mikäli käskykirje oli tulkittava

94 Luther alttarisäätiön kaniikeille 11.7.1523; WA Br 3, 112–113.

95 WA 12, 649: Sie wissen, das man hierin Gott mehr sol gehorsam sein denn den Menschen.

96 WA 12, 650.

97 Säätiökapituli vaaliruhtinaalle 3.8.1523; Pallas 1915, 23: Auch ist es seiner meinung nicht, do von zu disputiren, sagend, das gnucsam dovon gepredigt und geschriben.

98 Altтарisäätiön kapituli vaaliruhtinaalle 3.8.1523; Pallas 1915, 23.

99 Vaaliruhtinas Schürpfille, Schwertfegerille ja Melanchthonille [7.8.1523]; CR 1, 621–622. Ks. myös Luther vaaliruhtinaalle 29.5.1523; WA Br 3, 75–77.

100 Vaaliruhtinas Schürpfille 7.8.1523; CR 1, 619–620.

toisin, hän ei halunnut noudattaa sitä. Koska linnankirkon messut olivat vastoin evankeliumia, hän ei aikonut lakata saarnaamasta niitä vastaan. Sen sijaan väkivallan keinoin ei evankeliumin asiaa voitu ajaa.¹⁰¹

Elokuun 23. päivänä alttarisäätiö kääntyi uudelleen vaaliruhtinaan puoleen, tiedusteli hänen kantaansa ja lupaa reformeihin.¹⁰² Myös alttarisäätiön uusi dekaani Matthäus Beskau lähetti samana päivänä vaaliruhtinaalle oman kannanottonsa. Hän pyysi vaaliruhtinasta pitämään voimassa vanhan järjestyksen ja korosti Lutherin ja Jonaksen sitä vastaan etenkin vaaliruhtinaan maasta poissa ollessa pitämisen saarnojen vaarallisuutta. Siksi vaaliruhtinaan tuli varoittaa heitä kansan kiihottamisesta alttarisäätiötä vastaan. Sen sijaan kiista oli keisarin antaman käskykirjeen mukaisesti jätettävä tulevan konsiilin ratkaistavaksi. Lopuksi Beskau pyysi vaaliruhtinaan neuvoa.¹⁰³

Myös Justus Jonas kääntyi seuraavana päivänä vaaliruhtinaan puoleen pitkällä kirjeellä. Hän selitti, että Jumalan sana oli levinnyt uudelleen muutamassa vuodessa yhden ihmisen (eli Lutherin) kautta. Tämä oli todistus Jumalan työstä. Alttarisäätiön rovestina Jonas olisi jo halunnut korjata jäljellä olevat epäkohdat. Näin ei ollut kuitenkaan tehty heikkojen veljien vuoksi. Myöskään vaaliruhtinasta ei ollut haluttu sivuuttaa. Nyt Jonas kuitenkin pyysi Lutheriin ja Raamattuun vedoten vaaliruhtinaalta lupaa reformeihin.¹⁰⁴ Jumalan selvä, puhdas sana riitti asian ratkaisemiseen. Ihmisten mielipiteitä ei tarvinnut ottaa huomioon, sillä evankeliumi oli maailmassa aina vain vieras, saatana sen sijaan isäntä, herra ja ruhtinas.¹⁰⁵ Wittenbergiläiset olivat pieni joukko, mutta evankeliumista kiinni pitänyt joukko oli aina ollut pieni.¹⁰⁶ Ratkaisua ei saanut viivyttää, sillä evankeliumi oli elävää sanaa. Se oli ennenkin jo kohta kuulumisensa jälkeen peittynyt uudelleen ihmisoppien al-

101 CR 1, 623.

102 Alttarisäätiön kapituli vaaliruhtinaalle 23.8.1523; Pallas 1915, 24-25.

103 Matthäus Beskau vaaliruhtinaalle 23.8.1523; Pallas 1915, 25-27.

104 CR 1, 628-629.

105 CR 1, 629.

106 CR 1, 634.

le.¹⁰⁷ Suuremman joukon kannatusta oli turha ryhtyä odottelemaan, sillä evankeliumi ei siitä tullut selvemmäksi.¹⁰⁸

Vaaliruhtinas asettui kuitenkin Beskaun kannalle, viittasi keisarin käskykirjeeseen, lupasi tutkia asian ja käski pitää esi-isiansä säädökset toistaiseksi voimassa.¹⁰⁹ Kapitulिन uudesta 23.9. vaaliruhtinaalle lähettämästä kirjeestä ilmenee, että kapitulin jäsenten enemmistö hyväksyi nyt Lutherin välttämättöminä pitämät muutokset. Dölschin kuoleman jälkeen vain Matthäus Beskau, Georg Elner ja Johann Volmar vastustivat muutoksia, mutta hekin olivat valmiit taipumaan vaaliruhtinaan myönteiseen päätökseen. Siksi kapitulin jäsenet pyysivät, että heidän ei tarvitsisi toimia vastoin omaatuntoaan ja Jumalan sanaa.¹¹⁰ Asiasta käytiin syyslokakuun vaihteessa kirjeenvaihtoa ja neuvotteluja. Vaaliruhtinas piti kiistan syynä pikemminkin alttarisäätiön ja yliopiston sisäistä erimielisyyttä kuin Lutherin kantaa sinänsä.¹¹¹ Koska hän ei vielä kukaan hyväksynyt mitään merkittäviä muutoksia¹¹², jäi tilanne ennalleen.¹¹³

Seuraavan kerran asiaan palattiin huhtikuun lopulla 1524. Justus Jonas matkusti silloin Torgauhun tapaamaan Spalatinia. Mukanaan hän vei Lutherin Spalatinille lähettämän lyhyen kirjeen, jossa tämä toi jälleen julki kantansa.¹¹⁴ Toisen vaaliruhtinaalle osoitetun pidemmän kirjeen olivat alttarisäätiön puolesta laatineet Jonas ja Volmar. Alttarisäätiön vaikeasta tilanteesta saa tästä kirjeestä hyvän kuvan. Kirjoittajat selittivät kääntyvänsä hädän pakottamina vaaliruhtinaan puoleen. Luther oli arvostellut edelleen kiihkaasti alttarisäätiön väärää messukäytäntöä. Kapitulin enemmistö oli päättänyt muuttaa jumalanpalvelusjärjestystä Lutherin vaatimaan suuntaan. Beskau, Elner ja Volmar vas-

107 CR 1, 635.

108 CR 1, 636.

109 Vaaliruhtinas alttarisäätiön kapitulille 27.8.1523; Pallas 1915, 27. Vaaliruhtinas alttarisäätiön kapitulille 4.9.1523; Pallas 1915, 28. Ludolphy 1984, 455.

110 Pallas 1915, 28-30. Pienen kuorin dekaanin Christoph Blanckin asenteesta ks. s. 112.

111 Vaaliruhtinas neuvoksilleen 2.10.1523; Pallas 1915, 43.

112 Vaaliruhtinas Torgaussa oleville neuvoksilleen 4.10.1523; CR 1, 640-642.

113 Delius 1952, 40.

114 Luther Spalatinille 24.4.1524; WA Br 3, 273. Myös Delius 1952, 40.

tustivat kuitenkin kaikkia muutoksia, samoin tulojen menettämisen pelossa myös vikaarit, kappalaiset ja kuoro-oppilaat. Koska vuotta aikaisemmin valitut kaniikit eivät olleet pappeja, ei kaikkia messuja voitu enää pitää sääntöjen mukaisesti. Vainajien omaiset taas vaativat alttarisäätiölle sielunmessuja varten tehtyjä lahjoituksia takaisin. Jonas ja Volmar tiedustelivat siksi jälleen mitä oli tehtävä.¹¹⁵ Jonaksen Spalatinin kanssa Torgaussa käymät neuvottelut eivät kuitenkaan tuoneet ratkaisua. Vaaliruhtinas ei myöntynyt muutoksiin.¹¹⁶

Marraskuussa kiista nousi jälleen esiin. Matthäus Beskaun jaettua 1.11. ehtoollisella vastoin jo tekemäänsä myöntytystä vain leipää Luther puuttui asiaan.¹¹⁷ Saarnojen kiihottama kansa alkoi käyttäytyä uhkaavasti perinteisestä järjestyksestä kiinni pitäviä kaniikkeja kohtaan.¹¹⁸ Marraskuun 17. päivänä kapitulille lähettämässään kirjeessä Luther leimasi Wittenbergin seurakunnan saarnaajana kaniikkien menettelyn lopulta kapinaan johtavaksi seurakunnasta eroamiseksi ja lahkolaisuudeksi. Myöskään vaaliruhtinaalla ei voinut olla mitään sitä vastaan, että kaniikit toimisivat oikein. Siksi kaniikkien tuli poistaa yksityismessut sekä kaikki muu, mikä oli vastoin evankeliumia. Lopuksi Luther vaati heitä antamaan seuraavaan sunnuntaihin (20.11.) mennessä selvän vastauksen, joko myönteisen tai kielteisen.¹¹⁹ Beskau, Elner ja Volmar pyysivät tämän johdosta jälleen vaaliruhtinaan suojelusta.¹²⁰ Luther puolestaan ei taipunut enää odottamaan.¹²¹

Vaaliruhtinas antoi kaniikkien kirjeen johdosta Hieronymus Schürpfille ja Benedictus Paulille tehtäväksi kutsua Luther luokseen ja kieltää tätä lietsomasta kapinaa. Lutherin oman aikaisemman opetuksen mukaisesti Jumalan sanan oli annettava tehdä tehtävänsä. Kaikista uhkailuista oli

115 Pallas 1915, 86-90.

116 Vaaliruhtinaan vastaus 28.5.1524; Pallas 1915, 95.

117 Pallas 1915, 243.

118 Beskau, Elner ja Volmar vaaliruhtinaalle 18.11.1524; Pallas 1915, 96.

119 WA Br 3, 376-377.

120 Beskau, Elner ja Volmar vaaliruhtinaalle 18.11.1524; Pallas 1915, 96.

121 Em. kirjeen mukaan liitetty lippunen; Pallas 1915, 97.

siksi luovuttava.¹²² Asiasta keskusteltaessa Luther torjui syytöksen kapinan lietsomisesta, mutta piti kiinni alttarisäätiön jumalanpalveluselämän uudistamista koskevasta vaatimuksestaan.¹²³ Luther arvioi nyt siis mahdolliseksi uhmata vaaliruhtinaankin tahtoa.¹²⁴

Seuraavana sunnuntaina (27.11.) Luther leimasi jälleen saarnassaan perinteiset messut antikristilliseksi epäjumalanpalvelukseksi ja vetosi ruhtinaisiin, esivaltaan ja kaupungin johtoon, jotta ne poistettaisiin ennen kuin Jumalan viha syttyisi koko kaupunkia kohtaan.¹²⁵ Myös samana päivänä Spalatinille lähettämässään kirjeessä Luther selitti, että hän ei enää kärsisi seurakunnan yhteyttä rikkovia kaniikkeja.¹²⁶ Nyt reformaatioliikkeen kannattajat eivät kuitenkaan tyytyneet enää vain sanoihin. Wittenbergin pormestari sekä kymmenen raatimiestä, yliopiston rehtori Johann Apel ja kirkkoherra Johannes Bugenhagen saapuivat nimittäin uudistuksia vastustavien kaniikkien luo, kehottivat heitä luopumaan vastoin Jumalan selvää sanaa pitämistään messuista ja julistivat kaniikit pannaan: kaikki yhteys heidän kanssaan katkaistaisiin sekä suojelus ja kauppa lopetettaisiin.¹²⁷ Kaniikeille yliopiston, raadin ja seurakunnan nimissä jätetysissä kirjeessä ei panna nimenomaan mainittu. Sen sijaan kaniikeille esitettyä vaatimusta perusteltiin Lutherin samana päivänä pitämällä saarnalla. Omatunto pakotti raadin, seurakunnan ja yliopiston toimimaan, koska perinteiset messut olivat jumalanpilkkua ja siitä taas oli koko seurakunta västuussa. Vaaliruhtinaaseen oli turha vedota, sillä jumalanpilkkua hänkään ei tahtonut. Siksi perinteiset messut, joiden virheellisyys varmemmaksi vakuudeksi osoitettiin kohta kohdalta, oli lopetettava.¹²⁸

Kaniikit yrittivät tässä tilanteessa voittaa aikaa ja

122 Vaaliruhtinas Hieronymus Schürpfille ja Benedictus Paulille 24.11.1524; Pallas 1915, 100.

123 Schürpf vaaliruhtinaalle 10.12.1524; Pallas 1915, 108.

124 Tästä myös Ludolphy 1984, 456.

125 WA 15, 774.

126 WA Br 3, 392 r. 31-34.

127 Beskau, Elner ja Volmar vaaliruhtinaalle 2.12.1524; Pallas 1915, 102-104.

128 Kaniikeille joko 27.11. tai pian sen jälkeen luovutettu kirje on painettuna LSS 19, 1192-1197.

pyysivät kahdeksan päivän miettimisajan. Muutaman päivän kuluttua he kääntyivät kirjeitse vaaliruhtinaan puoleen ja jättivät asian tämän harkittavaksi. Omaa kantaansa kaniikit perustelivat sillä, että Jumala ei ollut voinut sallia kirkkonsa erehtyä ja langeta jumalanpilkkaan vuosisatojen ajaksi.¹²⁹ Lisäksi kaniikit vetosivat Lutheriin: hänkin oli aikaisemmin selittänyt, että perinteinen messu voitaisiin ymmärtää oikeinkin.¹³⁰ Tämä osoittaa, miten Lutherista oli tullut auktoriteetti, jonka myös vastustajat yrittivät sitoa sanoistaan ja saada näin tukemaan asiaansa. Vaaliruhtinas ei kuitenkaan asettunut päättäväisesti kaniikkien tueksi. Sen sijaan Wittenbergissä painostus jatkui ja varmemmaksi vakuudeksi reformaatioliikkeen kannattajat särkivät yöllä dekaani Beskaun ikkunan.¹³¹ Tässä tilanteessa viimeisetkin reformaatioliikkeen vastustajat luopuivat julkisesta vastarinnasta ja tunnustivat näin Lutherin auktoriteetin.¹³² Reformaatioliikkeen synnyttämästä kiistasta määrätietoisesti sivussa pysytellyt, mutta perinteisestä jumalanpalvelusjärjestyksestä kiinni pitänyt linnankirkon pienen kuorin dekaani Christoph Blanck ilmoitti vaaliruhtinaalle 23.12. Raamatun tutkimiseen ja omaantuntoonsa vedoten messujen lopettamisesta.¹³³ Vaaliruhtinas hyväksyi vaieten Bugenhagenin ja Jonaksen linnankirkkoa varten laatiman uuden jumalanpalvelusjärjestyksen.¹³⁴ Seuraavana syksynä alttarisäätiö sekularisoitiin uuden vaaliruhtinaan Juhanan toimesta.¹³⁵

Luther oli näin vuoteen 1525 tultaessa onnistunut murttamaan kaiken häntä kohtaan Wittenbergissä esiintyneen opposition. Ainakin kauempaa katsottuna oli Elben kaupunki

129 Beskau, Elner ja Volmar vaaliruhtinaalle 2.12.1524; Pallas 1915, 103–104.

130 Em. kirje; Pallas 1915, 103: das die messe, wu sie recht gehalten, nicht bosse, sunder ein christlich, trostlich und seligk werk sei, als auch D. Martinus uber den neunnden psalm selbst schreibt; und auch der canon kunde christlich gedeuth werden, als D. Martinus auch geschriben hath in dem buchlein vom abthun der messe ...

131 Beskau, Elner ja Volmar vaaliruhtinaalle 8.12.1524; Pallas 1915, 107. Trüdinger 1975, 47.

132 Lähemmin Müller 1911, 243, 275, 347.

133 Pallas 1915, 109. Blanckista lähemmin Müller 1911, 253–260.

134 Tämä järjestys on painettuna Pallas 1915, 111–114. Trüdinger 1975, 47.

135 Delius 1952, 40.

nyt yhtenäisesti reformaatioliikkeen johtajan takana ja tunnusti hänen auktoriteettinsa.

Lutherin hyökkäys alttarisäätiötä vastaan saattoi myös Wittenbergin yliopiston vaaralliseen asemaan. Sen taloudellinen perusta horjui.¹³⁶ Luther piti kuitenkin yliopistoa tarpeellisena¹³⁷, ja kriisi onnistuttiin vähitellen voittamaan.

2.8. Luther myöntää piispan viran tarpeellisuuden Böömissä ja Preussissa

Reformaatioliike levisi jo 1520-luvun alkupuoliskolla eri puolille laajaa Saksan valtakuntaa ja jopa sen ulkopuolellekin. Lutherin reformaatioliikkeeseen liittyneille saarnaajille, raadeille ja ruhtinaille lähettämät neuvot olivat samantaisia kuin hänen Saksin seurakunnille antamansa ohjeet. Reformaatioliikkeen kannattajien tuli Jumalan selvään sanaan nojautuen vetäytyä eroon väärästä opetuksesta. Koska evankeliumin asiaa ei voitu ajaa pakolla ja väkivallalla, oli vastustajat jätettävä omaan rauhaansa.¹ Sen sijaan oli luotettava rukoukseen ja evankeliumin saarnaan.² Tästä taas seurasi, että seurakunnan tärkein asia oli saada Jumalan selvää sanaa julistava saarnaaja. Luther kehotti seurakuntia etsimään saarnaajia³ ja koetti itsekin mahdollisuuksien mukaan auttaa niitä tässä. Samalla Luther joutui kuitenkin myös uudenlaisten tilanteiden eteen. Etenkin Böömin ja Saksalaisen ritarikunnan tilannetta pohtiessaan hän joutui ottamaan uudelta pohjalta käsin kantaa myös kirkon perinteisten johtajien magisteriumiin.

136 Ludolphy 1984, 457.

137 Ks. s. 91, 139.

1 Epistel oder Unterricht von den Heiligen an die Kirche zu Erfurt (10.7.1522); WA 10:2, 167 r. 8-26.

2 Luther Johannes Langille 12.4.1522; WA Br 2, 494 r. 4-5. Luther Stolbergin kreiville Ludvigille 25.4.1522; WA Br 2, 514 r. 25-30.

3 Esim. Luther Regensburgin pormestarille ja raadille 26.8.1523; WA Br 3, 141 r. 9-14.

Böömin hussilaisuus oli jakaantunut 1400-luvun kuluessa useisiin suuntauksiin. Baselin kirkolliskokous oli tehnyt vuonna 1433 niin sanotuilla Prahan kompaktaateilla sovinnon konservatiivisen tšekkiläisen kansalliskirkon kannattajien kanssa ja tunnustanut heidät näin osaksi katolista kokonaiskirkkoa. Paavit eivät kuitenkaan hyväksyneet kompaktaatteja ja niiden pohjalle muodostunutta utrakvistista kansalliskirkkoa. Prahan arkkiepiispanistuin jäi siksi tyhjäksi. Utrakvistikisä seurakuntia johti Prahan konsistori, jonka johtajaa nimitettiin administraattoriksi. Utrakvistit hyväksyivät perinteisen katolisen opin papiksivihkimisen sakramentista. Koska heillä ei kuitenkaan ollut piispoja, heidän oli lähetettävä papiksi vihittävät katolisten piispojen luo, useimmiten Italiaan. Palattuaan takaisin Böömiin he sanoutuivat irti vihkimisen yhteydessä antamastaan kuuliaisuudenvalasta ja lupauksesta jakaa seurakunnalle ehtoollisella vain leipää.⁴ Utrakvistien lisäksi Böömissä vaikuttivat edelleen myös hussilaisuuden vähemmistöksi jääneet radikaalimmat suuntauksat.

Prahalaiset utrakvistioppineet Jan Poduška ja Václav Rožd'alovský olivat ottaneet Lutheriin yhteyttä jo heinäkuussa 1519.⁵ Heidän kuoltuaan jo seuraavana vuonna oli yhteys kuitenkin katkennut.⁶ Utrakvistien ohella olivat myös hussilaisuuden radikaalimpaa suuntausta edustavat Böömin veljet olleet yhteydessä Lutherin kanssa.⁷ Saatuaan kesällä 1522 tietoja, joiden mukaan utrakvistit olivat halukkaita neuvottelemaan sovinnosta Rooman kanssa, Luther kääntyi kirjeitse Böömin maapäivien puoleen. Hän toivoi evankeliumin yhdistävän pian böömiläiset ja saksalaiset⁸ sekä koetti Husin ja Hieronymus Prahalaisen muistoon ja oppiin vedoten ehkäistä utrakvistien liukumisen Rooman yhteyteen.⁹ Lisäksi Luther otti kantaa myös böömiläisten

4 Pietsch 1891, 160.

5 Poduška Lutherille 17.7.1519; WA Br 1, 417-418. Rožd'alovský Lutherille 17.7.1519; WA Br 1, 419-420.

6 Clemen 1930, 417.

7 Lähemmin Molnár 1983, 629-632.

8 WA 10:2, 173 r. 8-13.

9 WA 10:2, 174 r. 3-14.

kannalta kipeään hussilaisliikkeen hajoamiseen. Hän korosti hussilaisten keskinäisen sovinnon mahdollisuutta: erimielisyydet oli mahdollista voittaa evankeliumin avulla.¹⁰ Sen sijaan paavin opillisen auktoriteetin tunnustaminen ei lopet-
taisi lahkoja, vaan päinvastoin lisäisi niitä.¹¹ Tätä Luther perusteli leimaamalla katolisen kirkon keskenään erimieliset järjestöt ja munkkikunnat lahkoiksi. Hengellisten järjestöjen pirstoutuminen osoitti, että paavi ei ollut voinut – eikä halunnutkaan – estää kirkon opillista hajaannusta.¹²

Vuonna 1523 Wittenbergiin saapui Litoměřicessä utra-
kvistipappina toiminut maisteri Gallus (Havel) Cahera. Luther kirjoitti hänen neuvostaan Prahan raadille ja kansalle osoitetun laajan selvityksen, joka tunnetaan nimellä "De instituendis ministris Ecclesiae". Cahera, joka toivoi pää-
sevänsä Lutherin kirjoituksen avulla Böömin kirkon johtoon, lienee vaikuttanut merkittävästi sen sisältöön. Painettuna kirjoitus ilmestyi marraskuussa 1523.¹³

Luther hahmotteli kirjoituksessaan magisterium-näke-
myksensä pohjalta käsin utrakvisteille kolme erilaista toi-
mintamallia.¹⁴ Böömiläisten ratkaistavaksi jäi, minkä niistä he voisivat hyväksyä. Lutherin näkökulmasta katsottuna parasta olisi tietenkin ollut se, että utrakvistit olisivat omaksuneet hänen näkemyksensä ja näin liittyneet Saksin reformaatioliikkeeseen. Siksi Luther esitti laajasti oppinsa pappisvirasta¹⁵ ja yhteisestä pappeudesta.¹⁶ Kirjoitus osoittaa, että Luther piti edelleen piispan toimittamaa ordi-
naatiota normaalina menettelynä.¹⁷ Siitä ei tarvinnut kui-
tenkaan pitää kiinni, mikäli kristityillä ei ollut piispaa tai piispa kieltäytyi vihkimästä pappeja.¹⁸ Koska Böömissä

10 WA 10:2, 173-174: Quare non est, ut dixi, sectis alio consilio consultum, quam ut pastores, qui purum Euangelion populis tradant, provideatis, euangelion solum facit unum populum et solus Christus est, qui unanimes habitare facit in domo.

11 WA 10:2, 173.

12 WA 10:2, 173: Nonne sunt apud nos sectae? Soli Mendicantes scissi sunt in septem ordines, et hi rursus ut Minoritae in alios septuplices Minoritas, et has sectas etiam alit et foveat sanctissimus ille metuens, ne quando unum fiant.

13 Lähemmin Pietsch 1891, 161-162.

14 Niistä myös Stein 1974, 145-146.

15 WA 12, 178-189.

16 WA 12, 189-190.

17 WA 12, 172 r. 35-173 r. 6.

18 WA 12, 191 r. 16-27. Stein 1974, 159-160.

oli tällainen tilanne, utrakvistien seurakunnilla oli oikeus valita itselleen pappeja (Episcopi, ministri seu pastores) ja asettaa heidät kätten päällepanolla virkaan. Tällöinkin oli kuitenkin huomattava, että seurakuntia ei saanut (esimerkiksi maapäivien päätöksellä) pakottaa tekemään näin vastoin omaatuntoaan. Oli luotettava esimerkin voimaan.¹⁹ Sen sijaan näin valitut papit voisivat kokoontua ja valita keskuudestaan yhden tai useampia johtajia. Heidän tehtävään olisi palvella ja tarkastaa papistoa, kuten Pietari oli Apostolien tekojen mukaan tehnyt.²⁰ Kirkon hengellinen johto rakentuisi näin seurakunnista ja papistosta käsin eikä maallisen esivallan tarvitsisi puuttua siihen.²¹ Lopullisena tavoitteena oli Böömin muotoutuminen lailliseksi ja evankeliseksi arkkihiippakunnaksi.²² Siltä varalta, että böömiläiset eivät kuitenkaan omantuntonsa vuoksi uskaltaisi luopua katolisen kirkon piispojen toimittamasta ordinaatiosta, Luther neuvoi heille toisen tien. He voisivat valita muutamia Gallus Caheran kaltaisia, piispojen jo ordinoimia pappeja ja käyttää heitä piispoinaan. Heidän toimittamansa ordinaatio olisi pätevä, koska Paavalin mukaan sanaa julistava pappi oli piispa. Tämä olisi kuitenkin vain tilapäinen järjestely siihen saakka, kunnes utrakvistit oppisivat tuntemaan Jumalan sanan voiman.²³ Siinä tapauksessa, että utrakvistit eivät voisi hyväksyä tätäkään menettelyä, heidän olisi paras - äärimmäisenä hätäratkaisuna - olla kokonaan ilman pappeja. Tällöin kirkon organisaatio olisi ainakin joksikin aikaa lakannut kokonaan. Ainoat kirkollisen vallan käyttäjät olisivat olleet perheenisät, jotka olisivat kastaneet itse lapsensa ja julistaneet evankeliumia perheelleen.²⁴ Böömläisten ei kuitenkaan missään tapauksessa pitänyt jatkaa siihenastista käytäntöä, koska se valheellisena saattoi heidän sielunsa vaaraan.²⁵

19 WA 12, 193 r. 22-194 r. 14.

20 WA 12, 194: tum poterint Episcopi illi, si velint, inter sese convenire et unum vel plures ex sese eligere, qui maiores illorum sint, id est, qui illis ministrent et visitent illos, sicut Petrus visitavit ecclesias in actis Apostolorum, ...

21 Etenkin Karl Müller (1910, 60) korostaa tätä.

22 WA 12, 194: donec Boemia redeat ad legitimum rursus et Euangelicum archiepiscopatum, ...

23 WA 12, 194 r. 21-32.

24 WA 12, 171 r. 14-172 r. 8.

25 WA 12, 194 r. 31-32.

Lutherin kirjoitus erilaisine vaihtoehtoineen osoittaa, miten joustava hänen magisterium-näkemyksensä oli. Tärkeintä oli se, että evankeliumia julistettiin ja reformaatioliike levisi. Böömin kohdalla tämä pyrkimys ilmeni myös kielteisessä muodossa: Luther pyrki kirjoituksellaan ainakin ehkäisemään utrakvistien sovinnon Rooman kanssa ja - mikäli mahdollista - saamaan nämä lopettamaan pappiensa vihityttämisen Italiassa ja asettumaan samaan rintamaan Saksin reformaatioliikkeen kanssa. Koko kristikunnan uudistus olisi näin edennyt yhden askeleen eteenpäin. Näiden päätavoitteiden rinnalla olivat kirkon virkaan ja valtasuhteisiin liittyvät kysymykset Lutherin näkökulmasta katsottuna toisarvoisia. Selittäessään oppiaan yhteisestä pappeudesta Luther torjui jälleen kiivain sanoin perinteisen käsityksen, jonka mukaan Pyhä Henki johti kirkkoa erehtymättömän hierarkkisen viran kautta²⁶, ja piti paavin johtaman lännen kirkon hajoamista Kristuksen tulon merkinä.²⁷ Kaikki kristityt olivat uskoa koskeissa asioissa samassa asemassa yhden opettajan, nimittäin Kristuksen alaisina (Mt 23:8).²⁸ Toisaalta Luther tunnusti kirjoituksellaan paikallisseurakuntien yläpuolella olevien kirkon johtajien tarpeellisuuden. Käytännössä opetuksen valvominen ja opillisten kysymysten ratkaiseminen olisi jäänyt Böömin kirkon johtoon valittavan arkkipiispan asiaksi. Utrakvistien hallussa olevaan Prahan yliopistoon Luther ei kiinnittänyt minkäänlaista huomiota. Mielenkiintoista on myös se, että Luther pohti samanlaisen reformoitujen seurakuntien oman aktiivisuuden pohjalta nousevan kirkkojärjestyksen toteuttamista myös Saksassa ja antoi siksi painaa kirjeensä myös saksaksi.²⁹

Saksalaisen ritarikunnan suurmestari, Brandenburg-Ansbachin markkreivi Albrekt oli onnistunut lopettamaan Puolan ritarikuntaa vastaan vuonna 1519 aloittaman sodan

26 WA 12, 187 r. 29-189 r. 16.

27 WA 12, 188 r. 4-7.

28 WA 12, 189 r. 8-14.

29 Paul Speratuksen esipuhe teoksen saksannokseen (WA 12, 166): Doch sollichen willen des gemelten Ecclesiasten Martini man leychtlich auch daher brüfen kan, das ehr dises seyn büchlin myhr ynn deutzsche sprach zu bringen bevolhen hat, nemlich da mit gewollt, das es nicht alleyn von Behemen, sondern von allen andern geschlechten deutzscher nation zu besserung gelesen und verstanden wurd, ... Myös Adam 1969, 181.

keväällä 1521 sovitulla aselevolla.³⁰ Ainakin jo seuraavana syksynä Albrekt oli kiinnostunut Lutherin opista ja ryhtyi suunnittelemaan ritarikunnan muuttamista maalliseksi ruhtinaskunnaksi. Keväällä 1522 suurmestari lähti vuoteen 1525 saakka kestäneelle matkalle Saksaan etsimään tukea vaikeuksiin joutuneelle ritarikunnalle. Marraskuussa 1523 hän tapasi Lutherin Wittenbergissä. Tämä hyväksyi suurmestarin suunnitelman ja neuvoi vuoden 1523 lopulla ritareille osoittamassaan kirjoituksessa heitä luopumaan naimattomuuslupauksestaan ja sekularisoimaan ritarikunnan.³¹ Samoihin aikoihin Lutherin suosituksesta Preussiin kutsuttu tohtori Johannes Briessmann ryhtyi julistamaan Lutherin oppia Königsbergissä.³² Viimeistään suurmestari Albrektilta Luther sai tietoja myös tämän viransijaisena ritarikuntaa johtavan Samlandin piispan Georg von Polentzin myönteisestä asenteesta reformaatioliikkeeseen. Hän nimittäin kirjoitti toivovansa, että muutamat piispat saisivat oikean tiedon Jumalasta ja joko jättäisivät kauhistuttavan virkansa tai asettaisivat sen tilalle jälleen oikean piispan viran.³³ Myös joulukuussa suurmestarille lähettämässään lausunnossa Luther kirjoitti myönteisesti piispan tehtävistä.³⁴ Hän ei siis nytkään torjunut oikein ymmärrettyä piispan virkaa. Piispa von Polentz tunnustautuikin jo jouluna 1523 Königsbergissä pitämässään saarnassa julkisesti reformaatioliikkeen kannattajaksi. Hänen 28.1.1524 antamansa käskykirje pani alulle Samlandin hiippakunnan reformaation.³⁵ Luther hyväksyi piispan menettelyn kirjeissään.³⁶ Lisäksi hän julkaisi Samlandin piispan käskykirjeen yhdessä Puolaan kuuluvan Ermelandin hiippakunnan piispan Moritz Ferberin jo vähän aikai-

30 Tschackert 1890 1, 14-15.

31 Lutherin kirjoitus on painettuna WA 12, 232-244. Pietsch 1891, 228-229.

32 Bornkamm 1979, 290-291.

33 WA 12, 240: Ich byn aber der hoffnung, Christus habe yhm etliche bisschoffe, odder werde sie noch behalten, das sie ynn yhr hertz gehen und zu rechtem erkenntnis Gottis komen und yhr schrecklich und grewlich ampt entweder lassen, odder ynn eyn recht bisschofflich ampt widder stellen.

34 WA Br 3, 218 r. 159-162.

35 Bornkamm 1979, 292.

36 Luther Johannes Briessmannille [helmikuun toisella puoliskolla 1524]; WA Br 3, 247: Episcopum tuum, insigne illud Christi vas, ex me quaeo quam humillime salutabis.

semmin reformaatioliikettä vastaan julkaiseman käskykirjeen kanssa esipuheella ja kommenteilla varustettuna.³⁷

Jo muutaman kuukauden kuluttua Preussin reformaatioliike joutui kiistelemään oikeasta suunnasta. Königsbergiin Lutherin suosituksesta saarnaajaksi tullut Johannes Amandus osoittautui reformaatioliikkeen radikaalin siiven kannattajaksi ja hänen toimintansa uhkasi johtaa levottomuuksiin. Syksyllä 1524 Luther saattoi kuitenkin lähettää Königsbergiin linnansaarnaajaksi tohtori Paul Speratuksen, johon hän saattoi luottaa.³⁸ Pian tämän jälkeen syntyi Amanduksen ja Speratuksen välille riita piispan viran merkityksestä. Amandus nojautui Lutherin näkemykseen, jonka mukaan piispan virka ei eronnut mitenkään pappisvirasta. Hän käsitti tämän siten, että piispan virka oli lakannut olemasta ja kirkkokurin käyttäminen (esimerkiksi julkisyntisten ekskommunikoiminen) kuului hänelle itselleen pappina samalla tavalla kuin piispa von Polentzillekin.³⁹ Sen sijaan Speratuksen mukaan papeille kuului vain saarnaaminen, koska heidät oli kutsuttu vain tähän tehtävään. Ekskommunikaatiota kirkko käytti vain piispan viran kautta. Piispan virkaan Samlandin hiippakunnassa oli kutsuttu vain Georg von Polentz. Saarnaajien asiana oli siksi tukea eikä vastustaa häntä.⁴⁰ Riita päättyi siihen, että piispa von Polentz karkotti Amanduksen Königsbergistä.⁴¹ Luther asettui Speratuksen puolelle sekä Königsbergiin lähettämässään kirjeessä⁴² että vuodenvaihteessa 1524-1525 piispa von Polentzille osoittamassaan Deuteronomium-luentoja omistuskirjoituksessa.⁴³ Hän korosti, että Georg von Polentz oli oikea piispa⁴⁴, ylisti hänen uskoaan ja rakkauttaan⁴⁵ sekä toivoi, että toisetkin

37 Lutherin esipuhe ja piispojen käskykirjeet ovat painettuina WA 15, 146-154.

38 Bornkamm 1979, 293-294.

39 Amandus Speratukselle [heinäkuussa tai sen jälkeen 1524]; Tschackert 1890 2, 78. Tschackert 1890 1, 96.

40 Speratus Amandukselle [heinäkuussa tai sen jälkeen 1524]; Tschackert 1890 2, 78-79. Tschackert 1890 1, 96-97.

41 Bornkamm 1979, 294.

42 Luther Johannes Briessmannille 11.1.1525; WA Br 3, 418 r. 8-10.

43 Tämän kirjoituksen ajoituksesta Clemen 1933 a, 448-449.

44 WA 14, 497: Reverendo in Christo patri et domino D. Georgio a Polentis, vere Episcopo sambiensis Ecclesiae, ...

45 WA 14, 497 r. 17-20.

piispat ja ruhtinaat seuraisivat hänen esimerkkiään ja ryhtyisivät kutsumuksensa ja tehtävänsä mukaisesti saarnauttamaan Jumalan puhdasta sanaa.⁴⁶ On ilmeistä, että Lutherin kanta vahvisti edelleen piispa von Polentzin asemaa hengellisenä johtajana.⁴⁷

Koska suurmestari Albrekt ei saanut Saksan valtakunnasta toivomaansa tukea, hän sekularisoi keväällä 1525 ritarikunnan maan Puolan kuninkaan alaiseksi herttuakunnaksi. Georg von Polentz luovutti saman vuoden elokuussa kaiken hänelle kuuluneen maallisen vallan herttua Albrektille ja jäi pelkästään hengelliseksi johtajaksi. Syksyllä kokoontuneilla maapäivillä hyväksyttiin Samlandin ja Pomesanian piispojen laatima uusi kirkkojärjestys.⁴⁸ Preussiin oli näin syntymässä evankelinen, piispojen johtama maakirkko. Luther hyväksyi ritarikunnan maan sekularisoimisen⁴⁹, mutta muuten hän ei näytä ottaneen kantaa Preussin tapahtumiin. Ilmeisesti hänellä ei ollut mitään huomautettavaa niitä vastaan.

Lutherin Böömiin ja Saksalaiselle ritarikunnalle lähettämät kannanotot eivät merkitse hänen teologiansa muuttumista. Myös vuosina 1520–1522 Luther oli ollut valmis tunnustamaan kirkon perinteisten johtajien arvovallan, jos he olisivat ryhtyneet opettamaan oikein. Samlandin ja Pomesanian hiippakunnissa oli nyt syntynyt tällainen tilanne ja Luther toivoi näin tapahtuvan myös Prahän arkkihiippakunnassa. Tärkeintä oli, että Jumalan sanaa opetettiin oikein. Jos näin tapahtui piispojen toimesta, oli heidät tunnustettava kirkon johtajiksi. Sen sijaan Luther katsoi edelleen, että maallinen esivalta pakkokeinoineen oli pidettävä erossa kirkon johtamisesta.

46 WA 14, 497 r. 20–24.

47 Iserloh 1967, 329.

48 Lortz & Iserloh 1971, 233–234. Bornkamm 1979, 295–297.

49 Luther herttua Albrektille 26.5.1525; WA Br 3, 513.

2.9. Luther puolustaa magisterium-näkemystään Erasmus RotterdAMILAISTA vastaan

Erasmus RotterdAMILAISEN Lutheria vastaan syksyllä 1524 aloittaman kiistan juuret ulottuivat kauas taaksepäin. Jo se, että Luther oli torjunut ECKIN Leipzigin väittelyn aikana oppineiden ja oppimattomien välille vetämän rajan, oli merkinnyt samalla myös Erasmuksen magisterium-näkemyksen keskeisen periaatteen kiistämistä.¹ Claritas scripturae -opin käyttäminen kirkon johdon vastaisena aseena puolestaan vei Erasmuksen kirkon johdon rinnalle.² Luettuaan keväällä 1522 edellisenä syksynä painettuna ilmestyneen Erasmuksen kirjekokoelman Luther saattoi todeta, että Erasmus ei hyväksynyt hänen oppiaan.³ Claritas scripturae -oppi jätti Lutherille tämän jälkeen vain kaksi vaihtoehtoa: joko Erasmuksen oli tunnustettava hänen olevan oikeassa tai hänen oli jo tutun kaavan mukaisesti kiistettävä Erasmuksen auktoriteetti ja leimattava hänet hereetikoksi, joka saatanaan sokaisemana ei ymmärtänyt Jumalan selvää sanaa.⁴ Tämän jälkeen Luther suhtautui Erasmukseen julki-suudessa pidättyvästi, mutta leimasi hänet kirjeissään mieheksi, joka ei ymmärtänyt uskoa.⁵ Keväällä 1524 Luther teki yhdessä Melanchthonin kanssa huolellisesti suunnitellun yrityksen saada Lounais-Saksan ja Sveitsin humanistit selkeästi Saksin reformaatioliikkeen kannalle (toisin sanoen tunnustamaan hänen auktoriteettinsa).⁶ Erasmuksesta Luther ei uskaltanut toivoa enää näin paljoa. Siksi hän yritti vielä löytää tätä varten kolmannen tien. Luther antoiakin Erasmukselle lähettämässään kirjeessä ymmärtää, että hän arvosti Erasmusta kielimiehenä. Sen sijaan hän kiisti varsin suoraan Erasmuksen teologisen asiantuntemuksen ja auktoriteetin. Reformaatioliikkeen ympärille/syntynyt kiis-

1 Lähemmin Kerlen 1976, 213.

2 Tästä myös Kerlen 1976, 226.

3 Luther Spalatinille 15.5.1522; WA Br 2, 527 r. 22-28.

4 Ks. tästä myös Kerlen 1976, 217.

5 Lähemmin Kerlen 1976, 218-219 ja siinä mainitut Lutherin kirjeet.

6 Tästä yrityksestä ja sen epäonnistumisesta ks. lähemmin Maurer 1969, 441-443.

ta ylitti humanistin voimavarat. Siksi Erasmuskin oli paras-ta pysyä erossa tästä kiistasta.⁷ Vastapalvelukseksi Luther lupasi koettaa vaikuttaa Erasmusta arvostelleisiin reformaatioliikkeen kannattajiin, jotta nämä lopettaisivat hyökkäyksensä.⁸ Lutherin yritys pysyttää Erasmus sivussa koko lännen kirkkoa ravistelevasta kiistasta on jälleen osoitus realistisesta tilanteenarvioinnista ja kirkkopoliittisesta joustavuudesta.

Erasmukselle Lutherin ehdotuksen hyväksyminen olisi kuitenkin merkinnyt hänen oman näkemyksensä kieltämistä, Lutherin arvion osuvuuden myöntämistä ja näin myös tämän auktoriteetin tunnustamista. Vastauskirjeessään Erasmus torjuikin Lutherin auktoriteettivaatimuksen ja puolusti kantansa. Wittenbergin tohtori ei ollut yhtään lähempänä Kristuksen asiaa kuin hän.⁹ Mielenkiintoista on se, että Erasmus viittasi myös mahdollisuuteen käyttää Lutherin jyrkkää menettelyä tätä itseään vastaan. Hän nimittäin selitti pelänneensä Lutherin kirjettä lukiessaan, että saatana oli vaikuttanut monien sen kohtien muotoutumiseen, mutta uskoi kuitenkin, ettei asia ollut näin.¹⁰ Assertion, jo ehdottoman varman totuuden julistamisen, sijasta Lutherin tuli alistua disputaatioon. Erasmus antoi ymmärtää, että hän aloittaisi sen itse kirjoittamalla Lutheria vastaan.¹¹

Erasmuksen kiistakirjoitus "De libero arbitrio ΔΙΑΤ-PIBH sive collatio" ilmestyi syksyllä 1524. Erasmus pyrki iskemään sillä reformaatioliikkeen magisterium-näkemyksen ytimeen osoittamalla claritas scripturae -opin kestäättö-mäksi.¹² Lutherin ohella teos suuntautui myös Melanchthonia vastaan. Erasmuksen asenne wittenbergiläistä humanistia kohtaan oli ristiriitainen. Toisaalta hän yritti vieläkin saada Melanchthonin puolelleen.¹³ Toisaalta hän kuitenkin arvosteli - vaikkakin nimeltä mainitsematta - Melanch-

7 Luther Erasmukselle [18.4.?]1524; WA Br 3, 270-271.

8 WA Br 3, 271 r. 44-50.

9 Erasmus Lutherille 8.5.1524; WA Br 3, 285: *Nec tibi concedo, ut magis ex animo bene cupias euangelicae synceritati quam ego, ...* Myös Kerlen 1976, 223.

10 WA Br 3, 285 r. 5-7.

11 WA Br 3, 285 r. 22-286 r. 25.

12 Erasmuksen teoksesta lähemmin s. 199-202.

13 Lähemmin Maurer 1969, 444-445.

honin Loci communes -teosta. Erasmusuksen kritiikin kärki kohdistui siihen, että Melanchthon oli kiistämällä claritas scripturae -opin nojalla kirkkoisien auktoriteetin Raamatun tulkitsijoina luopunut raamattuhumanismista.¹⁴ Myös Melanchthonille 6.9.1524 lähettämässään saatekirjeessä Erasmus arvosteli Loci communes -teosta.¹⁵ Hän tosin erotti Melanchthonin Lounais-Saksan ja Sveitsin radikaalin reformaatioliikkeen kannattajista, mutta asetti kuitenkin hänet tavallaan vastuuseen heidänkin kirjoituksistaan.¹⁶

Erasmusuksen kiistakirjoitus otettiin Wittenbergissä vastaan tyynin mielin.¹⁷ Luther torjui kuitenkin Erasmusuksen esittämät ajatukset alusta lähtien. Tämä onkin ymmärrettävää: koska Lutherin auktoriteetti ja assertio sekä ekskommunikaation ja valtakunnankirouksen vuoksi koko hänen elämänsä oli claritas scripturae -opin varassa, olisi siitä tinkiminen merkinnyt reformaatioliikkeen, toisin sanoen hänen koko elämäntyönsä kieltämisestä. On ilmeistä, että Luther näki myös claritas scripturae -oppinsa vanhurskauttamisopista käsin. Hänen omatuntonsa ja koko eksistenssinä Jumalan edessä taas oli sen varassa. Koska Lutherin oppi syntisen ihmisen vanhurskauttamisesta perustui yksinomaan Raamatun sanaan ja näytti olevan sovittamattomassa ristiriidassa kirkon johdon kannanottojen kanssa, ei Luther voinut luopua claritas scripturae -opista luopumatta samalla omastatunnostaan ja toivostaan.¹⁸ Siksi hän päätti vastata Erasmusukselle. Luther pääsi kuitenkin käsiksi työhön vasta seuraavana syksynä. Spalatinille 28.9.1525 lähettämässään kirjeessä reformaattori selitti näkevänsä kirjoituksen kanssa vaivaa, jotta hänen ei tarvitsisi sietää oikeana mitään Erasmusuksen sanomaa; todellisuudessa Erasmus ei ollutkaan sanonut mitään oikein.¹⁹ Lutherin näkökulmasta katsottuna

14 EW 4, 26. Maurer 1969, 90-93. Ks. myös s. 17.

15 OE 5, 545 r. 32-546 r. 45.

16 Lähemmin Maurer 1958, 89-90 alav. 1.

17 Melanchthon Erasmusukselle 30.9.1524; OE 5, 555 r. 42-43.

18 Ks. Kerlenin (1976, 321-327) analyysiä siitä, miten Lutherin koko esiintymisen ja disputaatiomallin takana oli pyrkimys päästä pois epävarmuudesta selvyyteen ja miten tähän pyrkimykseen liittyi voimakas affektiivisuus ja sidonnaisuus omaantuntoon.

19 WA Br 3, 583: *daboque operam, ut nihil patiar illum recte dixisse, sicut vere nihil dixit recte*. Myös Kerlen 1976, 226.

kysymyksessä ei ollut perinteinen disputaatio, johon kuului myös omien mielipiteiden kriittinen arviointi, vaan hänen auktoriteettinsa kiistäjän osoittaminen jo varman totuuden valossa hereetikoksi.²⁰ Painosta Lutherin "De servo arbitrio" ilmestyi vuoden 1525 lopussa.²¹

Luther seurasi vastineessaan Erasmuksen teoksen rakennetta. Siksi hän joutui heti alussa ottamaan kantaa Erasmuksen magisterium-näkemykseen. Luther ei tinkinyt Raamatun selvyystä, vaan rakensi vastauksensa sen varaan. Koko kirjoitusta voi luonnehtia yhdeksi ainoaksi claritas scripturae -opin pohjalta nousevaksi assertioksi.²² Lutherin mukaan kaikkien kristittyjen velvollisuutena oli julistaa toisille ihmisille ehdottoman varmana totuutena kaikki sellainen, mitä Raamattu opetti. Muu oli toisarvoista eikä siitä kannattanut kiistellä.²³ Assertio oli näin kristityn käyttäytymisen perusmalli.²⁴ Itse asiassa Luther tuli tässä varsin lähelle Erasmuksen kantaa: myös Erasmus oli erottanut – joskin toisin perustein – vahvistetun opin ja toisarvoiset, vahvistamattomat mielipiteet.²⁵ Luther ei kuitenkaan voinut uskoa, että Erasmus todella saattoi pitää tahdon vapautta toisarvoisena kysymyksenä, olihan siinä hänen mielestään kysymys kristinuskon ydinsanomasta.²⁶ Siksi hän leimasi Erasmuksen koko dogmaa epäileväksi spektikoksi²⁷, vaikka tämä itse oli torjunut assertion ja hyväksynyt skepsiksen vain vahvistamattomien uskoa koskevien väitteiden osalta.²⁸ Koska Lutherin kannalta katsottuna sellaisten asioiden suhteen, joista yleensä kannatti keskustella, tuli kysymykseen vain oikea tai väärä assertio, hänen oli sijoitettava myös Erasmus tähän kaavaan. Siksi hän koetti paljastaa Erasmuksen assertion, toisin sanoen osoittaa tämän tahdon vapauden

20 Ks. myös Kerlen 1976, 226.

21 Freitag 1908, 580-583.

22 Ks. myös Kerlen 1976, 296.

23 WA 18, 63 r. 14-18.

24 Erityisesti WA 18, 603 r. 10-14, 23-29. Kerlen 1976, 296-298.

25 Kerlen 1976, 298-299.

26 WA 18, 603 r. 19-21. Kerlen 1976, 299-300.

27 WA 18, 604 r. 16-17, 605 r. 30-32. Kerlen 1976, 299.

28 Ks. s. 200.

puolustajaksi, ja todistaa sen jälkeen tämän käsityksen vääräksi.²⁹

Aiheemme kannalta mielenkiintoisinta on kuitenkin se, että Luther ei pelkästään toistanut vuosina 1520-1521 esittämäänsä *claritas scripturae* -oppia, vaan muotoili sen uudessa tilanteessa entistä täsmällisemmäksi. Hän vastasi Erasmuksen kritiikkiin tähdentämällä Raamatun selvyiden julkista dimensiota, sen kirkkoa luovaa ja koossa pitävää puolta. Siksi hän erotti nyt Raamatun sisäisestä selvyydestä (*claritas interna*) sen ulkoisen selvyiden (*claritas externa*).³⁰

Vuoden 1520 tilanteessa Luther oli nähnyt Raamatun selvyiden yksityisen kristityn kannalta katsottuna, ennen muuta omasta näkökulmastaan käsin. Hän oli käyttänyt sitä oman menettelynsä perusteena ja kirkon johdon vastaisena aseena. Tätä yksityisen kristityn nojautumista Raamattuun hän kuvasi nyt *claritas interna* -käsitteellä. Kukaan ei voinut ymmärtää ja ottaa vastaan Raamatun sanomaa omien kykyjensä, esimerkiksi järkensä avulla.³¹ Sen ymmärtäminen oli mahdollista vain siten, että Pyhä Henki avasi ihmisen ymmärryksen käsittämään, mistä oli kysymys.³² Raamatun selvyys oli siis Pyhän Hengen antamaa selvyyttä. Koska Raamattu näin oli selvä, se ei tarvinnut tulkitsijoita. Raamatun rinnalle ei saanut hyväksyä minkäänlaisia sitä tulkitsevia auktoriteetteja. Tässä mielessä kirkossa ei tarvittu minkäänlaista magisteriumia; mikään ei ollut turmiollisempaa kuin se, että jumalattomat ihmiset asettuivat Raamatun yläpuolelle ja tulkitsivat sitä mielijohteidensa mukaan. Kirkolle ei näin lopulta jäisi opetettavaksi ja uskottavaksi mitään muuta kuin kauhistuttavien ihmisten unia.³³ Luther

29 Ks. erityisesti Kerlen 1976, 308-310 ja siinä mainitut kohdat sekä Kohls 1972, 166-167.

30 WA 18, 609: *Duplex et claritas scripturae, sicut et duplex obscuritas, Una externa in verbi ministerio posita, altera in cordis cognitione sita, ...* 653 r. 13-35. Beisser 1966, 82-97.

31 WA 18, 707 r. 19-31. Myös Kerlen 1976, 320.

32 WA 18, 607: *Christus enim aperuit nobis sensum, ut intelligamus scripturas. Samoin s. 609: Si de interna claritate dixeris, nullus homo unum iota in scripturis videt, nisi qui spiritum Dei habet, ...* 653 r. 114-117, 709 r. 1-3. Myös Eide 1956, 5-6 ja Hermann 1958, 58-65.

33 WA 18, 653.

saattoi siksi mitätöidä jälleen ilman muuta tradition (kirkkoisien) arvovallan³⁴ ja selittää, että kirkon päätökset eivät sitoneet ketään. Jokaisella kristityllä oli päinvastoin oikeus arvostella niitä ja olla noudattamatta etenkin sellaisia päätöksiä, joita hän ei ymmärtänyt.³⁵

Reformaatioliikkeen pirstoutumisen ja talonpoikaissodan leimaamassa tilanteessa oli toisaalta varsin ymmärrettävää, että Luther tähdensi nyt aikaisemmasta näkemyksestään tinkimättä myös kirkon johdon auktoriteettia. Kirkon oli pystyttävä osoittamaan harhaopit. Jokainen kristitty, joka oli Pyhän Hengen avulla oivaltanut Raamatun sanoman, kykeni kyllä erottamaan oikean ja väärän, mutta siitä oli hyötyä vain hänelle itselleen.³⁶ Siksi tarvittiin myös Lutherin *claritas externa* -käsitteellä kuvaamaa selvyyttä. *Claritas externa* oli lähinnä kirkon saarnaviran asia. Luther ei kiistänyt sitä, etteikö Raamatun yksityiskohdissa ollut paljonkin epäselvää. Tällainen epäselvyys johtui kuitenkin filologisista syistä.³⁷ Sen sijaan Raamatun varsinainen sanoma oli selvä. Tämän selvyuden Luther käsitti kristologisesti. Raamatun ydin, evankeliumi Kristuksesta oli selvä. Kun Raamattu tulkittiin Kristuksesta käsin, se oli selvä.³⁸ Myös siihen pohjautuva opetus "*dogmata Christiana*"³⁹, jonka saarnavirka välitti⁴⁰, oli kaikkien ymmärrettävissä. Se oli oleellisilta osiltaan täysin selvä.⁴¹ Hämäryys ei 2 Kor 3:12-16:n ja 4:3-4:n mukaisesti ollut Raamatussa ja sen mukaisessa saarnassa, vaan niissä ihmisissä, jotka eivät halunneet nähdä totuutta.⁴² Saarnaviran tehtävänä oli selvän Raamatun perusteella julistaa oikeaa oppia, vahvistaa

34 WA 18, 630: *Igitur patrum autoritas susque deque facienda est et statuta perperam lata, qualia sunt omnia praeter verbum Dei definita, dirumpenda et proicienda sunt, Christus enim patrum autoritate potior est.*

35 WA 18, 604 r. 34-605 r. 16.

36 WA 18, 653 r. 14-22.

37 WA 18, 606 r. 22-24. Hermann 1958, 18-19.

38 WA 18, 606 r. 24-29, 656: *Non sic illuminavit nos Christus, ut aliquam partem obscuram voluerit relictam nobis in suo verbo, dum nos ad illud iubet attendere; frustra enim attendere iubet, si non lucet.*

39 WA 18, 605 r. 18. Hermann 1958, 25-26. Beisser 1966, 80-81.

40 WA 18, 653 r. 24-25. Eide 1956, 5-6. Hermann 1958, 50.

41 WA 18, 606 r. 31-39. 656 r. 18-21. Beisser 1966, 79, 87.

42 WA 18, 607 r. 9-17. Myös Hermann 1958, 8.

uskossaan heikkoja ja osoittaa hereetikkojen olevan väärässä.⁴³ Näin tehdessään saarnavirka - inhimillisesti katsottuna - avasi Raamatun kuulihoilleen. Tässä mielessä Luther siis hyväksyi saarnaviran hoitajien magisteriumin ja korosti sitä aikaisempaa enemmän.

Lutherin Kristus-keskeinen näkemys ilmeni vielä toisellakin tavalla. Luther nimittäin selitti teoksensa alussa, että Erasmuselle vastaaminen oli itse asiassa tarpeetonta, koska Melanchthon oli jo esittänyt *Loci communes* -teoksensa kaiken tarpeellisen. Melanchthonin teos ei siksi ansainnut pelkästään kuolemattomuutta, vaan suorastaan kanonisen pätevyyden.⁴⁴ Kristus-keskeinen julistus oli kirkolle sitova normi. Koska Melanchthonin kirjoitus sekä välitti puhtaana tämän julistuksen että torjui *claritas scripturae* -opin avulla sen hämärtämisyritykset, saattoi Luther luonnehtia sitä kanoniseksi. Toisaalta on otettava huomioon, että Melanchthoniin vetoaminen oli Lutherille tärkeää siitä syystä, että myös Erasmus koetti saada Philipp-maisterin puolelleen. Vetoamalla näin voimakkaasti Melanchthonin kirjaan Luther koetti pitää Melanchthonin rinnallaan ja leimata hänet samalla julkisuudessa taistelutoverikseen.

Yliopistojen ja niiden teologiensa asemaan Luther ei puutunut. Tämä olikin ymmärrettävää, olivathan yliopistot menettäneet kirkon muiden auktoriteettien tavoin erityisen auktoriteettinsa Raamatun tulkinnassa ja kirkon opin määrittelyssä. Koska Raamattu oli selvä, ei tarvittu disputatiota, vaan assertiota. Tämän mukaisesti Luther torjui Erasmus oppineiden ja oppimattoman kirkkokansan välillä tekemän eron: Raamatun käskyjen mukaisesti sanaa ei saanut sitoa mihinkään paikkoihin, ihmisiin, aikoihin tai asioihin, vaan sitä oli julistettava kaikille.⁴⁵

43 WA 18, 653: *Ideo alterum est iudicium externum, quo non modo pro nobis ipsis, sed et pro aliis et propter aliorum salutem, certissime iudicamus spiritu et dogmata omnium. Hoc iudicium est publici ministerii in verbo et officii externi et maxime pertinet ad duces et praecones verbi; Quo utimur, dum infirmos in fide roboramus et adversarios confutamus.*

44 WA 18, 601: *meo iudicio, non solum immortalitate, sed canone quoque Ecclesiastico dignum.*

45 WA 18, 628 r. 30-629 r. 4. Mehl 1962, 59.

"De servo arbitrio" oli Lutherin viimeinen sana Raamatun selvyttä koskeneessa kiistassa. Erasmusuksen Hyperaspistes-teosta hän ei enää edes lukenut.⁴⁶ Reformaatioliikkeen johtajien kannanottoja seuraavien vuosien aikana valaisevista lähteistä saa sen vaikutelman, että sola scriptura -oppi (ja samalla sen pohjana oleva oppi Raamatun selvydestä) oli vakiintunut itsestäänselvyydeksi, josta ei juuri keskusteltu omassa piirissä eikä kiistelty myöskään vastustajien kanssa. Ainakin Lutherin vuosina 1526-1528 ehtoolliskysymyksestä sveitsiläisiä vastaan julkaisemista kirjoituksista voi kuitenkin löytää myös sola scriptura -oppia koskevia kannanottoja ja perusteluja.

Schwabenin saarnaajien kannanottoon kesällä 1526 kirjoittamassaan esipuheessa Luther perusteli kantaansa vastustajien erimielisyydellä samaan tapaan kuin schwabeniläisetkin.⁴⁷ Karlstadt, sveitsiläiset ja monet muutkin kielsivät reaalipreesensin, mutta kaikilla heillä oli omat perusteensa. Jokainen tahtoi olla mestari ja selitti ehtoollisen asetussanat omalla tavallaan. Näin he olivat kuin Johanneksen ilmestyksen seitsenpäinen peto (Ilm 13:1). Sen sijaan oikean opetuksen perusteet kestivät kritiikin eikä niitä tarvinnut muuttaa. Lisäksi oikea opetus perustui Raamatun sanaan sellaisena kuin se kuului.⁴⁸ Perusteita ei tarvinnut lähteä hakemaan muualta. Lutherin mielestä vastustajien virhe olikin siinä, että he eivät tarkastelleet ehtoollista Raamatusta käsin; sen sijaan lähtökohtana olivat reaalipreesensin käsittämättömyys ja tarpeettomuus.⁴⁹

Seuraavana vuonna Luther otti uudelleen kantaa kiistaan teoksellaan "Das diese Wort Christi 'Das ist mein Leib' noch fest stehen, wider die schwärmgeister". Teoksen alussa on mielenkiintoinen katsaus kirkon historiaan. Luther selitti siinä, että saatana pyrki lakkaamatta johtamaan kirkon harhaan. Apostolit olivat aluksi julistaneet selvästi ja puhtaasti Jumalan sanaa ja kirkko oli pitänyt ohjeenaan yksin-

46 Luther Spalatinille 2.5.1526; WA Br 4, 70. Maurer 1958, 101.

47 Schwabenin saarnaajien kannanotosta lähemmin s. 209.

48 WA 19, 460: denn die durren natürlichen wort lauten, ...

49 WA 19, 458-461.

omaan Raamattua. Saatana salli tämän, mutta tunkeutui samalla kristillisten koulujen kautta kirkkoon ja sai aikaan suuren sekaannuksen Raamatun tulkinnassa. Koska jokainen lahko nojautui Raamattuun ja kaikki tulkitsivat sitä oman mielensä mukaisesti, yritti kirkko puolustautua pitämällä konsiileja, selittämällä, että Raamattu ei yksin riittänyt, ja korostamalla tradition arvovaltaa. Paaviuden kehittyessä tilanne tuli yhä pahemmaksi, kirkko joutui yhä kauemmaksi Raamatusta ja seurauksena oli entistä pahempi sekasorto. Samalla tavalla saatana yritti menetellä nytkin, kun kristityt olivat saaneet takaisin Jumalan sanan. Hän antoi Raamatun olla opin ainoana lähteenä, mutta sekoitti oman siemenensä reformaatioliikkeen joukkoon.⁵⁰ Näin Luther leimasi jo vakiintuneen kaavan mukaisesti vastustajansa saatanan palvelijoiksi.⁵¹ Reutlingenin seurakunnalle edellisenä vuonna lähettämässään kirjeessä hän selitti reaalipreesensin kieltämisen pahemmaksi saatanan juoneksi kuin talonpoikaissodan.⁵² Onkin ilmeistä, että sveitsiläisten menettely kosketi Lutheria syvältä, olihan se vielä vakavampi haaste hänen auktoriteettiaan kohtaan kuin Karlstadtin keväällä 1522 osoittama itsenäisyys. Myös Luther itse esitti kiistan tässä valossa, vaikkakin hänen omalta kannaltaan nähtynä. Hän nimittäin valitti, että sveitsiläiset asettuivat nyt vastustamaan häntä, vaikka he eivät uskaltaisi tehdä mitään, ellei hän olisi asettunut vastustamaan paavia ja hankkinut näin heillekin toimintavapautta.⁵³ Sen jälkeen kun Jumalan selvästä sanasta olisi luovuttu ehtoollisen osalta, olisivat vuorossa kasteen mitätöiminen sekä perisynnin ja Kristuksen itsensä kieltäminen.⁵⁴ Jo aikaisemmin Luther oli viitannut reaalipreesensin kieltäjien hajaantumiseen moniksi suuntauk-

50 WA 23, 64-68. Samoin s. 282 r. 17-18. Myös Antwortschreiben; WA 19, 120 r. 16-20.

51 Näin myös Luther Joh. Hessille 22.4.1526; WA Br 4, 61. Myös Gäbler 1983, 487.

52 WA 19, 120 r. 19.

53 WA 19, 122: Were der Bapst noch ynn der macht vnd furcht, da er zuuor ynnen war, Es solten solche buchschreyber vnd geyst rhumer so stille seyn als die meufflin. Aber nu sie rawm vberkomen, fahen sie kecklich an, vnd legen sich widder vns, durch wilche sie solchen rawm haben vnd wollen auch ehre eynlegen vnd die obersten vnd besten seyn, ...

54 WA 23, 68 r. 23-33.

siksi.⁵⁵ Nyt hän totesi jälleen, että reformaatioliike pirstoutuisi tämän kehityksen myötä lahkoiksi, luottamus Raamattuun häviäisi ja - mikäli maailma pysyisi vielä kauan - kirkko etsisi taas saatanan harhaan johtamana uskon yhtenäisyyttä ihmiskäskestä. Tässä se epäilemättä onnistuisikin, koska se oli onnistunut aikaisemminkin.⁵⁶ Näin kristityt menettäisivät jälleen Raamatun ja joutuisivat nahkoineen ja karvoineen saatanan omiksi.⁵⁷ Siksi kirkolla ei ollut mitään muuta turvaa kuin pitää kiinni karusta, mutta selvästi Raamatusta. Se pysyi ikuisesti, kun taas harhaopit tulivat ja menivät.⁵⁸

Lutherin kannalta oli varsin tärkeää, miten Wittenbergin humanistit suhtautuisivat Erasmuksen kirjoitukseen. Melanchthon vastasi Erasmuksen saatekirjeeseen 30.9.1524. Hän tunnusti Erasmuksen Sveitsin reformaatioliikkeeseen kohdistaman kritiikin oikeutuksen, mutta korosti, että Lutheria ei voitu asettaa vastuuseen reformaatioliikkeen ääri-ilmiöistä.⁵⁹ On ilmeistä, että Melanchthon koki reformaatioliikkeen varsin pitkälle samalla tavalla kuin Erasmus. Kuten edellä on jo sanottu, hänkin oli pettynyt kansanliikkeeseen.⁶⁰ Melanchthonin kirjoituksissa oli nyt aivan toinen sävy kuin vuosina 1519-1520. Puhe Raamatun selvyystä oli häipynyt jonnekin taustalle. Melanchthon ei enää luottanut selvään sanaan perustuvan saarnan tehoon. Hänen mielestään se ei yksin riittänyt. Kirkko tarvitsi sen ohella myös horjumattomaan auktoriteettiin perustuvan johdon, joka loi järjestyksen ja perustan kasvatustyölle.⁶¹ Melanchthon yrittikin säilyttää kirjeellään suhteen myös Erasmukseen eikä hyväksynyt reformaatioliikkeen lounaissaksalaisten

55 Antworthschreiben; WA 19, 120 r. 28-121 r. 9. Erste Vorrede; WA 19, 458 r. 7-459 r. 6.

56 WA 23, 68 r. 34-37.

57 WA 23, 70: Wollen wir auff menschen Concilia vnd radschlege, so verlieren wir die schrifft gar, vnd bleiben des teufels eigen mit hant vnd har.

58 WA 23, 72 r. 25-28.

59 OE 5, 554 r. 1-10.

60 Ks. s. 91.

61 Melanchthon Thomas Blarerille [vuoden 1523 lopussa tai vuoden 1524 alussa]; Clemen 1926, 233 (ajoitus MBW 1, 155): [At] volo Euangelium praedicari, sed nec canibus nec [porcis, magna ea Χριστοῦ vox est. Illa multitudo legibus increpanda est. quod si facerent nostri doctorculi passim, nae ab ipso vulgo discerperentur citius quam a sacerdotibus Baal. Myös Maurer 1969, 417-418.

kannattajien häntä vastaan aloittamaa hyökkäystä. Vastavasti hän vaati Erasmusta luopumaan kaikesta, mikä voisi kärjistää kiistaa, ja vetosi siihen, että profetiat tuli tutkia eikä tuomita. Lisäksi Melanchthon viittasi siihen, että Erasmus oli aluksi itsekkin tähdentänyt Raamatun selvyyttä.⁶² Melanchthon piti kuitenkin kiinni Lutherin vanhurskauttamisopista eikä voinut siksi luopua reformaatioliikkeestä.⁶³ Tältä pohjalta käsin Melanchthonin ratkaisu muotoutui toisenlaiseksi kuin Erasmuksen. Erasmuksen kiistäessä *claritas scripturae* -opin ja korostaessa kirkon auktoriteettia Melanchthon löysi ruhtinasvallasta sen tuen, jota reformaatioliike tarvitsi.⁶⁴ Melanchthonin ja Erasmuksen kirjeenvaihto päättyikin Erasmuksen 10.12.1524 lähettämään kirjeeseen, jossa hän vielä kerran kehotti Melanchthonia tunnustamaan kirkon auktoriteetin.⁶⁵

Kirjeenvaihdon katkeamisesta huolimatta Melanchthon oli seuraavina vuosinakin paljon lähempänä Erasmusta kuin Luther. Etenkin hänen kantansa Lutherin ja Sveitsin reformaatioliikkeen välille syntyneeseen kiistaan osoittaa tämän. Melanchthon koetti raamattuhumanismin perinteen mukaisesti keskittyä myönteiseen uudistus- ja kasvatustyöhön. Siksi hän suhtautui kriittisesti repivään kiistaan ja yritti pysyttellä sivussa siitä. Melanchthon piti kiinni reaaliapresensistä, mutta suhtautui toisaalta itsenäisesti myös Lutheriin.⁶⁶ Kirkon tradition arvo oli hänen silmissään entisestäänkin korostunut. Käytännössä isät olivat Melanchthonille lähes ratkaiseva auktoriteetti: kirkon vanhojen opettajien kannasta ei ollut lupa poiketa ilman perusteita.⁶⁷

62 OE 5, 555: *cui primum sacrae literae suffragantur non obscure;...*

63 Melanchthon Erasmukselle 30.9.1524; OE 5, 554: *Ego integra conscientia dogmata Lutheri non possum damnare, facturus id etiam fortiter, si cogant sacrae literae: ...* Myös Maurer 1958, 94 ja 1969, 444-445 sekä siinä mainitut kirjeet.

64 Ks. s. 134-135.

65 OE 5, 593-599. Melanchthonin ja Erasmuksen suhteen kehityksestä ks. erityisesti Maurerin (1958) esitystä.

66 Neuser 1968, 262. Melanchthonin itsenäisestä linjasta Lutheriin nähden myös Neuser 1968, 254, 283-290.

67 Esim. Melanchthon Ambrosius Moibanukselle [n. toukokuussa 1526]; CR 1, 810 (ajotus MBW 1, 248): *Tu teneto id, quod veteres ecclesiastici scriptores senserunt ...* Melanchthon Philipp Eberbachille 17.11.[1527]; CR 1, 830 (ajotus MBW 1, 281): *non est boni viri, temere a veterum scriptorum sententia discedere.* Neuser 1968, 251, 261. Isien asemasta Melanchthonin teologiassa myös Haendler 1968, 83-87.

Justus Jonas auttoi Lutheria saksantamalla tämän Erasmusta vastaan kirjoittaman teoksen. Mansfeldin kreiville Albrektille osoittamassaan omistuskirjoituksessa hän sanoi Erasmusta rakkaaksi ystäväksi ja kalliiksi, korkea-arvoiseksi mieheksi, mutta selitti kuitenkin tämän kirjoittaneen vastoin evankeliumia. Luther sen sijaan oli Jonakselle "rakas isä Kristuksessa".⁶⁸ Erasmus oli selvillä Jonaksen Lutherille antamasta avusta. Hyperaspistes-teoksensa ensimmäisessä osassa hän vihjaisikin Lutheria avustaneeseen oikeusoppineeseen⁶⁹ sekä arvosteli Jonasta siitä, että tämä oli arkkiherttua Ferdinandin rippi-isää Johannes Fabria vastaan julkaisemassaan kiistakirjoituksessa yrittänyt puolustaa kantaansa pelkällä vastustajan mustaamisella.⁷⁰ Myös Hyperaspistes-teoksen toisessa osassa Erasmus arvosteli avoimesti Jonasta.⁷¹ Erasmusuksen hyökkäyksen vuoksi Jonas katkaisi viimeisetkin siteensä raamattuhumanismiin.⁷² Hänen osaltaan kiista siis johti entistä tietoisempaan reformaatioliikkeeseen liittymiseen. Luther oli näin lopullisesti noussut Jonaksen suureksi auktoriteetiksi Erasmusuksen tilalle.

2.10. Luther hyväksyy Saksin vaaliruhtinaan järjestämät seurakuntien tarkastukset

Vuoteen 1524 tultaessa oli reformaatioliike levinnyt jo lähes kaikkialle Saksin vaaliruhtinaskunnan alueelle. Meissenin ja Merseburgin piispojen vuosina 1522 ja 1524 yrittämät seurakuntien tarkastukset epäonnistuivat, koska vaaliruhtinas ei antanut piispoille tukeaan.¹ Piispoilla ei näin käytännössä ollut enää mitään valtaa seurakuntien asioihin. Sa-

68 Jo Br, 95. Delius 1952, 32.

69 EW 4, 598.

70 EW 4, 572-574. Myös Maurer 1958, 98-99.

71 EO 10, 1485-1486.

72 Luther Jonakselle 19.10.1527; WA Br 4, 268 r. 1-269 r. 10. Delius 1952, 33.

1 Lähemmin Barge 1906, 56-59, 65-83 ja Lobeck 1971, 65.

maan aikaan seurakuntien jumalanpalveluselämä ja talous olivat ajautumassa epäjärjestykseen. Lutherin oppien lisäksi seurakuntiin levisi myös Karlstadtin ja Müntzerin näkemyksiä. Seurakunnat tarvitsivat selvän suunnan osoittamista, mutta miten, millä vallalla ja kenen toimesta se tapahtuisi?

Saksan ruhtinaat olivat jo myöhäiskeskiajalla tottuneet huolehtimaan varsin itsenäisesti myös alueensa seurakuntien asioista. "Landesherrliches Kirchenregiment" oli näin tavallaan olemassa jo ennen reformaatiota.² Tätä taustaa vasten on ymmärrettävää, että reformaatioliikkeen kannalta keskeisen Saksin vaaliruhtinaskunnan hallitus katsoi kesällä 1524 asiakseen ryhtyä toimiin ehkäistäkseen seurakuntien joutumisen täydelliseen sekasortoon. Herttua Juhana Fredrik valitti Lutherille 24.6. lähettämässään kirjeessä Eisenachin papin Jakob Straussin koron ottamista vastaan pitämiä saarnoja. Etenkin radikaalin spiritualistisen liikehännän laajeneminen Thüringenissä huolestutti herttuaa. Hän ehdotti siksi, että Luther ryhtyisi tarkastamaan seurakuntia.³ Luther joko ei vastannut ollenkaan herttuan ehdotukseen tai hänen vastauksensa on kadonnut. Sen sijaan Jakob Strauss tarkasti korkoja koskeneen kiistan selvittämisen jälkeen Eisenachin ympäristön seurakuntia talvella 1525. Tämä visitaatio lienee tapahtunut Thüringenin hallintoa johtavan vaaliruhtinaan veljen herttua Juhanan suostumuksella. Keväällä puhjennut talonpoikaissota lienee kuitenkin estänyt visitaation jatkamisen.⁴ Reformaatioliikkeen wittenbergiläiset johtajat eivät näytäneen ottaneen siihen kantaa.

Myös Lutherin kanssa usein kosketuksissa ollut Zwicaun saarnaaja Nikolaus Hausmann toi keväällä 1525 esille visitaation tarpeellisuuden. Hän nimittäin pyysi toukokuussa vaaliruhtinaalle jättämässään lausunnossa tätä aloittamaan seurakuntien tarkastamisen. Visitaation johtajaksi Hausmann suositteli Lutheria, reformaatioliikkeen johtajaa.⁵ Vaaliruhtinas Fredrik Viisaan kuoleman ja talonpoikaissodan

² Lähemmin Krumwiede 1967, 56-60.

³ WA Br 3, 310 r. 23-52. Trüdinger 1975, 68.

⁴ Tästä visitaatiosta lähemmin Rogge 1957, 86-90.

⁵ Hausmannin lausunto; Preller 1852, 365, 378-379. Lausunnosta myös Krumwiede 1967, 63 ja lausunnon taustasta Burkhardt 1879, 4-5.

puhkeamisen vuoksi Hausmannin kirje ei kuitenkaan johtanut keväällä 1525 mihinkään toimiin.⁶

Kevään 1525 talonpoikaissodan jälkeen vaaliruhtinas-kunnan seurakuntien tila oli jo hyvin surkea. Reformaatio oli käytännössä johtanut siihen, että kirkkoa ei enää pidetty arvossa samalla tavalla kuin aikaisemmin. Kansa oli yleisesti lopettanut seurakuntien perinteisesti saamien maksujen maksamisen. Piispojen ylläpitämän kirkkokurin lakkaamisesta seurasi moraalinen rappeutuminen ja elämäntapojen villiintyminen.⁷ Seurakunnissa julistettiin lisäksi hyvin erilaisia oppeja. Radikaali, kontrolloimaton saarna oli Thüringenissä johtanut jo kapinaan. Katoliset piispat ja ylempi papisto suhtautuivat edelleen jyrkän kielteisesti reformaatioliikkeeseen.⁸ Käytännössä heidän tilalleen oli kuitenkin jo hahmotumassa uusi pysyvä magistratus saarnaajista ja Wittenbergin yliopiston opettajista. Talonpoikaissodan jälkeen seurakuntien asioiden järjestäminen tuntui entistä tarpeellisemmalta. Toisaalta ruhtinasvallan lujittuminen tarjosi sen luomiseen aikaisempaa paremmat edellytykset. Luther oli tähän saakka ajanut alhaalta päin, seurakuntien omasta aktiivisuudesta käsin muodostuvaa kirkkojärjestystä. Reformaatioliikkeellä ei kuitenkaan käytännössä ollut enää muita mahdollisuuksia kuin ritareiden ja talonpoikien varaan jättäytyminen – sekä siitä todennäköisesti seuraava hajaannus ja tuho – tai vaaliruhtinaan tukeen nojautuminen.⁹ Tässä tilanteessa Luther ei voinut enää kauan pidättyä selvästä kannanotosta.

Itse asiassa Melanchthon oli jo osoittanut reformaatioliikkeen kehityssuunnan. Talven 1521–1522 tapahtumien jälkeen hän näki raamattuhumanismin hengessä ja yhteis-

6 Burkhardt 1879, 8.

7 Ks. esim. Luther vaaliruhtinaalle 22.11.1526: WA Br 4, 133: Da wollen die baŭrn schlecht nichts melher geben, Vnd ist solcher vndanck vnter den leuten für das heilige gotts [wort], das on zweifel eñne grosse plage für handen ist von Gott, Vnd wñenn ichs mit gutem gewissen zu thun wuste, mochte ich wol [dazu] helfen], das sie keinen pfarherr noch prediger hetten vnd lebten wie die Säuel, als sie doch thun. Da ist keine furcht gotts noch zucht [mehr, weil] des Bapsts bann ist abgangen, Vnd thut yderman, was er nur [will].

8 Krumwiede 1967, 55.

9 Krumwiede 1967, 59–60.

työssä maallisen esivallan kanssa tapahtuvassa kasvatus- ja opetustyössä parhaan turvan kapinaa ja lahkoja vastaan.¹⁰ Jo syyskuussa 1524 Hessenin maakreiville kirjoittamassaan lausunnossa Melanchthon oli esittänyt ruhtinasvallan toimesta humanismin hengessä tapahtuvan reformaation suuntaviivat.¹¹ Vielä selvemmin Melanchthonin näkemys ilmenee hänen talonpoikaissodan aikana toukokuussa 1525 Pfalzin vaaliruhtinaalle talonpoikien kahdestatoista artiklasta lähettämästään lausunnosta. Melanchthon korosti siinä, että maallinen esivalta oli Jumalan asettama.¹² Siksi sitä oli aina toteltava.¹³ Vaikka olisikin hyvä, että seurakunnat voisivat kaikkialla valita ja kutsua itse pappinsa, ruhtinaalla oli kuitenkin oikeus estää kapinaan kiihottavat saarnat.¹⁴ Melanchthon meni kuitenkin vielä pidemmälle selittäessään, että ruhtinaat eivät olleet velvollisia pelkästään rankaisemaan pahaa; heidät oli asetettu myös nuhteettomien alamaistensa avuksi.¹⁵ Siksi heidän tuli kuningas Hiskian esikuvan mukaisesti huolehtia siitä, että Jumalan sanaa saarnattiin oikein ja että kaikki sellainen, mikä oli vastoin Jumalan käskyä, poistettiin seurakunnista.¹⁶ Erityistä huomiota Melanchthon kiinnitti luostareiden ja alttarisäätiöiden väärään jumalanpalveluskäytäntöön. Sen lopettaminen oli ruhtinaiden asia.¹⁷ Melanchthon tähtäsi lausunnollaan siihen, että Pfalzin vaaliruhtinas panisi reformaation toimeen alueellaan. Käytännössä lausunto oli miltei visitaatiosuunnitelma.¹⁸ Onkin ilmeistä, että maalliseen esivaltaan nojautuminen tuntuu ongelmalliselta vain Melanchthonin kirjoitusten nykyaikaisesta lukijasta; Melanchthonille itselleen siinä ei ollut mitään arveluttavaa. Kysymyksessähän ei ollut

10 Maurer 1969, 432-433.

11 Tämä lausunto on painettuna MW 1, 179-189. Sen ajoituksesta ja sisällöstä lähemmin Maurer 1969, 452-454.

12 MW 1, 194 r. 32-195 r. 3.

13 MW 1, 196 r. 15-20, 199 r. 7-10.

14 MW 1, 203 r. 1-22.

15 MW 1, 214 r. 21-25.

16 MW 1, 214: Auch sollt die Oberkeyt daran seyn, das Gots wort recht geprediget wurd, und die ordnungen ynn den kirchen, die widder Gott sind geendert.

17 MW 1, 210-211.

18 Ks. myös Maurer 1969, 461.

uusi asia, vaan Vanhan testamentin kuninkaisiin saakka ulottuva traditio, johon myöhäiskeskiajan ruhtinaat olivat liittyneet.

Fredrik Viisaan kuolema 5.5.1525 vaikutti myös Saksin kirkkopoliittiseen tilanteeseen. Uusi vaaliruhtinas Juhana suhtautui nimittäin veljeään huomattavasti myönteisemmin Lutherin johtamaan reformaatioliikkeeseen.¹⁹ Syksyllä 1525 Luther kääntyi Hausmannin ehdotuksen johdosta²⁰ vaaliruhtinaan puoleen. Kirjeessään hän ei erottanut yliopiston ja seurakuntien asioiden järjestämistä toisistaan, vaan näki ne yhtenä kokonaisuutena.²¹ Hän myönsi, että seurakuntien tila oli surkea: kansa ei arvostanut enää seurakuntien pappeja eikä maksanut heidän saataviaan. Mikäli vaaliruhtinas ei ryhtyisi palauttamaan järjestystä, häviäisivät koulut ja seurakunnat sekä niiden mukana Jumalan sana ja jumalanpalvelus ennen pitkää kokonaan. Siksi Luther pyysi vaaliruhtinasta seurakuntien hädän pakottamana²² järjestämään seurakuntien tarkastamisen. Luther tarkasteli siis visitaatiokysymystä aivan käytännön tasolta. Hän katsoi, että vallitsevassa hätätilanteessa vain maallisella esivallalla oli riittävät edellytykset toteuttaa visitaatio.²³ Asia oli näin jo yksinomaan siitä syystä, että kirkon omaisuuden ja tulojen luisumista laittomasti aatelien ja muiden paikallisten mahtimiesten käsiin ei voitu estää ilman vaaliruhtinaan tukea. Myös avioliittoa koskevia asioita oli käytännössä miltei mahdotonta järjestää ilman hänen myötävaikutustaan.²⁴

Vaaliruhtinas Juhana vastasi Lutherille 7.11.1525. Hän näyttää käsittäneen Lutherin pyynnön väärin. Vaaliruhtinas nimittäin torjui sen selittäen, että hän ei voinut käyttää vaaliruhtinaskunnan omia varoja seurakuntien ylläpitämiseen.

19 Lähemmin Wartenberg 1983, 549-551.

20 Luther Hausmannille 27.9.1525; WA Br 3, 582 r. 5-7.

21 Krumwiede 1967, 50.

22 Luther vaaliruhtinaalle 31.10.1525; WA Br 3, 595: weyl sie dazu durch vns vnd durch die nott selbs, als gewislich von gott, gebeten vnd gefoddert wird.

23 WA Br 3, 595 r. 39-55. Krumwiede 1967, 64-65. Junghans 1972, 103.

24 Tästä Krumwiede 1967, 82, 86-87 ja Maurer 1969, 472.

Seurakuntien oli pystyttävä huolehtimaan itse taloudestaan ja menoistaan.²⁵

Marraskuun lopulla vaaliruhtinaalle lähettämässään uudessa kirjeessä Luther oikaisi edellisen kirjeen aiheuttaman väärinkäsityksen: ei ollut kysymys vaaliruhtinaan osallistumisesta seurakuntien ylläpitoon, vaan kirkon omaisuuden käytön järjestämisestä. Lisäksi hän antoi vaaliruhtinaan pyytämiä lähempiä neuvoja. Vaaliruhtinaskunta tuli visitaatiota varten jakaa neljään tai viiteen osaan, joista kuhunkin oli määrättävä tarkastajiksi neljä tai viisi aatelis- tai virkamiestä. Kulujen säästämiseksi voitiin tyytyä myös porvareihin.²⁶ Aatelismiesten ja porvareiden suositteleminen visitaattoreiksi ja asian käsittely seurakuntien talouden ja papiston palkkauksen yhteydessä osoittavat, että Luther tarkoitti visitaatiolla lähinnä vain hallinnollis-taloudellisten seikkojen järjestämistä siihen halukkaissa vaaliruhtinaskunnan seurakunnissa. Tällaisenkin visitaation edellytyksenä Luther nimittäin piti seurakuntien omaa halua kuulla evankeliumia ja saada evankelisia saarnaajia.²⁷ Ainoa viittaus tarkastuksen opilliseen puoleen oli kirjeen lopussa oleva maininta evankeliumin saarnan järjestämisestä sellaisissa seurakunnissa, joiden papit eivät vastustaneet reformaatiota, mutta eivät kuitenkaan vanhuuden tai jonkun muun syyn vuoksi kyenneet itse saarnaamaan. Tällaisissa tapauksissa saarna oli Lutherin mielestä korvattava postillan lukemisella.²⁸

Vuoden 1526 alkupuolella vaaliruhtinas järjesti visitaation Bornan ja Tennebergin alueilla. Friedrich Myconius, eräs visitaattoreista, laati tarkastuksesta raportin, jossa hän suosittelee visitaation jatkamista. Kelvollisia pappeja valittaessa tuli hänen mielestään käyttää asiantuntijana

25 WA Br 3, 613 r. 9–614 r. 30. Krumwiede 1967, 65.

26 Luther vaaliruhtinas Juhanalle 30.11.1525; WA Br 3, 628 r. 14–22.

27 WA Br 3, 628: dass E.K.F.G. alle Pfarren im ganzen Fürstentumb liessen besehen, und wo man fünde, dass die Leute wollten euangelische Prediger haben, ... Myös Junghans 1972, 100.

28 WA Br 3, 628 r. 23–30.

Lutheria, koska Jumala oli antanut tälle poikkeuksellisen voiman ja viisauden.²⁹

Reformaatioliikkeen kannalta hyvin tärkeiksi muodostuivat Speyerissa 25.6. - 27.8.1526 pidetyt valtiopäivät. Koska keisari ja Itävallan arkkiherttua Ferdinand olivat joutuneet vaikeaan poliittiseen tilanteeseen eivätkä voineet nytkään saada aikaan päätöstä Wormsin ediktin täytäntöönpanosta koko valtakunnassa, onnistuivat aktiivisesti toimineet Saksin vaaliruhtinas ja Hessenin maakreivi saamaan uskoa koskevassa kiistassa aikaan kompromissin. Valtiopäivien päätöksen mukaan tuli joko yleisen kirkolliskokouksen tai ainakin eräänlaisen Saksan kansalliskonsiilin kokoontua puolentoista vuoden kuluessa. Siihen saakka tuli ruhtinaiden ja kaupunkien niissä asioissa, joista Wormsin ediktissä oli säädetty, pitää kiinni siitä, mistä he uskoivat voivansa vastata Jumalan ja keisarin edessä. Kumpikin osapuoli tulkitsti päätöstä omalla tavallaan.³⁰ Reformaatioliikkeen kannattajat katsoivat sen tarjoavan reformeille juridisen pohjan.³¹

Luther pyysikin valtiopäivien jälkeen 22.11.1526 vaaliruhtinaalle lähettämällään kirjeellä uudelleen visitaation jatkamista. Hän vetosi nyt erityisesti esivallan vastuuseen nuorison kasvatuksesta ja siihen, että luostareiden ja alttari-säätiöiden omaisuuden joutuminen vaaliruhtinaan haltuun toi samalla mukanaan myös velvollisuuden järjestää niiden oikea käyttö.³² Vaaliruhtinaan tuli määrätä tarkastusta varten neljä visitaattoria, joista kaksi olisi perehtynyt taloudellisiin kysymyksiin ja kaksi tuntisi opilliset asiat ja osaisi menetellä oikein tutkittavien saarnaajien suhteen.³³ Vasta nyt Luther kiinnitti siis selvästi huomiota myös visitaation opilliseen puoleen. Koska Luther yleensä otti tarkasti huomioon myös reformaatioliikkeen poliittiset toimintaedellytykset ja rajat, on mahdollista, että valtiopäivien päätös

29 Myconiuksen raportti; Drews 1905/1906, 13-15. Myös Burkhardt 1879, 10-13 ja Drews 1905/1906, 1-3.

30 Lähemmin Brandt 1969, 155-157.

31 Krumwiede 1967, 49.

32 WA Br 4, 133 r. 13-24.

33 WA Br 4, 133-134: vier person lassen das land zu visitiern, zween, die auff die zinse vnd guter, zween, die auff die lere vnd person verständig sind, ...

on osaltaan vaikuttanut hänen kantansa muuttumiseen: Saksin vaaliruhtinaan toimintavapaus oli nyt kasvanut ja hän saattoi ajaa reformaatioliikkeen asiaa entistä selvemmin. Seurakuntien omasta aktiivisuudesta Luther ei enää puhunut. Sen sijaan hän korosti voimakkaasti vaaliruhtinaan oikeutta tarpeen vaatiessa jopa pakottaa alamaisensa pitämään yllä kouluja ja seurakuntia.³⁴ Nimenomaan tämä kirje merkitsee siis käännettä Lutherin kannassa oppia koskevaan seurakuntien tarkastamiseen nähden.³⁵ Toisaalta on merkillepantavaa, että Luther ei ehdottanut visitaattoreiksi nimenomaan yliopiston opettajia. Visitaatio ei siis periaatteessa kuulunut välttämättä yliopistolle. Myös samoihin aikoihin painosta ilmestyneessä, vaaliruhtinaalle todennäköisesti valtiopäiviä varten Saksan kirkon uudistamisesta laatimassaan lausunnossa Luther näki yliopistojen merkityksen seurakuntien kannalta katsottuna toisin: yliopistot oli reformoitava kustannuksista välittämättä, koska seurakunnat saattoivat saada hyviä saarnaajia vain niistä.³⁶

Visitaatioon myöntyminen ei merkinnyt Lutherin magisterium-näkemyksen muuttumista. Myös seurakunnissa julistettua oppia koskeva tarkastus oli itse asiassa vain hänen edellisenä syksynä esittämänsä *claritas externa* -opin soveltamista käytäntöön. Uutta oli ainoastaan vaaliruhtinaan visitaation toimeenpanijana saama asema. Toisaalta on ilmeistä, että Luther koetti mahdollisimman kauan pitää kiinni ihanteestaan, jonka mukaan evankeliumin saarna tekisi tehtävänsä ja seurakunnat järjestäisivät asiansa sen pohjalta käsin ilman ylhäältä päin tulevia käskyjä.³⁷ Siksi hän lähti mukaan visitaatiohankkeeseen vain hyvin hitaasti ja varovaisesti.

34 WA Br 4, 134: Wo nü stad odder dorff ist, die des vermugends sind, hat E.C.f.g. macht, sie zu zwingen, das sie schulen, predigstuellen, pfarhen halten.

35 Näin myös Trüdinger 1975, 70.

36 WA 19, 445: So ist darnach von nötten, das man güte fromme prediger hab; hie wirdt es an personen ligen, welche man in der schulen und Universiteten auffzihen müß. Darumb auch der schulen und Universiteten Reformation von nötten ist, das man do keyn kost noch mühe spare; ...

37 Näin myös Burkhardt 1879, 1.

2.11. Vuoden 1527 visitaatio korostaa Lutherin arvovaltaa

Vaaliruhtinas hyväksyi Lutherin ehdotuksen visitaation jatkamisesta. Hän katsoi kuitenkin parhaaksi ottaa myös yliopisto virallisesti mukaan hoitamaan asiaa. Vaaliruhtinas antoi siksi kanslerilleen Gregor Brückille ja neuvokselleen Johann von Gräfendorffille tehtäväksi neuvotella visitaatios-
ta Lutherin lisäksi myös tiedekuntien dekaanien kanssa.¹ Olikin luonnollista, että vaaliruhtinas ryhtyessään entistä näkyvämmiin huolehtimaan seurakuntien järjestyksestä halusi nojautua oman yliopistonsa teologiseen arvovaltaan. Visi-
taatiossa tarvittavat, seurakunnissa arvostusta nauttivat teologiset asiantuntijat olivat parhaiten saatavissa juuri yli-
opistosta. Sen sijaan yliopiston puoleen kääntyminen ei ollut kirkon magisteriumia koskeva teoreettinen kannanotto. Vaaliruhtinaan neuvosten yliopiston kanssa käymissä neuvot-
teluissa sovittiin, että sekä vaaliruhtinas että yliopisto valit-
sisivat kaksi visitaattoria. Vaaliruhtinaan valitsemien visi-
taattoreiden tehtävänä olisi taloudellisten ja juridisten ky-
symysten selvittely. Sen sijaan yliopiston tuli Lutherin eh-
dotuksen mukaisesti valita visitaattoreiksi sellaisia opetta-
jia, jotka pystyivät arvioimaan oppia ja joilla oli ihmistun-
temusta.² Vaaliruhtinas ilmoitti Lutherille 26.11. lähettä-
mässään kirjeessä hyväksyvänsä tämän sopimuksen. Yliopis-
ton tuli ilmoittaa valinnastaan vaaliruhtinaalle, jotta tämä
voisi hyväksyä visitaattorit ja nimittää heidät tehtäväänsä.³

Yliopisto ilmoitti 6.12. valinneensa visitaattoreiksi lähes yksimielisesti Hieronymus Schürpfen ja Philipp Melan-
chthonin. Kumpikaan valituista ei siis varsinaisesti kuulunut
teologiseen tiedekuntaan; ainoastaan Melanchthon oli opis-

1 Vaaliruhtinas Lutherille 26.11.1526; WA Br 4, 136 r. 7-12. Lähteistä ei selviä, miksi rehtori, oikeustieteen lisensiaatti Benedictus Pauli ei ollut mukana näissä neuvotteluissa.

2 Vaaliruhtinas Lutherille 26.11.1526; WA Br 4, 137: Wir begehren aber an Euch gnädiglich, Ihr wollet bei unser Universität daran sein, damit man sich zweier Personen, die auf die Lehr und Personen Achtung zu geben geschickt, vergleiche, und uns dieselben benennen und zu erkennen gebe, ...

3 WA Br 4, 136 r. 12- 137 r. 28.

kellut teologisessa tiedekunnassa ja saavuttanut alimman tiedekunnan myöntämän oppiarvon (baccalaureus biblicus). Schürpf taas oli roomalaisen oikeuden professori. Tämä osoittaa havainnollisesti, miten yliopisto keskiaikaisesta käytännöstä poiketen nojautui reformatoriseen näkemykseen, jonka mukaan magisterium ei ollut erityisesti teologien asia. Luther tuki Schürpf'in ja Melanchthonin valintaa, mutta myös yliopiston rehtorina toimivalla oikeustieteen lisen-siaatti Benedictus Paulilla⁴, Johannes Bugenhagenilla ja Justus Jonaksella oli kannatusta. Asemaansa visitaation toimeenpanossa yliopisto ei käsitellyt.⁵ Vaaliruhtinas valitsi omasta puolestaan visitaattoreiksi Hans von der Planitzin ja Asmus von Haubitzin.

Melanchthonille visitaattoriksi ryhtyminen merkitsi jälleen käännettä. Hänhän oli talven 1522 tapahtumien jälkeen pysytellyt sivussa Saksin reformaatioliikkeen näkyvistä käytännön ratkaisuista. Nyt hän joutui jälleen linjanvetäjäksi seurakuntien ongelmien keskelle. Melanchthonin muutamaa vuotta aikaisemmin Hessenin maakreiville ja Pfälzin vaaliruhtinaalle lähettämät lausunnot osoittavat, että hän oli ainakin teoreettisesti perehtynyt edessä olevaan tehtävään.

Tarkastuksen kohteeksi valittiin Saalen alue ja visitaattorit matkustivat sinne heinäkuussa 1527. Visitaatio pääsi kuitenkin alkamaan vasta sen jälkeen, kun visitaattorit 12.7. saivat vaaliruhtinaan jo 16.6. antaman visitaatiota koskevan käskykirjeen.⁶

Vaaliruhtinaan käskykirjettä on tulkittu monella tavalla.⁷ Suuntaa antavia ovat olleet etenkin Rudolf Sohmin ja Karl Hollin tutkimukset. Sohm on selittänyt oman kirkko-oppinsa pohjalta käsin, että vaaliruhtinas toteutti visitaation rakkauden velvoittamana maallisena esivaltana.

4 Hänestä lähemmin Friedensburg 1917, 205.

5 Yliopiston vaaliruhtinaalle lähettämän kirjeen visitaatiota koskeva osa on painettuna Krumwiede 1967, 70 alav. 83 a.

6 Neuser 1968, 266–267. Käskykirje "Instruction und befelch dorauf die visitatores abgefertiget sein" on painettuna EKO 1:1, 142–149.

7 Krumwieden tutkimuksessa (1967, 13–47) on erinomainen katsaus Saksin maakirkon syntyä koskevaan tutkimukseen.

Kysymyksessä oli hätäratkaisu, jonka tarkoituksena ei ollut luoda uutta kirkko-oikeutta.⁸ Sen sijaan Hollin mukaan käskykirje merkitsi ruhtinaan johtaman maakirkon luomista vastoin Lutherin kantaa.⁹ Karl Müller näkee Hollin tavoin eron vaaliruhtinaan käskykirjeen ja Lutherin näkemyksen välillä. Hänen mukaansa vaaliruhtinas katsoi (päinvastoin kuin Luther), että maallisella esivallalla oli velvollisuus huolehtia Jumalan sanan julistamisesta, joskaan evankeliumin sisällöstä määrääminen ei ollut sen asia.¹⁰ Visitaatiossa oli näin kaksi puolta, kuten Karl Rieker oli jo aikaisemmin esittänyt:¹¹ teologien vastatessa opillisesta visitaatiosta vaaliruhtinas huolehti kirkon ulkonaisesta järjestyksestä.¹² Myös Otto Friedrich on tulkinnut käskykirjeen Hollin tavoin vaaliruhtinaan johtaman maakirkon aluksi.¹³

Kärjistäen voi kuitenkin sanoa, että varsinkin vanhempi kirkko-oikeudellinen tutkimus on tarkastellut visitaatiota pikemminkin tietyistä kirkko-oikeuden teorioista kuin 1520-luvun konkreettisesta tilanteesta käsin. Uudemmat tutkijat ovatkin pyrkineet pitäytymään tarkasti lähteisiin ja otta-
maan huomioon myös visitaation myöhäiskeskiaikaisen taustan. Hans-Walter Krumwiede toteaa aiheellisesti, että visitaatiossa oli kysymys hätätoimista, joilla kirkollisen järjestyksen täydellinen hajoaminen pyrittiin estämään.¹⁴ Visitaation toimeenpanijat eivät suinkaan tähänneet vuosisatoja kestävä, huolellisesti harkitun kirkollisen hallinnon luomiseen. Päinvastoin he kokivat elävänsä historian viimeisiä aikoja.¹⁵ Oltiin tilanteessa, jossa radikaali müntzeriläinen reformaatioliike oli jo murtanut maallisen ja hengellisen vallan rajan, antanut kristinuskolle voimakkaasti yhteiskunnallis-poliittisen tulkinnan ja uhkasi edelleen vaaliruhtinaan valtaa. Oli selvää, että vaaliruhtinas ei voinut tällaisessa tilanteessa olla puuttumatta myös seurakunnissa julistetun

8 Sohm 1892, 591-601.

9 Holl 1927, 372-373.

10 Müller 1910, 64-68.

11 Rieker 1893, 158.

12 Müller 1910, 74-76.

13 Friedrich 1978, 85-86.

14 Krumwiede 1967, 71.

15 EKO 1:1, 142: in diesen letzten tagen... Krumwiede 1967, 90-91.

sanan sisältöön.¹⁶ Lisäksi myös reformaatioliikkeen vastustajien menettely osoitti hänelle tietä samaan suuntaan. Vaaliruhtinaan käskyä arvioitaessa on otettava huomioon, että Meissenin piispa oli jo vuonna 1519 sallinut Saksin herttuan Yrjön osallistua ensimmäisen Lutheria vastaan suunnatun käskykirjeen laatimiseen ja täytäntöönpanoon.¹⁷ Reformaatioliikettä vastustavat ruhtinaat olivat sen jälkeen puuttuneet monin tavoin kirkon asioihin ja koettaneet tukahduttaa reformaatioliikkeen Wormsin ediktin mukaisesti voimakeinoin. Krumwiede onkin osoittanut tutkimuksessaan, että Saksin vaaliruhtinaan käskykirjeen alun¹⁸ perusteella on varottava tekemästä pitkälle meneviä johtopäätöksiä.¹⁹

Toisaalta on todettava, että visitaatiota ei ollut ajateltu ainutkertaiseksi tapahtumaksi. Sen varsinaisena tarkoituksena oli luoda edes jonkinlainen seurakuntien yläpuolella oleva johto- ja valvontaorganisaatio. Visitaattoreiden tuli siksi nimittää suurimpien seurakuntien johtajat superintendenteiksi ja määrätä heidät valvomaan ympäristön pappeja. Superintendenttien tuli ilmoittaa toimistaan myös vaaliruhtinaalle.²⁰ Vaaliruhtinas ei kuitenkaan korostanut käskykirjeessä omaa valtaansa, vaan tähdensi pikemminkin omaa ja alamaistensa yhteistä vastuuta Jumalan edessä.²¹ Vaaliruhtinas totesi, että hänen asiansa ei ollut määrätä kenenkään uskon sisällöstä. Sen sijaan hänen velvollisuutensa oli ehkäistä lahkot ja erimielisyydet, jotka johtivat kapiinaan.²² Se, että vaaliruhtinas seurakuntien hätätilan vuoksi ja kristillisen rakkauden vaatimana (kuten Luther asian ilmaisi)²³ järjesti visitaation, ei merkinnyt, että hänestä olisi tullut eräänlaisena piispana kirkon vakinainen johtaja.

16 Krumwiede 1967, 81.

17 Lobeck 1971, 54-57.

18 EKO 1:1, 142: Unsere von gots gnaden Johannes herzog zu sachsen... rethe und lieben getreuen,... welche wir vorordent haben, ... zu visitieren ...

19 Krumwiede 1967, 71-74.

20 EKO 1:1, 146.

21 Lähemmin Krumwiede 1967, 78-80.

22 EKO 1:1, 144: Dann, wie wol unser meinung nit ist, jemandts zu vorpinden, was er halten ader glauben sol, so wollen wir doch zu vorhutung schedlicher aufrur und ander unrichtigkait kein secten nach trenung in unsern furstenthumben und landen wissen nach gedulden.

23 Ks. s. 150.

Tutkimuksessa onkin sanottu havainnollisesti, että vaaliruhtinas auttoi evankelista kirkkohallintoa nousemaan satulaan, mutta ei suinkaan itse noussut sinne.²⁴

Käskykirjeen mukaan kaiken opetuksen tuli tapahtua Jumalan sanan mukaisesti. Visitaattoreiden tehtävänä oli tutkia, että näin tapahtui, sekä tarpeen mukaan erottaa väärin opettavat saarnaajat, määrätä lahkolaiset poistumaan vaaliruhtinaskunnan alueelta, tarpeen mukaan rangaista heitä vaaliruhtinaskunnan virkamiesten avustuksella sekä asettaa väärin opettavien saarnaajien tilalle uudet.²⁵ Käskykirjeen mukaan magisterium kuului siis käytännössä visitaattoreille ja heidän nimittämilleen superintendenteille. Yliopistolle magisterium kuului vain siinä mielessä, että se oli valinnut opillisiin kysymyksiin perehtyneet visitaattorit.

Visitaattorit hyväksyivät vaaliruhtinaan käskykirjeessä esitetyt periaatteet. Lisäksi he laativat itselleen lyhyet ohjeet menettelystä niissä kysymyksissä, joihin visitaatiossa kiinnitettäisiin huomiota. Teologisten kysymysten osalta nämä ohjeet edustavat Melanchthonin maltillista ja perinteisen uskon kannattajia vastaan tulevaa kantaa.²⁶ Näin Melanchthon käytännössä hahmotteli visitaatiossa noudatettavan teologisen linjan. Tarkastus voitiin tämän jälkeen aloittaa ja heinä-elokuussa visitaattorit kiersivät tarkastamassa Thüringenin seurakuntia.²⁷ He pitivät Jumalan sanaa toimintansa ohjeena²⁸ ja nojautuivat vaaliruhtinaan käskykirjeeseen. Orlamündessä he vaativat Karlstadtin kannattajia luopumaan määräaikaan mennessä väitteistään vaaliruhtinaskunnasta karkottamisen uhalla.²⁹ Visitaattorit keskeytivät kuitenkin työnsä jo elokuun puolivälissä ja pyysivät vaaliruhtinasta hyväksymään heidän siihenastiset toimensa.

24 Krumwiede 1967, 99.

25 EKO 1:1, 143-144.

26 Lähemmin Neuser 1968, 267-268.

27 Burkhardt 1879, 18-21.

28 Visitaattorien tarkastuksen alkaessa laatimat ohjeet; EKO 1:1, 148: Das evangelium soll helle und clær geprediget werden.

29 Hans von der Planitz, Asmus von Haubitz ja Philipp Melanchthon vaaliruhtinaalle 13.8.1527; Clemen 1926, 369.

Hans von der Planitzin, Asmus von Haubitzin ja Philipp Melanchthonin allekirjoittamassa raportissa todettiin visitaation tarpeellisuus ja ylistettiin vaaliruhtinasta sen toimeenpanon vuoksi.³⁰ Muuten raportissa ei puututtu visitaation periaatteelliseen puoleen, sillä visitaattorit suunnittelivat jo laajempaa seurakunnille tarkoitettua ohjetta. He nimittäin lähettivät vaaliruhtinaalle sitä varten materiaalia, jonka joukossa oli ainakin Melanchthonin visitaation aikana laatima ohjekirjanen "Articuli, de quibus egerunt per visitatores in regione Saxoniae".³¹

Saksin vaaliruhtinas oli samaan aikaan antanut jo käskyn visitaation jatkamisesta Altenburgin alueella. Melanchthon ja Schürpf pyysivät kuitenkin 10.9. tämän käskyn peruuttamista vedoten siihen, että he eivät voineet lopettaa opetustyötään ilman, että yliopisto kärsi suurta vahinkoa. He eivät myöskään tienneet, oliko vaaliruhtinas hyväksynyt heidän lähettämänsä materiaalin. Lisäksi kysymyksessä olivat niin monenlaiset ongelmat, että niistä oli välttämättä ensin neuvoteltava vaaliruhtinaan edustajien kanssa.³² Myös omassa kansleri Brückille lähettämässään kirjeessä Schürpf valitti visitaatiosta yliopistolle aiheutuvia ylivoimaisia vaikeuksia. Toisaalta Schürpf korosti, että hänen osallistumisensa visitaatioon oli tarpeetonta. Vaaliruhtinaan valitsemat visitaattorit Hans von der Planitz ja Asmus von Haubitz pystyivät ratkaisemaan juridiset ongelmat. Saarnaajien oppia ja taitavuutta hän ei taas kyennyt arvioimaan, koska hän ei ollut teologi. Siksi hän ei saanut visitaatiosta

30 Clemen 1926, 369: Derhalben hoch von noten gewest, das e.c.f.g. diess loblich christlich vnnd seliglich werck vor hadt nemmenn lassenn; ... Samoin 375: das es gar ein seliglich vnd loblich werck ist, verstendige vnd christliche Prediger zuuerordenen, ... Hieronymus Schürpf halusi keskittyä opetustyöhön ruten vuoksi Jenaan siirtyneessä yliopistossa eikä näytä siksi osallistuneen visitaatioon ainakaan sen loppuvaiheessa yhtä aktiivisesti kuin toiset visitaattorit. Tästä Maurer 1969, 471.

31 Lähemmin Maurer 1969, 475-478.

32 Melanchthon kansleri Brückille 10.9.[1527]; Clemen 1926, 384. Melanchthon ja Schürpf vaaliruhtinaan neuvoksille 10.9.1527; Clemen 1926, 385.

muuta kuin huonon omantunnon.³³ Tämän vuoksi Schürpf pyysi Brückiä anomaan hänelle vaaliruhtinaalta vapautusta visitaattorin tehtävästä. Wittenbergistä oli lisäksi tarvittaessa saatavissa visitaattoreiksi sopivia oppineita, kuten Justus Jonas ja Benedictus Pauli.³⁴ Schürpf:n kirje osoittaa, että hän piti oppia koskevien kysymysten ratkaisemista käytännössä teologien asiana. Vaaliruhtinas myöntyi Schürpf:n pyyntöön ja nimitti hänen tilalleen Spalatinin.³⁵ Yliopiston osuus visitaation toteuttamisessa väheni näin entisestään. Uudelleen aloitettu visitaatio keskeytettiin kuitenkin vaaliruhtinaan neuvosten toimesta jo muutaman päivän kuluessa.³⁶

Jo edellä selostetuista visitaattoreiden 13.8. ja 10.9. lähettämistä kirjeistä ilmenee havainnollisesti, miten suuressa määrin vaaliruhtinaasta riippuvaisia visitaattorit käytännössä olivat. Myös Melanchthonin kirjeet osoittavat, että Melanchthon piti itseään visitaattorina vaaliruhtinaan edustajana ja nojautui hänen auktoriteettiinsa. Hän ei näytä pitäneen vaaliruhtinaan antaman vallan käyttämisestä mitenkään ongelmallisena.³⁷ Näin visitaatio teki jälleen Melanchthonista teologin. Hänen teologiansa oli kuitenkin aivan käytännöllistä laatua, toisin sanoen visitaation yhteydessä ilmenneiden ongelmien pohtimista ja ratkaisemista. Teologiksi opin tuntijan ja määrittelijän merkityksessä Melanchthon ei itseään ymmärtänyt.³⁸

Melanchthonin ohjekirjasen pohjalle rakentuvasta seurakunnille tarkoitettusta ohjeesta neuvoteltiin Torgaussa 26.9.

33 Schürpf Brückille 10.9.1527; Me Ep, 29: so vil aber die Visitation an ir selbst belanget, wie und welcherley gestalt die Ministri Verbi geschickt sein sollen etc. darzu weis ich mich ganz ungeschickt und ungenugsam. So bin ich auch kein Theologus, der wegen ich darbey nichts ausrichten kann, dann allein das ich aus bewogenden Ursachen, so ich auch zu seiner Zeit wol wil anzeigen, dar von ein bosse gewissen erlange.

34 Em. kirje; Me Ep, 29.

35 Vaaliruhtinaan neuvokset Spalatinille 17.9.1527; Clemen 1926, 386 alav. Burkhardtin (1879, 22) mukaan vaaliruhtinas antoi 12.9. tätä koskevan käskyn.

36 Vaaliruhtinaan neuvokset Spalatinille 17.9.1527; Clemen 1926, 386 alav.

37 Erityisesti Melanchthon vaaliruhtinaan neuvoksille 9.10.[1527]; Clemen 1926, 389-390. Myös Maurer 1969, 473 sekä siinä mainitut muut kirjeet.

38 Tämä ilmeni erityisen selvästi Agricolan kanssa syksyllä syntyntä riitaa ratkaistaessa. Ks. s. 148. Camerariukselle 7.1.1528 lähettämässään kirjeessä (CR 1, 935) Melanchthon korosti olevansa vain "filosofi". Maurer 1969, 479.

pidetyssä kokouksessa, johon ottivat osaa visitaattorit von der Planitz, von Haubitz, Spalatin ja Melanchthon sekä heidän lisäksi Luther ja Bugenhagen. Viimeksi mainitut olivat paikalla vaaliruhtinaan pyynnöstä. Yliopisto ei siis ollut virallisesti edustettuna.³⁹ Vaaliruhtinas lähetti neuvottelun tuloksena syntyneen ohjeen luonnoksen 30.9. Lutherin ja Bugenhagenin (eikä siis yliopiston) tarkastettavaksi.⁴⁰

Torgaussa Melanchthon sai tietää, että Eislebenin saarnaaja Johann Agricola oli arvostellut hänen visitaation aikana laatimaansa ohjetta. Agricolan mielestä Melanchthon oli antanut laille liian suuren merkityksen evankeliumin kustannuksella.⁴¹ Hän ei pitänyt oikeana sitä, että Melanchthon oli korostanut lain saarnan ja katumuksen merkitystä sekä hyväksynyt perinteisen katumuskaavan.⁴² Tieto kiistasta levisi laajalle, ja reformaatioliikkeen yhtenäisyys joutui jälleen koetukselle.⁴³ Kysymyksessä oli Agricolan edustamien radikaalien saarnaajien ja humanistisen kansankasvattajan Melanchthonin välinen ristiriita. Agricolan kannattajien mielestä Melanchthon ei vetänyt kyllin selvästi rajaa perinteiseen katoliseen uskoon päin.⁴⁴ Melanchthon olikin yrittänyt tarkastuksen aikana pitää mahdollisimman pitkälle kiinni vanhan kirkon opista ja varjella näin kirkon yhtenäisyyttä.⁴⁵ Lisäksi hän oli tehnyt visitaation aikana selvän eron oppineiden ja oppimattoman kansan välillä. Opillisia kiistoja ja vain evankeliumiin perehtyneille kristityille selviä asioita ei voitu käsitellä kansalle tarkoitetuissa saarnois-

39 Vaaliruhtinas Lutherille 30.9.1527; WA Br 4, 254 r. 1-4. Bugenhagenista käytettiin nimitystä "der pfarrer zu Witenberg". Clemen 1933 b, 255 alav. 2.

40 WA Br 4, 254 r. 1-8.

41 Melanchthon Agricolalle [n. 2.10.1527]; Clemen 1926, 388-389 (ajoitus MBW 1, 268). Kiistasta lähemmin Kawerau 1881 (140-150) ja Rogge 1960, 98-118. Agricola oli jo vuodenvaihteessa 1525-1526 pettynyt Melanchthoniin, koska hän ei ollut päässyt toivomaansa yliopiston virkaan. Lähemmin Kjeldgaard-Pedersen 1983, 20.

42 Lähemmin Neuser 1968, 269-272.

43 Maurer 1969, 480.

44 Melanchthon Jonakselle 20.12.[1527]; MW 7:2, 43 r. 121-125. Maurer 1969, 478-479.

45 Ks. myös Melanchthon Aquilalle [n. lokakuun puolivälissä 1527]; CR 4, 959-960 (ajoitus MBW 1, 270).

sa.⁴⁶ Luther ei pitänyt kiistaa paljonkaan arvoisena, vaan hyväksyi Melanchthonin pedagogisen asenteen.⁴⁷ Visitaatio osoitti näin havainnollisesti, miten Saksin reformaatioliike oli olosuhteiden paineessa muuttumassa ylhäältä päin ohjatuksi toiminnaksi. Oppi yhteisestä pappeudesta oli väistymässä taustalle. Magisterium oli rajoittumassa jälleen kirkon dogmaan ja traditioon perehtyneiden oppineiden joukkoon.

Erimielisyydestä neuvoteltiin uudessa vaaliruhtinaan käskystä Torgaussa 26. - 29.11. pidetyssä kokouksessa, johon osallistuivat Luther, Bugenhagen, Schürpf, Melanchthon, Agricola, muuan Kaspar-niminen tohtori sekä vaaliruhtinaan neuvoksista ainakin Asmus von Haubitz.⁴⁸ Kokouksessa vain Agricola arvosteli Melanchthonin laatimaa ohjetta Raamattuun ja Lutherin opetukseen vedoten; sen sijaan muut osanottajat eivät nähneet siinä mitään väärää.⁴⁹ Agricolan mielestä Melanchthon oli opettanut väärin parannuksesta ja laista. Parannusta ei tullut johtaa lain saarnasta, vaan uskosta; parannus oli näin uskon seuraus.⁵⁰ Myöskään Melanchthon ei vaatinut opillisen auktoriteetin asemaa, vaan selitti pelkästään toistaneensa ohjeessaan sitä, mitä hän oli Wittenbergin teologeilta (eli käytännössä Lutherilta) oppinut.⁵¹ Agricolan ja Melanchthonin argumentointi on hyvä esimerkki siitä, miten Luther käytännössä oli reformaatioliikkeen auktoriteetti; Raamattua tulkittiin hänen

46 Lähemmin Maurer 1969, 479 ja siinä mainitut lähteet.

47 Luther Melanchthonille 27.10.1527; WA Br 4, 272: *sed ego pugnam istam verborum non magni puto, praesertim apud vulgum*. Rogge 1960, 117.

48 Melanchthon Jonakselle 20.12.1527; MW 7:2, 41: *Princeps iussit, quia quaedam reprehendi audisset, ut de his colloqueremur et iudicaret Lutherus, Pomeranus et alii, quid esset rectum*. Ote vaaliruhtinaskunnan tilikirjoista; Buchwald 1928, 5. "Doctor Caspar" tarkoittanee Mansfeldin seudulla toiminutta teologian tohtori Kaspar Gütteliä (hänestä lähemmin Anemüller 1879). Roggen (1960, 114) toisena vaihtoehtona esittämällä Kaspar Aquilalla ei näytä olleen tohtorin arvoa. Schiele 1953, 332.

49 Sama kirje; MW 7:2, 41: *Ibi cum alii nihil viderent vitii, Islebius contendit pugnare meum scriptum cum Scriptura et cum Lutheri dogmatibus: ...*

50 Sama kirje; MW 7:2, 41-42.

51 Sama kirje; MW 7:2, 41: *Quod si uni sibi existimat ille has disputationes de fide minarum, de amore iustitiae notas esse ac meas aures ita peregrinari, ut tot annis versatus inter theologos nihil de talibus rebus audierim, nae ille non multum ingenio meo tribuit, qua in re suscipit etiam quandam ingratiitudinis culpam*.

opetuksensa valossa. Koska kaikki tunnustivat Lutherin auktoriteetin, oli neuvottelun kuluessa mahdollista muotoilla hänen johdollaan kompromissi, jonka kiistan molemmat osapuolet saattoivat hyväksyä.⁵² Näin aikaansaatu muodollinen sovinto merkitsi kuitenkin ainoastaan varsinaisen lain merkitystä koskevan erimielisyyden peittämistä.⁵³ Tämä ilmeni jo siitä, että Agricola jatkoi kiistelyä neuvottelua seuraneella aterialla. Hän selitti, että kristityille ei tullut opettaa dekalogia, koska he olivat vapaita laista.⁵⁴ Agricola saattoi pitää itseään kiistan voittajana, koska hän oli saanut Melanchthonin muotoilemaan uudelleen kantaansa.⁵⁵ Toisaalta kompromissi merkitsi Melanchthonin omaksuman käytännöllisen asenteen hyväksymistä: visitaatio saattoi jatkua hänen toteuttamallaan tavalla.⁵⁶ Lutherin onnistui näin auktoriteettinsa turvin ratkaista oppia koskeva kiista vaaliruhtinaan käskemässä kokouksessa ja estää reformaatiliikkeen uusi hajaantuminen. Yliopistolla ei virallisesti ollut mitään osuutta asiaan.

Vuoden 1528 alussa Luther tarkasti vielä kerran seurakuntien saarnaajille tarkoitetun ohjeen ja kirjoitti siihen esipuheen.⁵⁷ Sen jälkeen ohje hyväksyttiin Torgaussa 26. - 29.1.1528 pidetyssä kokouksessa, jossa myös Luther ja Bugenhagen olivat jälleen visitaattoreiden ohella mukana.⁵⁸ Painettuna se ilmestyi maaliskuun lopulla nimellä

52 Tämä neuvottelun lyhyt päätös on painettuna Seidemann 1874, 116-117.

53 Luther Jonakselle 10.12.1527; WA Br 4, 295 r. 23-30. Rogge 1960, 116. Agricola aloitti kymmenen vuotta myöhemmin kiistan uudelleen. Ks. lähemmin Kaweraun (1881) ja Roggen (1960) esityksiä.

54 Melanchthon Jonakselle 20.12.1527; MW 7:2, 42 r. 78-87. Ks. myös Kjeldgaard-Pedersen 1983, 19.

55 Lähemmin Rogge 1960, 117.

56 Neuvottelun päätöksessä korostettiin voimakkaasti pedagogista näkökulmaa ja tarpeettomien selvittelyjen välttämistä kansan opettamisessa (Seidemann 1874, 117): sso sey es fur den gemeynen groben man besser, das man solch stuck des glaubens lasse bleyben vnter dem namen bus, gebot, gesetz, furcht usw. auff das sie deste vnter schiedlicher den glauben verstehen, welchen die Aposteln Justificantem fidem nennen, das ist, der da gerecht macht, vnd sunde vertilget, welchs der glaub von dem gebot vnd busse nicht thut, vnd doch der gemein man vber dem wort glauben irre wurde; vnd fragen auff bringen one nutz.

57 Vaaliruhtinas Lutherille 3.1.1528; WA Br 4, 326 r. 3-13.

58 Luther Hausmannille 27.1.1528; WA Br 4, 372-373. Clemen 1933 b, 372 alav. 7. Maurer 1969, 471.

"Unterricht der Visitatoren an die Pfarhern ym Kurfursten-thum zu Sachssen."⁵⁹ Ohje perustui siis visitaattoreiden yhteiseen auktoriteettiin eikä vaaliruhtinaan asemaan maallisenä esivaltana. Melanchthonin kirjeenvaihto osoittaa, että hän ei näihin aikoihin täysin yhtynyt Lutherin ehtoollisoppiin.⁶⁰ Käytännössä hän antoi kuitenkin Lutherin kannan päästä näkyviin ja tunnusti näin hänen arvovaltansa.

Esipuheessaan Luther selitti näkemystään visitaattoreiden vallasta. Hänen mukaansa reformaattorit toivoivat piispanviran palauttamista sen alkuperäisessä merkityksessä, seurakuntien tarkastamisena.⁶¹ Heillä ei kuitenkaan ollut kutsua tai omantunnon käskyä ryhtyä toimimaan piispoina.⁶² Wittenbergin teologit katsoivat siis, että piispanvirka ei kuulunut heille edes vaaliruhtinaan mahdollisella tuella. Siihen ryhtymistä olisi voitu pitää toisille kuuluvan vallan anastamisena ja siten järjestyksen rikkomisenä.⁶³ Siksi he olivat Lutherin mukaan pitäytyneet kaikille kristityille yhteiseen rakkauden virkaan ja kääntyneet sen nojalla vaaliruhtinaan puoleen. Vaaliruhtinas ei tosin ollut velvollinen puuttumaan kirkon asioihin maallisena esivaltana, mutta hänellä oli kuitenkin kristillisen rakkauden liikkeellepanemana ja Jumalan tahdon vuoksi oikeus asettaa sopiviksi katsomiaan miehiä tarkastamaan seurakuntia.⁶⁴ Siksi vaaliruhtinaan asiaan puuttuminen oli esimerkiksi koko Saksan valtakunnalle.⁶⁵

Useat tutkijat ovat nähneet ristiriidan vaaliruhtinaan edellisenä kesänä antaman käskykirjeen ja Lutherin esipuheen välillä sekä pitäneet esipuhetta protestina vaaliruhti-

59 Thiele & Brenner 1909, 186.

60 Lähemmin Neuser 1968, 278-291.

61 WA 26, 197: hetten wir auch dasselbige recht Bischoflich und besucheampt als auff's höhest von nöten gerne widder angericht gesehen.

62 WA 26, 197: Aber weil unser keiner dazu beruffen odder gewissen befehl hatte,...

63 Lähemmin Krumwiede 1967, 95-97.

64 WA 26, 197: Das S.K.F.G. aus Christlicher liebe (denn sie nach weltlicher öberkeit nicht schuldig sind) und umb Gotts willen dem Euangelio zu gut und den elenden Christen ynn. S.K.F.G. landen zu nutz und heil gnediglich wolten etliche tüchtige personen zu solchem ampt foddern und ordenen,...

65 WA 26, 198-199.

naan Saksin kirkkoon nähden saamaa valtaa vastaan.⁶⁶ Tähän ei ole kuitenkaan aihetta. Pikemminkin on yhdyttävä Krumwieden kantaan, jonka mukaan Luther perusteli ja rajoitti esipuheessaan vaaliruhtinaan aseman visitaation toimeenpanijana: kirkon hengellinen johtaminen ei ollut hänen asiansa ruhtinaana.⁶⁷ Liian kaavamainen on myös Karl Müllerin käsitys, jonka mukaan Luther katsoi visitaatiovallan kuuluvan periaatteessa saarnaajille (esipuheen "uns") eikä vaaliruhtinaalle tai visitaattoreille.⁶⁸ On jälleen korostettava, että Luther lähti liikkeelle Jumalan selvästä sanasta ja sen kuulijoiden yhteisestä vastuusta eikä valtasuhteiden määrittelystä. Vaikka seurakunnille annettu ohje ei ollutkaan paavin dekretaalien kaltainen laki, vaan 1520-luvun Saksin tilanteessa julkilausuttu uskon todistus⁶⁹, tuli kaikkien hurskaitten, rauhaa rakastavien ja evankeliumin vakavasti ottavien pappien kuitenkin alistua vapaaehtoisesti visitaatioon ainakin siihen asti, kunnes Pyhä Henki neuvoisi paremman tien.⁷⁰ Vaaliruhtinaalla oli oikeus käyttää tarvittaessa pakkoakin. Opettaminen ja seurakuntien hengellinen johtaminen ei tosin kuulunut hänelle, mutta maallisena esivaltana hän oli velvollinen ehkäisemään keisari Konstantinuksen tavoin erimielisyydet ja kapinat.⁷¹

Unterricht-teoksen perustana oli reformatorinen näkemys, jonka mukaan kirkkojärjestys oli evankeliumin saarnan ja uskon rinnalla toisarvoinen, vain hyvän järjestyksen ja rauhan vuoksi oikeutettu asia.⁷² Tältä pohjalta käsin teoksessa selitettiin tarkemmin nyt superattendenteiksi kutsuttujen pysyvien seurakuntien tarkastajien tehtävää. Heidän tuli valvoa, että evankeliumia saarnattiin puhtaasti

66 Näin Holl 1927, 373-375 sekä viimeksi varovaisesti Trüdinger 1975, 74 ja Friedrich 1978, 86.

67 Krumwiede 1967, 108-109.

68 Müller 1910, 64-65.

69 WA 26, 200 r. 10-13.

70 WA 26, 197 r. 19-200 r. 21.

71 WA 26, 200: Denn ob wol S.K.F.G. zu leren und geistlich zu regirn nicht befohlen ist, So sind sie doch schuldig, als weltliche öberkeit, darob zu halten, das nicht zwitracht, rotten und auffrhrh sich unter den unterthanen erheben,...

72 WA 26, 222 r. 9-21.

ja uskollisesti⁷³, että sakramentit hoidettiin oikein ja että papisto eli moitteettomasti. Tarvittaessa superattendenttien tuli opettaa väärin menetelleitä sekä estää vaaliruhtinaan virkamiesten avulla väärän opin saarnaaminen ja kapinan kiihottaminen.⁷⁴ Magisterium jäi siis käytännössä visitaattoreille ja superattendentteille. Uskovan seurakunnan oikeudesta ja velvollisuudesta valvoa opin puhtautta selvän Raamatun avulla ei ollut enää mitään puhetta.

Myöskään yliopistojen asemaan ei Unterricht-teoksessa puututtu. Tämä sopii hyvin yhteen sen kanssa, että Wittenbergin yliopisto oli ollut jo keväästä 1522 lähtien syrjässä reformaatioliikkeen johtamisesta. Visitaation kanssa yliopisto joutui tekemisiin ainoastaan valitessaan syksyllä 1526 kaksi visitaattoria. Tämäkin tapahtui vaaliruhtinaan aloitteesta. Schürpf in vetäytyttyä visitaatiosta vaaliruhtinas ei enää jättänyt uuden visitaattorin valintaa yliopistolle, vaan nimitti tehtävään hovikappalaisensa Spalatinin. Myös kirkkojärjestyksestä ja reformaatioliikettä uhkaavan kiistan ratkaisemisesta neuvoteltiin vaaliruhtinaan aloitteesta kokoontuneissa tilapäisissä kokouksissa, joissa yliopisto ei virallisesti ollut edustettuna. Näitä ratkaisuja arvioitaessa on tosin otettava huomioon, että rutto lamautti syyskesällä 1527 yliopiston toiminnan lähes täydellisesti ja osa yliopistosta siirtyi tilapäisesti Jenaan.⁷⁵ Tämä tuskin olisi kuitenkaan estänyt yliopiston kannanottoja, jos sellaisia olisi haluttu. On siksi ilmeistä, että niin vaaliruhtinaan kuin reformaatioliikkeen johdonkin mielestä magisterium ei kuulunut ainakaan tällaisissa yhteyksissä yliopistolle. Myös visitaattoreiden ja superattendenttien valta oli viime kädessä vain toimeenpanovaltaa. Todellinen opillinen auktoriteetti pysyi reformaatioliikkeen wittenbergiläisillä johtajilla, nimenomaan Lutherilla. Käytännössä vaaliruhtinas järjesti visitaation ja takasi mahtikeinoillaan sen onnis-

73 WA 26, 235: Und vleissig auff mercken haben, das ynn den obbestimpten Pfarhen recht und Christlich geleret, und das wort Gottes und das heilige Euangelion rein und treulich geprediget ... werden, ...

74 WA 26, 235 r. 16-25.

75 Johannes Bernhardus Velcurio Johannes Langille 13.8.1527; CR 1, 884 ja Melancthon Joachim Camerariukselle 15.8.[1527]; CR 1, 884 (ajoitus MBW 1, 260).

tumisen. Samalla hän sai entistä lujemman otteen seurakuntien asioista.

2.12. Wittenbergin professorit eivät halua Marburgin yliopistosta reformaatioliikkeen auktoriteettia

Elokuussa 1526 päättäneiden Speyerin valtiopäivien jälkeen Wittenbergin yliopiston opettajat joutuivat ottamaan kantaa kahteen uuden yliopiston perustamishankkeeseen.

Liegnitzin herttua Fredrik II oli kääntynyt vuodesta 1523 lähtien reformaatioliikkeen kannattajaksi.¹ Speyerin valtiopäivien aikoihin hän ryhtyi kaavailemaan uutta yliopistoa, johon olisi tullut peräti 24 professorinvirkaa.² Sopivia opettajia saadakseen herttua kääntyi elokuussa Wittenbergin yliopiston puoleen.³ Herttuan pyynnön teki vaikeaksi asiaksi se, että Liegnitzin reformaation kärkimiehet Kaspar von Schwenckfeld ja Valentin Krautwald olivat jo edellisenä vuonna joutuneet Lutherin kanssa kiistaan uskosta ja varsinkin ehtoollisesta.⁴ Tämä erimielisyys nousi nytkin esiin.⁵ Luther ei näytä ottaneen kantaa herttuan pyyntöön. Sen sijaan Melanchthon suhtautui siihen myönteisesti ja koetti hankkia Liegnitziin sopiviksi katsomiaan opettajia.⁶ Melanchthonin kanta onkin varsin ymmärrettävä. Tukemalla herttuan suunnitelmaa hänellä oli mahdollisuus saada uuteen yliopistoon mieleisiään miehiä ja samalla vaikutusvaltaa myös Liegnitzin kirkon asioihin. Ainakin teologian tohtori Konrad Cordatus matkustikin syyskuun kuluessa Liegnitziin.

1 Fredrik II:sta lähemmin Grünhagen 1878, 13-15.

2 Jordan 1917, 137-138.

3 Clemen 1926, 332, 338.

4 Lähemmin McLaughlin 1981, 308-310.

5 Melanchthon Ambrosius Moibanukselle [n. 10.8.1526]; CR 1, 812 (ajoitus MBW 1, 223).

6 Melanchthon Moibanukselle [n. 10.8.1526]; CR 1, 812 (ajoitus MBW 1, 223). Melanchthon [Vincentius Obsopoeukselle 15.8.1526]; Clemen 1926, 336 (ajoitus MBW 1, 223). Melanchthon Camerariukselle 16.8.1526; CR 1, 811 (ajoitus MBW 1, 224). Melanchthon Camerariukselle [10.9.1526]; CR 1, 814 (ajoitus MBW 1, 227).

Marraskuussa myös Luther otti yhteyttä Cordatukseen ja kehotti häntä taistelemaan Schwenckfeldin kannattajia ja paavilaisia vastaan, jotta evankeliumi pääsisi kuulumaan Liegnitzissäkin.⁷ Luther hyväksyi siis Cordatuksen tehtävän Liegnitzissä. Jo vuoden 1524 lopulta lähtien hän oli alkanut suhtautua jälleen myönteisemmin myös tohtorinarvoon.⁸ Erfurtin raadille talonpoikaissodan jälkeen syksyllä 1525 antamassaan lausunnossa hän oli pitänyt Erfurtin yliopiston uudistamista koskevaa kohtaa parhaana raadin esittämistä artikloista.⁹ Luther oli siis uudessa tilanteessa arvioimassa uudelleen suhdettaan yliopistoihin. Hän ei enää leimannut yliopistoja pelkästään saatanan aseiksi. Vanhan alas lyömiselle rinnalle oli noussut myös uuden rakentaminen. Siksi Luther näki nyt yliopistot myös kanavaksi, jonka kautta evankeliumi pääsisi vaikuttamaan kirkkoon. Liegnitzissä olivat kuitenkin myös kilpailijat liikkeellä. Herttua koetti vielä seuraavana keväänä saada Baselista oppineita uuteen yliopistoon, ja Oekolampadius lähettikin erään oppilaansa Sleesiaan.¹⁰ Yliopistohanke kaatui kuitenkin alkuvaikeuksiinsa.¹¹

Hessenin vain 20-vuotiaasta maakreivistä Filipistä tuli vuoden 1524 lopulla reformaatioliikkeen kannattaja.¹² Tämä merkitsi sitä, että Hessenistä muodostui Saksin vaaliruhtinaskunnan rinnalle reformaatioliikkeen toinen merkittävä poliittinen keskus. Käytännössä Hessenin reformaatio alkoi kuitenkin vasta Speyerin valtiopäivien jälkeen. Myös maakreivi Filip nojautui siis nimenomaan valtiopäivien päätökseen, jonka mukaan ruhtinaiden ja kaupunkien oli pidettävä kiinni siitä, mistä he uskoivat voivansa vastata Jumalan ja keisarin edessä.¹³

Valtiopäivien aikana maakreivi kutsui palvelukseensa Avignonista kotoisin olleen fransiskaaniveljen Franciscus

7 Luther Cordatukselle 28.11.1526; WA Br 4, 138-139.

8 Lähemmin Steinlein 1912, 67-68.

9 WA 18, 538 r. 13-18. Jo 1520-luvun lopulla ja 1530-luvulla Luther arvosti suuresti teologian tohtorin arvoa. Lähemmin Steinlein 1912, 69-87.

10 Staehelin 1939, 394-395.

11 Jordan 1917, 138.

12 Hancock 1966, 160-162.

13 Ks. s. 138.

Lambertin. Lambert oli ollut jo Ranskassa arvostettu saarnaaja ja saanut arvonimen predicator apostolicus. Hän oli liittynyt Sveitsissä - ilmeisesti Baselin fransiskaani-luostarin guardiaanin Konrad Pellikanin vaikutuksesta - reformaatioliikkeeseen. Vuoden 1522 lopulla Lambert ilmestyi Wittenbergiin. Hän ei kuitenkaan saanut mitään vakinaista virkaa, vaan lähti talvella 1524 ensin Metziin ja sitten Strassburgiin.¹⁴ Hessenin reformaation kannalta oli tärkeää se, että Wittenbergin reformaattorit tunsivat Lambertin, mutta eivät varauksetta hyväksyneet hänen teologisia näkemyksiään.¹⁵

Ehkä jo Speyerista käsin maakreivi tiedusteli Lutherin ja Melanchthonin kantaa papiston, messun ja kirkollisten seremonioiden uudistamiseen. Reformaattoreiden maakreiville laatima lausunto on kadonnut.¹⁶ Sen sijaan Melanchthonin elo-syyskuun vaihteessa lähettämä erillinen messua koskeva lausunto on tallella. Melanchthon myönsi siinä ruhtinaille suuren vallan oppia koskevissa kysymyksissä. Maakreivin tuli kehottaa muitakin ruhtinaita perehtymään kiistakysymyksiin ja ratkaisemaan ne.¹⁷ Samoin hänen asianaan oli ehkäistä reformaatioliikkeen sisäiset erimielisyydet sallimalla vain oikeina pitämänsä saarnat.¹⁸ Tältä pohjalta maakreivin tuli poistaa esimerkiksi yksityismessut, mutta noudattaa muuten jumalanpalveluksen uudistamisessa suurta maltillisuutta.¹⁹

Maakreivi oli tyytyväinen Wittenbergistä saamiinsa lausuntoihin. Syyskuun alussa hän pyysi reformaattoreilta ja Saksin vaaliruhtinaalta uusia ohjeita.²⁰ Maakreivin Lutherille ja Melanchthonille lähettämän kirjeen koulujen

14 Lambertin elämänvaiheista ennen hänen tuloaan Hesseniin lähemmin Müller 1958, 1-28.

15 Hancock 1966, 163-164, 166.

16 Clemen 1926, 331.

17 CR 1, 819 (lausunnon ajoitus MBW 1, 225): Nec nihil puto Celsitudinem vestram efficere posse apud alios principes, si hortaretur eos ad cognoscendas et diiudicandas ecclesiae controversias. Heinemeyer 1977, 63.

18 CR 1, 821: Eas dissensiones, quantum fieri potest, studeat V. Cels. per praefectos cohiberi ita, ut, qui sanior videatur, solus doceat, alter taceat ...

19 CR 1, 820-821.

20 Lähemmin Küch 1904, 220-222 ja Heinemeyer 1977, 63.

perustamista koskeva kohta²¹ lienee ymmärrettävä siten, että Hessenissä suunniteltiin jo tällöin oman yliopiston perustamista.²² Uuden oppilaitoksen rahoituksen maakreivi aikoi järjestää lakkautettavien luostareiden tuloilla.²³ Melanchthon käsitteli asiaa jo muutamaa päivää myöhemmin Joachim Camerariukselle lähettämässään kirjeessä. Melanchthon suhtautui hankkeeseen ainakin sikäli myötämielisesti, että hän suositteli Wittenbergin reformaattorien luottamusta nauttivaa Eobanus Hessusta yliopiston erääksi opettajaksi.²⁴

Lokakuun alussa maakreivi kutsui Lambertin suosituksesta ruhtinaskuntansa maalliset ja hengelliset johtajat neuvottelemaan reformaation toteuttamisesta Raamatun pohjalta käsin. Hombergissa 21.-23.10. pidetyssä kokouksessa valittiin komissio laatimaan suunnitelmaa Hessenin kirkon uudistamiseksi. Tämän Lambertin johtaman komission työn tuloksena valmistui joulukuun puolivälissä Reformatio Ecclesiarum Hassiae -niminen kirkkojärjestyksen luonnos.²⁵ Siinä ehdotettiin radikaaleja muutoksia: Todella uskovien kristittyjen tuli määrääjän kuluessa erottautua omiksi seurakunnikseen paikallisseurakuntien sisällä. Kaikki kirkollinen valta kuului heille.²⁶ Ehdotus sisälsi myös Marburgin yliopiston perustamissuunnitelman.²⁷ Hessenin seurakuntien kannalta katsottuna yliopiston merkitys oli ehdotuksen mukaan siinä, että seurakunnat saisivat

21 Maakreivi Filip Lutherille ja Melanchthonille syyskuussa 1526; WA Br 4, 114: Wo man auch in einem Land ein Pädagog oder ein Schul von Manns- oder Frauenpersonen haben wollt, da die Kinder Zucht und Ehr und zumalen das Wort Gottes in lernten, das konnt man auch von den Gutern, doch der obangezeigten Massen, erhalten.

22 Küch 1904, 217-218. Jo Filipin isä maakreivi Vilhelm II oli suunnitellut yliopiston perustamista. Varrentrap 1904, 9. Kirjeen voi kuitenkin tulkita niinkin, että maakreivi suunnitteli vain vaatimattomampaa tieteellistä oppilaitosta, ja vasta Melanchthon käsitti sen yliopistoksi. Heinemeyer 1977, 64.

23 Lähemmin Heinemeyer 1977, 63-64, 68.

24 Melanchthon Camerariukselle 7.9.[1526]; CR 1, 817-818.

25 Smend & Weber & Wolf 1965, 12.

26 EKO 8:1, 44, 56-58. Maurer 1929, 217-218, 243-245.

27 EKO 8:1, 63: De universali studio Marpurgensi. Ks. myös Heinemeyer 1977, 66.

sieltä oikeita saarnaajia.²⁸ Teologien tuli opettaa Raamattua puhtaasti. Sen lisäksi tuli opettaa vain Jumalan valtakunnan asiaa edistäviä asioita. Kaikessa opetuksessa, niin roomalaisessa oikeudessa kuin humanistisissa aineissa, erityisesti matematiikassa, oli Jumalan sanaa pidettävä ylimpänä arviointiperustana.²⁹ Suunnitelma heijastaa näin juridis-biblisististä, Lutherin näkemyksestä poikkeavaa käsitystä Raamatusta. Muuten yliopiston ja kirkon suhdetta ei suunnitelmassa käsitelty, koska koko kirkkojärjestyksen pohjana olivat Lutherin oppi Raamatun selvyystä ja Lambertin biblismi. Maakreivi Filip lähetti ehdotuksen heti sen valmistuttua Lutherin tarkastettavaksi.³⁰

Luther vastasi maakreivin kirjeeseen tammikuun alussa. Hän suhtautui Lambertin johdolla laadittuun kirkkojärjestykseen hyvin epäluuloisesti³¹ ja piti sen yhtäkkistä voimaan saattamista vaarallisena. Luther neuvoi siksi maakreiviä luopumaan kirkkojärjestyksen julkaisemisesta ja täytäntöön panemisesta. Sen sijaan hän suosittelee Hessenin kirkollisten olojen vähittäistä uudistamista maakreivin johdolla. Aluksi maakreivin oli huolehdittava siitä, että seurakunnissa ja kouluissa olisi kelvollisia pappeja ja opettajia.³² Lutherin kehotuksen saattoi käsittää varovaiseksi, periaatteelliseksi tueksi maakreivin yliopistohankkeelle. Koska Luther kuitenkin toisissa yhteyksissä oli suhtautunut yliopistoihin myönteisesti³³, tuntuu oudolta, että hän ei ottanut selvempää kantaa Hessenin maakreivin yliopistohankkeeseen. Todennäköisesti syynä oli Lutherin epäluulo Lambertia ja tämän johtamaa reformaatiota kohtaan.

28 EKO 8:1, 63: Quia placuit Deo movere cor Principis nostri, ut nunc fulgente Evangelii gloria universale studium apud Marpurgum erigere velit, idque maxime necessarium sit, ut in ecclesiis nostris multiplicentur, qui in verbo et doctrina eisdem praesidere, ac quae recta sunt consulere possint...

29 EKO 8:1, 63: Quarto praelegantur artes liberales et politiores literae, adhibito in omnibus, praesertim in mathematicis, censore tutissimo, nempe sermone Dei.

30 Smend & Weber & Wolf 1965, 12.

31 Luther maakreivi Filipille 7.1.1527; WA Br 4, 157: Denn ich bin bisher vnd kan auch noch nicht so kune sein, so ein hauffen gesetze mit so mechtigen worten bey vnsfurzunemen.

32 WA Br 4, 158.

33 Ks. s. 154.

Wittenbergin reformaattorit suhtautuivat siis hesseni-
läisten yliopistohankkeeseen varovaisen myönteisesti.
Heidän näkemyksensä mukaan yliopistolla ei sinänsä ollut
mitään osuutta kirkon johtamisessa ja opin määrittelemises-
sä. Suunnitellun yliopiston merkitys ja auktoriteetti riippui
siellä harjoitetusta teologiasta. Sitä tärkeämpää Lutherin
ja Melanchthonin kannalta oli pyrkiä saamaan uuteen
yliopistoon Wittenbergissä luottamusta nauttavia opettajia.
Wittenbergissä opiskeleva maakreivin läheinen sukulainen³⁴
Heinrich Hesus kirjoitti siksi - ilmeisesti Melanchthonin
neuvosta³⁵ - 16.1. kirjeen maakreivin neuvokselle Balthasar
von Schrautenbachille.³⁶ Hesus pyrki saattamaan Lamber-
tin kirjeellään huonoon valoon. Hän syytti tätä humanismin
vastustamisesta ja selitti, että mikäli Lambert saisi edelleen
vaikuttaa maakreiviin, tulisi suunniteltuun yliopistoon
vain huonoja opettajia.³⁷ Sen sijaan Hesus suositteli
Wittenbergissä arvostettuja Hermann van dem Buschea,
Eobanus Hessusta ja Euricius Cordusta.³⁸

Erityisesti maakreivin humanismia suosiva kansleri,
tohtori Johann Feige lienee ollut taipuvainen noudattamaan
wittenbergiläisten neuvoja.³⁹ Tammikuun puolivälissä
maakreivi Filip päättikin noudattaa Wittenbergistä saatua
ohjetta.⁴⁰ Maakreivin tammikuun lopulta peräisin olevan
muistion mukaan reformaatio oli aloitettava varovasti
Marburgista alkaen. Sen sijaan yliopiston perustamisesta
maakreivi ei halunnut luopua.⁴¹ Tammikuun lopulla valmis-
tui maakreivin neuvosten laatima "Ordnunge der Universi-
tät", joka oli itse asiassa ehdotus yliopistoon kutsuttavista
opettajista. Wittenbergiläisten toivomukset otettiin hyvin

³⁴ Heinemayer 1977, 76-77.

³⁵ Hermelink 1927, 7-8. Melanchthon suositteli Heinrich Hessusta vielä maakreiville
20.4.1527 lähettämässään kirjeessä (Clemen 1926, 357-358). Ks. myös Heinemayer
1977, 74-76.

³⁶ Kirje on painettuna Heinemayer 1977, 89-90.

³⁷ Heinemayer 1977, 89.

³⁸ Heinemayer 1977, 89-90.

³⁹ Hermelink 1927, 8-9.

⁴⁰ Küch 1904, 228.

⁴¹ Maakreivi Filipin muistio 24(?)1.1527; Küch 1904, 239: Item die universitet
hie anczurichten. Ajoituksesta Küch 1904, 229-231.

pitkälle huomioon. Wittenbergistä toivottiin teologian professoriksi Melanchthonia, Bugenhagenia tai Jonasta. Luettelon ensimmäisenä mainittiin kuitenkin Lambert.⁴² Ensimmäisiksi teologian professoreiksi tulivat lopulta Franciscus Lambert, maakreivin hovikappalainen, maisteri Adam Krafft ja maisteri Erhard Schnepf.⁴³ Kenelläkään heistä ei ollut siis edes teologian lisensiaatin arvoa. Myös wittenbergiläisten kannasta poikkeavat mielipiteet pääsivät Marburgin yliopistossa siten alusta pitäen esiin.⁴⁴ Tulevaisuutta ajatellen tämä oli hyvin merkittävä näkökohta. Yliopisto aloitti toimintansa jo pääsiäisenä 1527.⁴⁵

Hessenin reformaation alkuvaiheessa maakreivi ja viime kädessä Saksin reformaattorit ratkaisivat esiin nousseita opillisia ja käytännöllisiä ongelmia ja käyttivät näin opetusvaltaa. Marburgiin perustettavalle yliopistolle eivät Wittenbergin reformaattorit sen paremmin kuin Lambert ja maakreivikään halunneet myöntää mitään osuutta kirkon magisteriumista. Sen ainoa seurakuntien kannalta merkittävä tehtävä oli papiston kasvattaminen. Saksan reformaatioliikkeen kannalta katsottuna Marburgin yliopiston perustaminen merkitsi kuitenkin suurta muutosta: reformaatioliikkeen keskuuteen oli nyt syntynyt toinenkin Wittenbergin kanssa kilpaileva, opillisen auktoriteetin asemaa tavoitteleva yliopisto. Wittenbergin ja Marburgin teologisten tiedekuntien suhteet jäivät varsin viilleiksi. Ainakaan vuosina 1527–1528 niiden opettajat eivät näytä olleen missään yhteydessä toistensa kanssa.⁴⁶

42 "Ordnunge der Universität" on painettuna Heppe 1876, 196–198 ja Heinemeyer 1977, 77–79 alav. 164.

43 Heinemeyer 1977, 80. Schnepfistä lähemmin Hartmann 1870.

44 Myös Marburgin keskustelussa 1529 Lambert oli lähellä Zwinglin kantaa. Pfister 1974, 31.

45 Küch 1904, 234. Hermelink 1927, 9–12, 65.

46 Lutherin ja Melanchthonin säilynyt kirjeenvaihto WA Br 4:ssä ja CR 1:ssä.

3. BASELIN YLIOPISTON JA SEN OPETTAJIEN KANNANOTOT

3.1. Baselin yliopisto asettuu vastustamaan kirkon uudistusta

Basel oli reformaatioajan alussa suurehko noin 10 000 asukkaan kaupunki. Se oli vuonna 1501 liittynyt Sveitsin valaliittoon. Varsinainen kaukokauppa ei ollut Baselissa kovinkaan merkittävää. Sen sijaan kaupunki oli voimakas kulttuurikeskus, kirjapainojen ja taiteen kaupunki.¹ Se oli myös piispan kaupunki, kirkollinen keskus. Tuomiokapitulin auktoriteetti oli kuitenkin kaupunkilaisten silmissä laskemassa ja sen voimavarat olivat joihinkin toisiin Reinin laakson hiippakuntiin verrattuna vähäiset.² Lisäksi kaupungin johdon ja tuomiokapitulin välit olivat varsin kireät. Raati nimittäin pyrki katkaisemaan viimeisetkin siteet aikaisempaan herraansa Baselin piispaan.³ Tuomiokapituli ja raati olivat vieraantuneet toisistaan myös siitä syystä, että kapituli ei hyväksynyt Baselin porvarisperheiden poikia jäsenikseen. Runsaslukuisella alemmalla papistolla taas ei juuri ollut arvovaltaa eikä vaikutusta kaupunkilaisten suuriin joukkoihin nähden.⁴

Lutherin näkemykset saivat Baselista kannattajia jo heti syksyn 1517 jälkeen. Seuraavina vuosina Baselista tuli Wittenbergin teologien kirjoitusten suuri painatuskeskus.⁵ Uusien näkemysten leviämistä auttoi myös se, että Baselin piispa Christoph von Uttenheim tunnettiin kirkon sisäisen uudistuksen kannattajana sekä humanismin ja Erasmus Rotterdamilaisen suosijana.⁶ Hän suhtautui siksi myönteisesti myös Wittenbergin teologien uusiin näkemyksiin.⁷

Baselin vuonna 1460 perustettu yliopisto oli syntynyt kaupungin myötävaikutuksella, ja raadilla oli myöhemminkin

1 Moeller 1980, 12.

2 Lähemmin Roth 1936, 9-10.

3 Lähemmin Wackernagel 1924, 301-302.

4 Roth 1936, 9. Moeller 1980, 14.

5 Egli 1910, 148-151. Wackernagel 1924, 321-324. Moeller 1980, 17.

6 Lähemmin Herzog 1843, 46-51 ja Huizinga 1936, 198-199.

7 Wackernagel 1924, 320.

suuri vaikutusvalta sen asioihin. Myös humanismi oli 1500-luvun alkuun tultaessa saanut jalansijaa yliopiston piirissä.⁸ Baselin raati tuki uutta virtausta. Siksi se perusti yliopistoon 1500-luvun alkuvuosina kaksi uutta Pyhän Raamatun professorin virkaa. Yliopisto joutui näin taloudellisesti yhä riippuvaisemmaksi raadista. Yliopiston ja kaupungin välillä oli toisaalta ollut jo yliopiston perustamisesta lähtien lukuisia kiistoja, sillä raati koki yliopiston privilegit oman valtansa rajoittamiseksi.⁹ Reformaation vuosiin tultaessa yliopiston maine oli jo kääntynyt laskuun¹⁰ ja sitä voi luonnehtia vallitsevan kirkollisen järjestyksen tukipylvääksi.¹¹ Samaistuminen piispaan, tuomiokapituliin ja ylempään papistoon vieraannutti kuitenkin yliopiston kaupunkiyhteisöstä.¹² Se oli vaarassa joutua kirkollisen johdon mukana ristiriitaan raadin, Baselin todellisen vallankäyttäjän, kanssa.

Yliopiston arvostetuin teologi Ludwig Ber oli tullut yliopistoon sen kanslerin piispa von Uttenheimin varakansleriksi vuonna 1512. Hän toimi sittemmin teologian professorina ja oli myös arvossa pidetyn Pyhän Pietarin alttarisäätiön rovasti. Ber edusti piispa von Uttenheimin kannattamaa reformikirkollista linjaa.¹³ Hän ei kuitenkaan hyväksynyt Wittenbergin reformaattoreiden hyökkäystä kirkon auktoriteettia vastaan. Siksi hän lienee papalistisen näkemyksen mukaisesti lähettänyt vuonna 1519 Baselissa painetun Lutherin teosten edition heti sen ilmestyttyä Roomaan.¹⁴ Myös yliopiston toiset vakinaiset teologian professorit, Mauritz Fininger, joka kuului augustinolaisveljestöön¹⁵, ja jo vuonna 1469 Baselissa opintonsa aloittanut Johannes Gebwiler¹⁶ lienevät suhtautuneet alusta lähtien kielteisesti Wittenbergin teologiin oppeihin.

8 Baselin humanismista Herzog 1843, 67-88.

9 Herzog 1843, 61.

10 Kisch 1970, 43.

11 Herzog 1843, 61-62. Wackernagel (1924, 238) toteaa, että yliopisto oli kuin jääne menneiltä ajoilta.

12 Bonjour 1960, 108.

13 Herzog 1843, 62-63. Beristä myös Egli & Finsler & Köhler 1911, 331 alav. 3.

14 Zwingli Beatus Rhenanukselle 2.7.1519; BR Br, 165. Fechter 1843, 216. Wackernagel 1924, 323.

15 AR, 6. Finingeristä myös Vischer 1860, 222.

16 Gebwileristä lähemmin Vischer 1860, 223-225.

Sen sijaan humanistit asettuivat Lutherin puolelle. Etenkin vuonna 1515 Vanhan testamentin professoriksi tulleen Wolfgang Capiton kannasta on säilynyt paljon tietoja.¹⁷ Capito toi erasmuslaisen raamattuhumanismin Baseliin. Hän alkoi vuoden 1518 lopulta lähtien pitää myös kansalle tarkoitettuja raamatunselitysluentoja, jotka saavuttivat suuren menestyksen.¹⁸ Capito ei nähnyt Erasmuksen ja Lutherin välillä teologista eroa.¹⁹ Hän suhtautui siksi Lutheriin hyvin myönteisesti²⁰ ja käänsi syksyllä 1518 Lutherin kirjoituksia latinaksi Frobenin kirjapainoa varten.²¹ Capiton innostusta Lutheria kohtaan ja hänen itsenäisyyttään Erasmukseen nähden osoittaa se, että hän ei hyväksynyt Erasmuksen yritystä painostaa Froben lopettamaan Lutherin kirjoitusten julkaiseminen.²² Toisaalta Capito kehotti myös Lutheria varovaisuuteen²³ ja selitti välttävänsä samaistumista häneen.²⁴ Capito siirtyi kuitenkin jo huhtikuussa 1520 Mainziin.²⁵ Baseliin jäi raamattuluentoja jatkamaan hänen ystävänsä Kaspar Hedio.²⁶ Kesäkuussa 1520 Lutherille lähettämässään kirjeessä Hedio ylisti tämän oppia, joka oli yhtä kuin Kristuksen oppi. Lutheria ei voitu syyttää Jumalan sanasta poikkeamisesta.²⁷ Kirkon uudistusta ei siksi tullut jättää kesken. Lutherin oli pidettävä johto; baselilaiset ystävät tukisivat häntä.²⁸ Myös Hedion toiminta Baselissa jäi kuitenkin lyhyeksi, sillä hän seurasi pian Capitoa Mainziin.²⁹

17 Kittelson 1975, 25. Capito valittiin vuonna 1517 yliopiston rehtoriksi ja seuraavana vuonna teologisen tiedekunnan dekaaniksi.

18 Bonifacius Amerbach Ulrich Zasiukselle 1.3.1520; AK 2, 231. Kaspar Hedio Ulrich Zwinglille 17.3.1520; ZSW 7, 279. Moeller 1980, 18.

19 Kittelson 1975, 41.

20 Konrad Pellikan Lutherille 16.3.1520; WA Br 2, 66: W. Fabricius Capito spirat eruditionem tuam, concionator ad populum, ...

21 Kittelson 1975, 38.

22 Capito Erasmukselle 8.4.1519; OE 3, 527. Kittelson 1975, 38-39.

23 Capito Lutherille 4.9.1518; WA Br 1, 198 r. 37-199 r. 54.

24 Sitaatti erästä Capiton kirjeestä vuodelta 1520; Scultetus 1618, 67: Sunt qui me favoris Lu[th]eriani reum agunt: tametsi sedulò dissimulo.

25 Kittelson 1975, 52.

26 Steitz 1880, 223. Wackernagel 1924, 325.

27 Hedio Lutherille 23.6.1520; WA Br 2, 128 r. 1-7.

28 Em. kirje; WA Br 2, 129: Tu dux esto, nos indivulsi milites erimus, si modo nostra opera quippiam possit prodesse, ...

29 Steitz 1880, 223.

Capiton ja Hedion esimerkit osoittavat, että raamattuhumanismi ja Lutherin ajama reformaatio eivät olleet vielä vuoden 1520 tienoilla eriytyneet Baselissakaan toisistaan. Siksi onkin parempi puhua vain kirkollisesta uudistusliikkeestä tai uudistuspyrkimyksistä. Niiden keskuksena oli Baselin fransiskaanihuostari.³⁰ Huostarin guardiaanimiksi Baseliin vuonna 1519 palannut Konrad Pellikan oli jo tullut tunnetuksi raamattuhumanistina. Nyt hän oli mukana julkaisemassa myös Wittenbergin teologien kirjoituksia.³¹ Erityisesti fransiskaaniveljestöön kuuluvan Johannes Lūthartin uudistusmieliset saarnat herättivät suurta huomiota ja aiheuttivat ensimmäisen julkisen vastareaktion. Se tuli juuri Baselin yliopiston piiristä.³² Tohtori Fininger ryhtyi nimittäin omista saarnoissaan puolustamaan vallitsevaa kirkollista järjestystä Lūthartin hyökkäyksiä vastaan.³³ Yliopiston professorit reagoivat muutenkin nopeasti uudistuspyrkimysten kannattajien toimintaan. Niinpä tiedämme, että raadin sallittua vuonna 1520 virallisestikin Wittenbergin teologien kirjoitusten painamisen Baselissa Ber, Gebwiler ja muutkin teologit sekä lääketieteen professori Johannes Wonecker vastustivat tätä päätöstä.³⁴ Johannes Ecken vuoden 1520 lopulla augsburgilaiselta tohtori Sebastian Ilseungilta saama tieto, jonka

30 Riggenbach 1877, XIX-XX.

31 Lähemmin Pellikanin omaelämäkerta; KP, 75-76. Egli 1910, 149.

32 Erityisesti Wackernagel (1924, 331) tähdentää yliopiston asemaa uudistuspyrkimysten vastaisena tukikohtana. Sen sijaan Konrad Pellikan koettaa 30.7.1523 Mainzin guardiaanille Alexander Molitorikselle lähettämässään kirjeessä (KP, 88) korostaa, että Lūthart nojautui saarnoissaan kirkkoisien opetukseen ja yliopiston tohtoritkin hyväksyivät aluksi hänen saarnansa ("et approbatione amplissimi auditorii etiam Doctorum"). Pellikanin korostukset ovat ymmärrettäviä, koska hän pyrki kirjeessään esittämään johtamansa Baselin veljestön elämän mahdollisimman myönteisessä valossa ja torjumaan syytökset harhaoppien opettamisesta.

33 Albert Burer Beatus Rhenanukselle 9.9.1519; BR Br, 173: Franciscanus plenus ore Christum profitetur, Christum imperterritus proclamat apud populum; quamquam Augustinensis doctorculus magis matheologus quam theologus assidue reclamatione vere Christum docentibus, et quicquid Franciscanus una concione contexuit, hoc retrahit doctor ille subtilis magis quam christianus altera concione; ... Fechter 1843, 214.

34 Kirjanpainaja Andreas Cratander Bonifacius Amerbachille 13.11.1520; AK 2, 265: Nobis chalcographis à nostris primoribus concessum est impune quicquid Lutheranorum operum occurrat redere, etsi quidam ex Magistris Nostris manibus pedibusque obstrepant pariter et è suggestu publice oblatrent, ut sunt D. Berus, D. Gebuilerus, D. Wonecker physicus et huius farinae theologi caeteri; nihil tamen prorsus efficiunt apud uulgum iam oculos recipientem atque nasum.

mukaan Lutherin kirjoitukset olisi poltettu Louvainin ja Kölnin lisäksi myös Baselissa³⁵, ei pitäne kuitenkaan paikkaansa, koska Baselin omissa lähteissä ei ole säilynyt siitä mitään tietoja. Autodafee tuntuu myös raadin asenteen vuoksi hyvin epätodennäköiseltä.³⁶

Myös Baselin poliittinen tilanne vaikutti kirkollisen uudistusliikkeen kehitykseen. Keväällä 1521 raati julisti yksipuolisesti Baselin vapaaksi piispan alaisuudesta ja solmi sen jälkeen liiton Ranskan kanssa. Myös kaupungin sisäiset poliittiset erimielisyydet olivat syvät. Rahaliikkeen ja kauppan harjoittajat sekä varakkaat käsityöläiset olivat ottaneet käsiinsä kaupungin johdon pieneltä patriisiryhmältä. Entistä laajemmat piirit, ennen muita ammattikunniksi järjestäytyneet käsityöläiset, pyrkivät pääsemään mukaan vallankäyttöön.³⁷ Varsinkin kaupungin johdon liiton ansiosta saama ranskalainen raha katkeroitti tavallista kansaa. Kaupungin johto vaihtuikin jo syksyllä 1521. Uusi johto ei kuitenkaan tuonut ratkaisevia muutoksia. Sen sijaan se pyrki harjoittamaan varovaisempaa politiikkaa.³⁸ On ilmeistä, että Baselin uudistusliikkeellä oli yhtymäkohtia kaupunkiyhteisön sosiaalisten ryhmien väliseen jännitykseen. Reformivaatimukset saivat vastakaikua etenkin ammattikuntien piiristä.³⁹ Vastakohtaisuus perinteisen kirkollisen järjestyksen kannattajiin nähden uhkasi samalla kärjistyä entisestään. Erityisesti Johannes Lüthartin ja vuodenvaihteessa Pyhän Albanin seurakunnan papiksi tulleen Wilhelm Reublinin saarnat saattoivat mielet kuohuksiin. Lisäksi Reublin tarjoutui

35 Eck Bambergin piispalle 5.12.1520; Greving 1912, 221.

36 Konrad Pellikan kirjoitti 30.11.1521 Melanchthonille (Clemen 1926, 171): Basilee nihil hactenus admissum scias, Doctissime Philippe, contra Lutherum vel suos et Christi. Raadin myönteisestä asenteesta Lutherin kirjoitusten julkaisemiseen myös Roth 1936, 8.

37 Moeller 1980, 15.

38 Wackernagel 1924, 301-312.

39 Roth 1936, 11.

perustelemaan oppinsa kenelle tahansa Pyhällä Raamatulla.⁴⁰ Tärkein merkitys oli kuitenkin Zürichin tapahtumien antamalla esimerkillä.

Zürichistä muodostui jo keväällä 1522 sekä kaupungin itsensä että Ulrich Zwinglin auktoriteetin ansiosta Sveitsin kirkollisten uudistuspyrkimysten keskuspaikka. Zwingli oli valittu vuoden 1518 lopulla Zürichin Grossmünsterin munkkikuntiin kuulumattomaksi papiksi (Leutpriester). Grossmünsterin jumalanpalveluselämää oli hänen vaikutuksesta tehty jo vuonna 1520 vähäisiä muutoksia. Suurta huomiota herätti kuitenkin se, että Zwinglin ystävät rikkovat hänen läsnäollessaan 9.3.1522 perinteisiä, pyhinä pidettyjä paastosääntöjä. Muutamaa viikkoa myöhemmin julkaisemassaan saarnassa Zwingli puolusti kristityn vapautta kirkon käskyjä ja kieltoja vastaan. Näin hän oli kannattajineen joutunut avoimeen konfliktiin katolisen kirkon ja sen edustajan Konstanzin piispan kanssa.⁴¹

Samoin kuin Zürichissä myös Baselissa muutamat papit ja maallikot rikkoivat keväällä 1522 paastomääräyksiä. Heidän joukossaan oli ainakin kaksi yliopiston artistisen tiedekunnan opettajaa, nimittäin Wolfgang Wissenburg ja Bonifacius Wolfhart⁴² sekä useita opiskelijoita.⁴³ Asia herätti suurta huomiota.⁴⁴ Myös Erasmus Rotterdamlainen otti sen johdosta ensimmäisen kerran kantaa Baselin tapahtumiin.

Saapuminen Baseliin marraskuussa 1521 oli merkinnyt Erasmukselle uutta alkua. Louvainin aikaan verrattuna Erasmuksen asema muuttui myös sikäli, että hän ei ollut

40 Konrad Pellikanin omaelämäkerta; KP, 88. Fridolin Ryffin kronikka; BC, 33. Ryffin kronikka on eräs Baselin reformaatiohistorian tutkijoiden eniten käyttämiä lähteitä. Kovin luotettavana sitä ei kuitenkaan voi pitää. Kronikan alkuperäinen käsikirjoitus on ollut vuonna 1554 kuolleen raatimiehen Fridolin Ryffin hallussa. Luultavasti kronikka on jonkun hänen ystävänsä (joka tapauksessa raatimiehen ja reformaation kannattajan) laatima. Lähemmin Vischer & Stern & Heyne 1872, 1-13 ja Guggisberg 1981, 118.

41 Pfister 1974, 25-30. Locher 1982, 16-20.

42 Staehelin 1929 a, 37.

43 Baselin tuomiokapitulin pöytäkirja 29.4.1522 (ote sittemmin kadonneesta pöytäkirjasta 1600-luvun alussa tehdystä jäljennöksestä); BRA 1, 34.

44 Hermann van dem Busche Zwinglille n. 20.4.[1522]; ZSW 7, 509 r. 10-14. Glareanus Zwinglille [toukokuussa] 1522; ZSW 7, 514 r. 6-11.

enää yliopiston opettaja. Silti hänellä oli alusta lähtien suuri arvovalta myös Baselin yliopiston piirissä⁴⁵ ja hänet rinnastettiin usein yliopiston opettajiin.⁴⁶ Erasmus toivoi voivansa Baselissa kenenkään häiritsemättä keskittyä työhönsä. Siksi hän vetäytyi eroon Saksin reformaatioliikettä koskevasta kiistasta.⁴⁷ Myöhemmin hän kirjoitti Hyperaspistes-teoksessaan omaksuneensa tällöin Gamalielin roolin.⁴⁸ Kirjeissään Erasmus vakuutti pitävänsä kiinni kirkosta⁴⁹ ja paavista.⁵⁰ Paavin auktoriteettia Erasmus ei kuitenkaan ymmärtänyt nytkään ahtaan papalisticisessa merkityksessä. Päinvastoin hän vaati edelleen yksinomaan Raamattua kirkon opin pohjaksi, selitti maallikoidenkin ymmärtävän sitä ja vaati sen kääntämistä kaikille kielille.⁵¹ Erasmus oli siis edelleen varsin lähellä Saksin reformaatioliikkeen magisterium-näkemyistä.⁵² Näin ollen on hyvin ymmärrettävää, että Erasmus edelleenkin myönsi kirjeissään Lutherin olevan monessa asiassa oikeassa.⁵³ Hän suhtautui myönteisesti myös Sveitsissä alkaneeseen liikehdintään ja oli varovasti yhteydessä sen johtajiin. Heistä hän arvosti

45 Vischer 1860, 202-203.

46 Esim. Oekolampadius Zwinglille 22.10.[1525]; ZSW 8, 396: *Delecti sunt Erasmus et Berus e theologis, Cantiuacula et Amorbachius ex iurisconsultis, qui libelli mei censores, ...*

47 Lähemmin Augustijn 1962, 74, 77 ja siinä mainitut lähteet. Hyvä kuvaus Erasmuksen asenteesta on myös Pellikanin Melancthonille 30.11.1521 lähettämässä kirjeessä (Clemen 1926, 171).

48 EW 4, 208-210.

49 Erasmus Peter Ruiz de la Motalle 21.4.1522; OE 5, 44: *Me vero ab Ecclesiae catholicae consortio nec mors distrahet nec vita.*

50 Erasmus Josse Laurensille 14.7.1522; OE 5, 85 r. 23-25. Myös Augustijn 1962, 89.

51 Erasmuksen omistuskirjoitus keisarille *Paraphrasis in Euang. Matthaei* -teokseen 13.1.1522; OE 5, 7: *Iam quum Euangelistae nulli non scripserunt Euangelium, non video quo minus sit ab omnibus legendum. Et nos ita tractauimus vt et ab illiteratis possit intelligi. Näkemyksensä tueksi Erasmus vetosi Origeneeseen, Khrysostomokseen ja Hieronymukseen. Ks. myös Erasmuksen maaliskuussa 1522 Baselissa julkaisemaa uutta *Colloquia familiaria* -teosta (ASD 1:3, 180): *Gaspar. Ego quod lego in sacris literis et in Symbolo quod dicitur Apostolorum, summa fiducia lego nec vltra scrutor. Caetera permitto theologis disputanda ac definienda, si velint. Si quid tamen receptum est vsu populi Christiani, quod non plane pugnet cum sacris literis, hactenus seruo, ne cuiquam sim offenculo.**

52 Ks. myös Augustijn 1962, 82.

53 Esim. Erasmus Saksin herttualle Yrjölle 3.9.1522; OE 5, 126 r. 9-20. Erasmus [Spalatinille] 11.3.1523; OE 5, 251 r. 32-34.

etenkin Pellikania.⁵⁴ Näin Erasmus koetti pitää Sveitsin uudistusmieliset kirkon sisäisenä uudistusliikkeenä. Hänellä oli siis Sveitsissä sama tavoite kuin Lutherin suhteen ennen tämän välirikkoa Rooman kanssa.

Erasmuksen asenne ei tässä suhteessa poikennut toisten Baselin yliopiston piirissä vaikuttavien humanistien näkemyksestä; toisaalta juuri Erasmuksella oli suuri vaikutus hänen humanistiystäviensä kannanottoihin. Niinpä Pariisista helmikuussa 1522 Baseliin luennoitsijaksi ja burssinpitäjäksi palannut tunnettu humanisti Heinrich Loriti (Glareanus) suhtautui samoin myönteisesti Baselin uudistusliikkeeseen.⁵⁵ Myös keväästä 1521 kevääseen 1522 tohtori Ulrich Zasiuksen luona Freiburgissa oikeustiedettä opiskellut Bonifacius Amerbach, joka välillä piti jo luentoja kotikaupunkinsa Baselin yliopistossa, näki kirkon uudistamispyrkimyksissä paljon hyvää.⁵⁶ Erasmuksen tavoin hänkään ei hyväksynyt kaikkia Lutherin väitteitä, mutta vaati, että reformaatio-liikkeen erehdykset oli summittaisen tuomitsemisen sijasta osoitettava järkisyillä ja Raamatulla.⁵⁷ Nämäkin kannanotot osoittavat siis, että raamattuhumanismin pohjalta nouseva kirkon uudistus ja Saksin esimerkin mukainen reformaatio eivät vielä olleet Baselin humanistien mielessä eriytyneet toisensa pois sulkeviksi vaihtoehtoiksi.

Myös Erasmuksen pääsiäisen jälkeen Baselin piispalle lähettämä kirje on ymmärrettävä tältä pohjalta. Erasmus kehotti kirjeessään piispaa ottamaan uudistusmielisten vaatimukset vakavasti ja pitämään heidät kirkon sisällä suostumalla tarpeellisiin kirkon käytäntöä ja kristillisen elämän sääntöjä koskeviin uudistuksiin. Tähän Erasmus katsoi kirkon paikallisella johdollakin (eikä vain yksin paavilla) olevan oikeuden.⁵⁸ Freiburgilaiselle oikeustieteen professorille Ulrich Zasiukselle seuraavana keväänä lähet-

54 Meylan 1968, 249.

55 Glareanus Zwinglille 28.11.1522; ZSW 7, 622-624. Fritzsche 1890, 31-34.

56 Burckhardt & Biedermann 1894, 17-21.

57 Amerbach A. Alciatolle 11.6.[1521]; AK 2, 307-308.

58 Erasmus Baselin piispalle 21.4.1522; EO 9, 1197-1214. Kirjeestä myös Augustijn 1962, 86-88.

tämässään kirjeessä Erasmus asetti vieläkin selvemmin vastakkain Raamatun käskyt ja paavin antamat paastomääräykset. Tällaisessa ristiriitatilanteessa paavin antamia elämänohjeita oli lupa rikkoa.⁵⁹

Piispa von Uttenheim katsoi kuitenkin uudistusten vaatijoiden menneen liian pitkälle eikä ottanut Erasmuksen kirjettä huomioon. Tuomiokapituli ryhtyi neuvottelemaan asiasta raadin kanssa.⁶⁰ Säilyneiden asiakirjojen tarkastelu osoittaa, että myös yliopisto oli mukana näissä neuvotteluissa ja oli valmis jo vanhastaan kiinteiden henkisten ja taloudellisten siteidenkin vuoksi tukemaan hiippakuntahallintoa uudistuspyrkimysten tukahduttamisessa.⁶¹ Etenkin Ludwig Ber näyttää olleen mukana neuvotteluissa - kenties esittämässä teologisia perusteita piispan vaatimuksille.⁶² Tällainen menettely vastaa myös Berin aikaisempia ja myöhempiä kannanottoja. Vaikka Ber toivoikin kirkon reformia, hän toisaalta piti Erasmusta selvemmin kiinni uskollisuudesta Rooman kirkkoa kohtaan. Näin Berin kanta on myös osoitus hänen itsenäisyydestään Erasmukseen nähden, onhan häntä pidetty eräänä Erasmuksen läheisimmistä ystävistä Baselissa.⁶³ Koska tuomiokapituli ja raati ajoivat jo asiaa, yliopisto saattoi pidättyä enemmistä toimista. Baselin raadin johtomiehet katsoivatkin uudistuksia ajavien saarnaajien uhkaavan kaupungin rauhaa; Reublin karkotettiin siksi kesäkuussa hänen seurakuntansa vastustuksesta huolimatta Baselista.⁶⁴ Piispa von Uttenheim taas käski kaupungin saarnaajia saarnaamaan kirkon tradition eikä omien mielipi-

59 Erasmus Zasiukselle [23.3.]1523; OE 5, 263 r. 38-44, 51-55. Gebhardt 1966, 365.

60 Ote tuomiokapitulin pöytäkirjan jäljennöksestä (29.4.1522 ja kesäkuu 1522); BRA 1, 34, 38.

61 Esim. Konrad Pellikan fransiskaaniprovinsiaali Alexander Molitorikselle 30.7.1523; KP, 88: *Hic commota est cohors universa: canonici, universitas, et de senatu primores quidam, ... Pellikan vaikenee kuitenkin paastomääräysten rikkomisesta ja esittää yliopiston, piispan ja raadin toiminnan syyksi Luthartin saarnat.*

62 Tähän viittaa oikeustieteen professori Claudius Cantiunculan 6.7.[1522] Bonifacius Amerbachille lähettämässä kirjeessä oleva kohta (AK 2, 387): *Buschius abest discessitque, ut voluit. Aiunt parare apologiam in quosdam, in Berum potissimum. Hec tibi in aurem secretiore.*

63 Näin jo Vischer 1860, 203.

64 Reublinin tapauksesta lähemmin Wackernagel 1924, 328-329. Reublinin myöhemmästä toiminnasta Zürichin alueella Oberman 1977, 263-266.

teidensä mukaisesti. Kirkon perinteisiä tapoja ei saanut asettaa kyseenalaiseksi, vaan kansaa oli kehotettava kuuli-aisuuteen. Kiistakysymykset oli näin jätettävä tulevan konsiilin ratkaistavaksi.⁶⁵ Käskykirjeessään piispa vetosi asiasta raadin ja yliopiston kanssa käymiinsä neuvotteluihin ja niiden tuloksena syntyneeseen sopimukseen.⁶⁶ Yliopiston johdon tukemat voimat näyttivät näin hallitsevan tilanteen.

Käytännössä piispan käskyä ei kuitenkaan noudatettu, vaan uudistuksia toivovien lukumäärä kasvoi ja levoton mieliala lisääntyi.⁶⁷ Raati pyrki edelleen takaamaan kaupungin sisäisen rauhan ja koetti ehkäistä ristiriidan syvenemisen. Siksi se puuttui myös yliopiston sisäisiin asioihin. Wissenburgin ja Wolfhartin johtamat opiskelijat nimittäin vaativat kesällä 1522 uuden johdon valitsemista yliopistolle, rehtoriksi toukokuussa valitun professori Gebwilerin tilalle humanistina tunnettua oikeustieteen professoria Claudius Cantiunculaa⁶⁸, kanonisen oikeuden opetuksen lopettamista ja vastaavasti kreikan ja heprean kielen opetuksen aloittamista. Kaupungin johto tuki näitä vaatimuksia.⁶⁹ Gebwilerin sijasta rehtoriksi valittiinkin talvilukukaudeksi 1522–1523 lääketieteen professori Johan-

65 Konrad Pellikan Alexander Molitorikselle 30.7.1523; KP, 88–89: *ut posthac Evangelium praedicent solum juxta antiquorum Sanctorum explanationem, non secundum propria capita et renitente scriptura, nihil contra probatos ritus ecclesiasticos et usum sacramentorum praedicent, populum adhortentur ad obedientiam, et ne quid innovare festinent, sed expectent futurum generale concilium.* On selvää, että Riggenbach (1877, 88 alav. 5) erehtyy selittäessään tämän tarkoittavan tutkijoiden yleisen käsityksen mukaan vasta vuotta myöhemmin annettua käskykirjettä. Koska mitään raadin keväällä 1522 antamaa käskykirjettä ei kuitenkaan ole säilynyt, kysymyksessä voi olla vain viittaus piispan antamaan käskykirjeeseen. S. 89 ilmeneekin, että tuomiokapituli syytti syksyllä 1522 Pelli-kania ja Lüthartia käskykirjeensä rikkomisesta. Käskykirjeestä (konseptista?) tehty 1600-luvun kopio on painettuna BRA 1, 38–40.

66 Em. käskykirje; BRA 1, 39: *hatt sein fr. d. sambt einem ersamen rhat einer statt Basell, auch den herren regenten dieser loblichen Hohen schuol als den verstaendigen und geleerten sich verainbart und nachvolgender gestalt entschlossen, ...*

67 Fridolin Ryffin kronikka; BC, 34: *und wart grose uneinigkeith under dem volck zwischen peyden parthügen.* Egli 1910, 157–158. Wackernagel 1924, 329.

68 Cantiunculan kirjeet osoittavat, että Erasmus oli hänelle suuri auktoriteetti. Esim. Cantiuncula Brassicanukselle 24.1.1522 (Horawitz 1879, 440) ja 28.6.1522 (Horawitz 1879, 444): *quod diuus Erasmus docuit.*

69 Egli & Finsler & Köhler 1911, 547 alav. 5. Wackernagel 1924, 427.

nes Wonecker.⁷⁰ Vaali osoittaa kuitenkin, että yliopiston johto ei aikonut luopua linjastaan. Myös Wonecker oli nimittäin uudistusten vastustaja. Lisäksi yliopisto päätti lopettaa palkan maksamisen opiskelijoiden johtajana esiintyneelle Wolfhartille. Raati taas ei hyväksynyt tätä päätöstä, vaan siitä näyttää syntyneen koko talven jatkunut kiista.⁷¹

Baselin uudistusliikkeen kannalta suuri merkitys oli sillä, että raati salli tammikuussa 1522 Altomünsterin birgittalaisluostarista karanneen Johannes Oekolampadiuksen asettua kaupunkiin marraskuussa 1522.⁷² Oekolampadius oli tullut tunnetuksi raamattuhumanismin kannattajana. Hän oli äitinsä puolelta arvossapidettyä baselilaista sukua.⁷³ Oekolampadius oli itsekin opiskellut Baselissa, toiminut siellä myöhemmin poenitentiariuksena ja saavuttanut yliopistossa vuoden 1518 lopulla teologian tohtorin arvon. Jo luostarissa ollessaan hän oli tullut entistä vakuuttuneemmaksi kirkon perinpohjaisen uudistamisen välttämättömyydestä ja tunnustautunut Lutherin kannattajaksi.⁷⁴ Erasmus oli ollut jo aikaisemmin yhteistyössä Oekolampadiuksen kanssa ja suhtautui Baselin uudistusliikkeeseen omaksumansa myönteisen kannan mukaisesti häneen nytkin ystävällisesti.⁷⁵ Sen sijaan johtavan papiston ja yliopiston teologien silmissä Oekolampadius sai heti hereetikon leiman.⁷⁶

Jo joulukuussa 1522 Oekolampadius asettui kirjeitse yhteyteen Ulrich Zwinglin kanssa.⁷⁷ Oekolampadiuksen Zwinglille 17.1.1523 lähettämä kirje osoittaa kuitenkin, että hän suhtautui vielä varovaisesti Zwinglin toimintaan. Zwingli oli nimittäin kutsunut baselilaiset ystävänsä

70 Yliopiston matrikkeli; MUB 1, 352. Woneckerista lähemmin Vischer 1860, 250-251. Wonecker oli aloittanut uransa 1480-luvulla parturinkisällinä, toiminut sittemmin kaupunginlääkärinä ja lopulta lääketieteen professorina.

71 Wackernagel 1924, 427.

72 Oekolampadius Capitololle 19.11.[1522]; Staehelin 1927, 198.

73 Guggisberg 1981, 118.

74 Staehelin 1939, 67-68, 86-89, 93, 152-155. Guggisberg 1981, 120-121.

75 Lähemmin Staehelin 1936, 166-172. Erasmuksen ja Oekolampadiuksen suhteen kehittämisestä Baselissa ks. erityisesti Oelrich 1961, 25-27.

76 Oekolampadius Hediolle 21.1.1523; Staehelin 1927, 203.

77 Oekolampadius Zwinglille 10.12.1522; ZSW 7, 634-635.

Glareanukselle lähettämällään kirjeellä tammikuun 20. päiväksi suunnittelemaansa väittelyyn. Hän aikoi itse yliopistojen professoreiden tavoin esittää väiteltävät teesit sekä toimia lisäksi myös väittelyn puheenjohtajana ja tuomarina.⁷⁸ Oekolampadius suhtautui Zwinglin suunnitelmaan kriittisesti. Hän selitti, että totuus ja jumalallinen viisaus olivat kärsineet vain sitä suurempaa vahinkoa, mitä enemmän niistä oli väitelty, sillä ne voivat asua vain nöyrässä ja hiljaisessa sydämessä.⁷⁹ Oekolampadius suhtautui siis edelleen kiihkeisiin opillisiin väittelyihin samoin kuin erasmuslaiset raamattuhumanistit.⁸⁰ Myös Erasmus itse torjui Zwinglin pyynnön selittäen, että kysymyksessä oli yksinomaan Zürichin koskeva asia. Glareanuksen Zwinglille 20.1. lähettämä kirje viittaa siihen, että Baselissa ei pidetty Zwinglin menettelystä, koska Basel oli - päinvastoin kuin Zürich - yliopistokaupunki. Tällaiset väittelyt olisi siksi pitänyt järjestää siellä.⁸¹

Tavallaan Zwingli oli jo saanut väittelysuunnitelmaansa vastauksen myös Baselin yliopistolta. Ryhtyessään hoitamaan rehtorinvirkaa Johannes Wonecker oli kirjoittanut yliopiston matrikkeliin katkeran valituksen siitä, miten Luther jumalallisen paavin vastaisella toiminnallaan oli tuhoamassa kirkon apostolista järjestystä ja vanhan filosofian arvovaltaa.⁸² Wonecker ymmärsi kuitenkin, että uudistusliikettä ei raadin asenteen vuoksi voitu Baselissa tukahduttaa maallisen esivallan tuella. Siksi hän päätti järjestää kiistanalaisia asioita koskevan väittelyn ja antoi kiinnittää sitä varten laatimansa teesit jouluna kaupungin kirkkojen oville. Väittelyn oli kuitenkin määrä tapahtua vasta seuraavan heinäkuun 7. päivänä. Odotusajan pituuden vuoksi Wonecker lupasi järjestää teesiensä pohjalta paikallaolijoi-

78 Lähemmin Oberman 1977, 244.

79 ZSW 8, 5 r. 14-6 r. 15. Samoin Oekolampadius Hediolle 21.1.1523; Staehelin 1927, 203. Oberman 1977, 244, 269.

80 Myös Oberman 1977, 283.

81 ZSW 8, 7 r. 6-9. Oberman 1977, 244 alav. 10.

82 MUB 1, 352: Ordinem ecclesiae apostolica auctoritate celitus fulcitum priscorumque philosophantium kathedras Martino Luther Turingo tempestuosa dicacitate cautelosaque hypocrisi agitante ...

den kesken jonkinlaisen esiväittelyn jo maaliskuun 7. päivänä.⁸³ Woneckerin teesien epäselvyyttä kuvaa kuitenkin se, että Glareanuksen mukaan hänen vastustajiensa oli vaikea saada selvyyttä jopa väittelyn ajankohdastakin.⁸⁴

Wonecker esitteli itsensä teeseissä kanonisen ja roomalaisen oikeuden professoriksi ja Baselin yliopiston rehtoriksi (urbis Basilee gymnasiarches). Hän asettui puolustamaan tinkimättömästi vallitsevaa kirkollista ja yhteiskunnallista järjestystä. Woneckerin mukaan se oli syntynyt Pyhän Hengen vaikutuksesta. Konsiilin, paavin ja keisarin käskyillä oli siksi jumalallinen arvovalta.⁸⁵ Teesit viittaavat siihen, että Wonecker korosti erityisesti paavin viran Jumalan käskyyn perustuvaa alkuperää.⁸⁶ Paavi oli Kristuksen sijainen, jolla oli monarkkinen valta johtaa kirkkoa.⁸⁷ Monien kirkollisen uudistuksen vastustajien tavoin myös Wonecker vetosi Jh 16:12-13:een. Raamattu ei siis yksin riittänyt. Kuuliaisuudesta kirkon johtoa kohtaan ei ollut lupa luopua myöskään siihen vedoten.⁸⁸

Tällaisessa näkemyksessä ei sinänsä ollut vielä mitään erityistä. Teesien huomiota herättävin piirre onkin se, että Wonecker laajensi kuuliaisuuden vaatimuksen poikkeuksellisen laajaksi. Isien statuuttien ja kirkon kaikkien säädösten lisäksi Wonecker katsoi myös antiikin pakanallisten auktureiden ja filosofien ilmentävän samaa jumalallista järjestystä.⁸⁹ Filosofit olivat rinnastettavissa profeettoihin ja kirkon johtajiin; heidän oikeiden käskyjensä varomaton

83 Woneckerin teesit ovat säilyneet erään kartusiaanimunkin vuosina 1522-1532 tekemissä muistiinpanoissa ja ovat painettuina BC 1, 441-442.

84 Glareanus Zwinglille 30.12.1522; ZSW 7, 648 r. 4-12. Egli & Finsler & Köhler 1911, 648 alaviite 3. Wackernagel (1924, 132) pitää Woneckerin motiivina kunnianhimoa: tämä halusi saavuttaa nimeä myös teologina saavutettuaan jo aikaisemmin oikeustieteen tohtorin arvon.

85 BC, 441.

86 BC, 441: Cuius [spiriti] ingestu ordinata pontificia regna at que fasces. Edellinen alaviite, jossa pontifex-sana on rinnastettu konsiiliin ja keisariin, sulkee pois sen mahdollisuuden, että "pontificia regna" voisi tarkoittaa piispallista järjestystä.

87 BC, 442: sic monarchica ditone pape Christi vicarii omnia sibi divino abundantissime vendicantis ordine precipua sedes existit.

88 BC, 442.

89 BC, 442.

ja röyhkeä vastustaminen oli kapinaa jumalallista järjestystä vastaan.⁹⁰

Ernst Staehelin epäilee, onko Woneckerin suunnittele-
masta väittelystä tullut mitään.⁹¹ Ainoa tieto sen pitämi-
sestä on jonkun kartusiaanimunkin (todennäköisimmin
Nicolaus Molitoris Vischerin) tekemissä muistiinpanoissa.⁹²
Ainakin Woneckeria vastaan julkaistiin pommerilaisen
professorin Bernhard Wartenbuchin keksityllä nimellä
kiistakirjoitus, jossa arvosteltiin häikäilemättä sekä Wo-
neckeria että kirkon johtoa.⁹³ Staehelinin mukaan se
on todennäköisesti Hermann van dem Buschen kirjoittama.⁹⁴

Oekolampadiuksen kanta Woneckerin suunnittelemaan
väittelyyn ilmenee hänen 21.1. Hediolle ja Zwinglille kirjoit-
tamistaan kirjeistä. Oekolampadius piti väittelyä saatanan
työnä eikä uskonut siitä koituvan mitään hyvää. Wonecker
ei ollut toiminut omasta aloitteestaan, vaan väittelyn
takana olivat yliopiston teologit.⁹⁵ Oekolampadius piti
edelleen kaikenlaisten väittelyjen arvoa vähäpätöisenä
ja selitti Lutherin tavoin, että yliopistot olivat saatanallista
haureutta.⁹⁶ Siksi hän kehottikin Zwingliä varovaisuuteen:
Zürichin saarnaajan oli viisaampaa pysytellä kotona kuin
lähteä Baseliin väittelemään Woneckeria vastaan.⁹⁷

Huomiota herättää se, että teologiaan perehtymätön
rehtori joutui yksin ottamaan kantaa uudistuspyrkimyksiin.
Itse asiassa yliopiston teologien pysyttelemisen rehtorin
selän takana kuvaa kuitenkin hyvin heidän asennettaan.
Teologit suhtautuivat kielteisesti kirkon elämän uudistami-
seen ja halusivat pysyä uskollisina kirkon perinteisille
johtajille. Aluksi osoittamastaan innosta huolimatta he

90 BC 441.

91 Staehelin 1927, 202 alav. 1.

92 BC, 442-443: Nach diser disputation, die wol recht und eerlichen von den Catho-
licis ward gehalten und wider die Lutherischen gnugsam concludiert, ...

93 Tämä traktaatti on painettuna Zwicker 1906, 260-304.

94 Staehelin 1927, 201 numero 139 alav. 2.

95 Oekolampadius Hediolle 21.1.1523; Staehelin 1927, 203.

96 Oekolampadius Zwinglille 21.1.1523; ZSW 8, 11: Μά τὴν ἀλήθειαν ἀκαδημίαι
εἰσι τοῦ διαβόλου πορνεῖα, ὡς αἱ τὸς ἔφα.

97 Oekolampadius Zwinglille 21.1.1523; ZSW 8, 11 r. 14-15 ja 12 r. 21-22.

pysyivät kuitenkin passiivisina eivätkä itse ottaneet enää kantaa uudistusvaatimuksiin.⁹⁸ Tätä asennetta kuvaa myös se, että rehtori Wonecker ei raadin kehotuksesta huolimatta lähtenyt edustamaan yliopistoa tammikuun 29. päivänä 1523 Zürichissä pidettyyn väittelyyn eikä lähettänyt sinne puolestaan ketään yliopiston teologeistaan.⁹⁹ Myös professori Johannes Gebwilerin ja Zürichin välille talvella 1523 syntynyt kiista paljasti Baselin yliopiston teologien passiivisen asenteen.

Jo iäkäs professori Gebwiler oli ennen Zürichin väittelyä joutunut keskusteluun erään kultasepän ja papin kanssa. Kultaseppä oli tiedustellut häneltä, aikooko yliopisto lähettää jonkun professorin Zürichiin. Gebwiler oli vastannut kysymykseen solvaamalla väittelyn osanottajia ja syyttämällä Zwingliä kerettiläisyyden levittäjäksi. Pappi ilmoitti asiasta Glareanukselle ja tämä puolestaan Zwinglille.¹⁰⁰ Zwingli puuttuikin asiaan; olihan toisen kristityn ja samalla koko kunnianarvoisan Zürichin kaupungin leimaaminen heresian levittäjäksi periaatteessa vakava asia – varsinkin, kun asialla oli teologian professori. Gebwilerin sanoista syntyi monivaiheinen prosessi. Gebwiler ei kuitenkaan ryhtynyt puolustamaan asiaansa ja perustelemaan syytöksiään; kysymyksessä oli vain vanhan miehen voimaton kiuku.¹⁰¹ Lopulta asia selvitettiin piispan koadjuutorin, yliopiston ja Gebwilerin itsensä Zürichin raadille 27.2.1523 lähettämällä kirjeillä.¹⁰² Gebwiler selitti omassa kirjeessään pitäneensä aina zürichiläisiä varsin suuressa arvossa ja vetosi heidän oikeudenmukaisuuteensa. Hän ei varsinaisesti kieltänyt hereettisyyssyytettään¹⁰³, mutta koetti

98 Niinpä tohtori Fininger näyttää pidättäneen kokonaan aktiivisesta esiintymisestä. Tohtori Ber lopetti kokonaan luennoimisenkin ja vetäytyi syrjään. Wackernagel 1924, 248. Staehelin 1929 b, 139.

99 Glareanus Zwinglille 20.1.1523; ZSW 8, 7 r. 9-11. Egli 1910, 161. Wackernagel 1924, 332.

100 Glareanus Zwinglille 26.1.1523; ZSW 8, 16-17. Egli 1910, 162.

101 Glareanus ilmoitti jo 14.2.1523 Zwinglille lähettämässään kirjeessä (ZSW 8, 27-28), että Gebwiler katui sanojaan.

102 Nämä kirjeet ovat painettuina BRA 1, 55-58.

103 BRA 1, 57-58: [Zwingli] aber (sige es, als man sag) neme er sich viller dingen an unnd besonnders mitt predigen, so inn ettlichen puncten wider ordnung der heiliggenn cristennlichen kirchen sige unnd füre ein uppig wesen.

lieventää sitä vedoten Zwinglistä kuulemiinsa huhuihin¹⁰⁴ ja vakuutti pitävänsä Zwingliä, entistä oppilastaan, suuressa arvossa.¹⁰⁵ Lisäksi hän perusteli anteeksipyyntöään vanhuudesta johtuvalla kiihkaudellaan.¹⁰⁶ Myös yliopiston lähettämä kirje oli varsin nöyryyttävä. Yliopisto selitti – mahdollisesti asian pikaista selvittämistä toivovan Baselin raadin painostamana – kiistan samaan tapaan kuin Gebwilerkin ja pyysi Zürichin raadilta Gebwilerin puolesta anteeksi vedoten tämän ikään ja yksinkertaisuuteen sekä tilanteen aiheuttamaan kiihtymykseen.¹⁰⁷ Ei siis ollut puhuttakaan siitä, että yliopisto olisi seisonyt Gebwilerin esittämän – ja ainakin papalistisen magisterium-näkemyksen mukaisesti varsin hyvin perustellun – hereettisyysytöksen takana.

3.2. Yliopisto jakaantuu kahteen puolueeseen

Baselin tapahtumat talvella ja keväällä 1523 ovat ymmärrettävissä vain Zürichissä tehtyjen ratkaisujen valossa. Zürichin asioita johtava pieni raati pyrki pormestari Markus Röistin johdolla ennen muuta säilyttämään kaupungin rauhan ja järjestyksen. Tässä tarkoituksessa se otti kevästä 1522 lähtien asteittain itselleen ratkaisuvallan myös kirkollisissa asioissa.¹ Jo vuonna 1520 raati oli antanut käskykirjeen, jonka mukaan saarnojen oli perustuttava yksin Raamattuun. Kukaan ei myöskään saanut solvata toista perusteetomasti hereetikoksi.² Kuten edeltä on jo ilmennyt, raadin syksyllä 1522 kaupungin saarnaajaksi nimittämä³ Ulrich Zwingli pyrki järjestämään tammikuussa 1523 kokouksen,

104 BRA 1, 58 r. 2-4.

105 BRA 1, 57 r. 34-38.

106 BRA 1, 57 r. 32-34, 58 r. 26.

107 BRA 1, 56: sölchs sinem altter, siner einfeltigkeit unnd bewegtem gmüet zumesenn. Vischerin (1860, 225) mukaan Gebwiler oli tällöin jo yli 70-vuotias.

1 Lähemmin Oberman 1977, 270-274.

2 Oberman 1977, 246.

3 Pfister 1974, 31.

joka toteaisi hänen oppinsa myös kiistanalaisissa kohdissa raadin antaman käskykirjeen mukaiseksi. Raati ei kuitenkaan hyväksynyt Zwinglin suunnittelemaa akateemista väittelyä. Sen sijaan se muutti suunnitellun kokouksen pormestarin johdolla tapahtuvaksi kiistan molempien osapuolten kuulusteluksi ja siirsi sen tammikuun 29. päivään. Raati katsoi näin oikeudekseen toimia kiistan ratkaisijana, sillä kaupungin rauhan säilyttäminen näytti vaativan sitä. Tarkoituksena oli lopettaa kiistely vaientamalla kaikki, jotka syyttivät toisia hereetikoiksi pystymättä näyttämään väitteitään tosiksi Raamatun avulla. Raati ei siis suinkaan pyrkinyt syrjäyttämään Konstanzin piispaa hengellisen johtajan asemasta;⁴ se ei ymmärtänyt yksin Raamattuun nojautumista teologisesti, vaan poliittisesti.⁵ Konstanzin piispan edustajat olivat saapuneet tilaisuuteen, mutta ymmärsivät saamiensa ohjeiden mukaisesti tehtävänsä vain visitaatioksi ja kuuntelemiseksi eivätkä antautuneet Zwinglin toivomaan väittelyyn. Piispan edustajat katsoivat siis perinteiseen tapaan, että teologisten kysymysten selvittely kuului yliopistoille ja niiden ratkaiseminen odotetulle yleiselle kirkolliskokoukselle eikä suinkaan Zürichin raadille.⁶ Koska kukaan ei näin astunut vastustamaan Zwingliä, raati toisti vuoden 1520 käskykirjeen ja antoi Zwinglille luvan jatkaa saarnaamista, kunnes hän saisi parempaa opetusta.⁷ Päätös ei siis merkinnyt raadin asettumista Zwinglin puolelle, vaan sitä, että Raati otti suojelukseensa kaikki, jotka pystyisivät perustelemaan oppinsa Raamatulla. Päätöksestä tuli kuitenkin esimerkki laajalle alueelle Sveitsissä ja Etelä-Saksassa.⁸ Zwingli tulkitsi päätöksen toisin. Hän katsoi Wittenbergin reformaattoreiden tavoin, että Pyhä Henki oli sitoutunut toiminnassaan vain Raamatun sanaan. Siksi Zürichin kokous

4 Oberman 1977, 285.

5 Lähemmin Oberman 1977, 244-248. Vrt. Moeller 1970, 300.

6 Lähemmin Moeller 1970, 278-279 ja Oberman 1977, 285-291.

7 Lähemmin Oberman 1977, 246.

8 Lähemmin Oberman 1977, 248-249, 258, 299. Vrt. Moellerin tutkimusta (1970, 282-283), jonka mukaan raati hyväksyi Zwinglin opetuksen ja asettui hänen puolelleen.

saattoi Raamatun mukaisesti toimien panna kirkon uudistamisen alulle koko kristikunnan puolesta.⁹ Näin Zwingli omassa tulkinnassaan yhdisti kaksi perinnettä, keskiajalla muotoutuneen akateemisen väittelyn totuuden löytämisen menetelmänä ja kirkon puolesta ratkaisuja tekevän, vanhan kirkon ajalta saakka periytyvän provinsiaalisynodin perinteen.¹⁰

Zürichin tapahtumien vaikutus näkyi pian myös Baselissa. Helmikuusta 1523 lähtien Baselin raati ei enää ryhtynyt toimiin uudistusmielisiä saarnaajia vastaan, vaan salli heidän toimia vapaasti. Niinpä raati ei piispan koadjuutorin Niklaus von Diesbachin vaatimuksista huolimatta ryhtynyt mihinkään toimiin Baselin sairaalan pappia Wolfgang Wissenburgia vastaan, vaikka tämän saarnat olivat herättäneet suurta huomiota.¹¹ Myöskään paavi Hadrianus VI:n 23.3.1523 lähettämä kirje, jossa Baselin raatia vaadittiin ryhtymään toimiin luterilaisuutta vastaan¹², ei vaikuttanut raadin kantaan. Päinvastoin raati salli uudistusliikkeen kannattajien vaatimuksesta Oekolampadiuksen ryhtyä heti pääsiäisen jälkeen pitämään yliopistossa saksankielisiä raamatunselitysluentoja. Oekolampadius saavutti heti suuren kuulijakunnan. Yliopiston johto oli kuohuksissaan raadin päätöksestä, mutta ei voinut estää sitä.¹³

Oekolampadiuksen 16.2.1524 pidetyn väittelyn aikana käyttämästä puheenvuorosta ilmenee, että paavi oli muiden

9 Lähemmin Oberman 1977, 291-293.

10 Oberman 1977, 268.

11 Piispan coadjutorin esityskirjelmä Baselin raadille 10.2.1523 tuomiokapitulin pöytäkirjan jäljennöksestä; BRA 1, 48-50. Fridolin Ryffin kronikka; BC, 35. Egli 1910, 158-159. Erityisesti coadjutorin esityskirjelmä antaa muutenkin hyvän kuvan Baselin reformaatioliikkeen kannatuksesta ja raadin passiivisuudesta kevättalvella 1523. Ks. myös Egli 1910, 163-164. Wissenburgista lähemmin AR, 72. Thommen (1889, 2) selittää raadin passiivisuuden sillä, että Wissenburgin isä oli raatimies.

12 BRA 1, 60-61.

13 Jakob Ceporin rovasti Heinrich Brennwaldille 13.4.1523 Staehelinin (1927, 219) mukaan. Andreas Cratander Bonifacius Amerbachille 20.4.1523; AK 2, 421: Plus quam Vatiniano odio persequuntur integerrimum illum et doctiss. hominem. Staehelin 1929 a, 49. Bonjour 1960, 110. Vrt. Fridolin Ryffin kronikkaa (BC, 35), jonka mukaan Oekolampadius ryhtyi luennoimaan jo edellisenä vuonna. Wackernagel (1924, 343) selittää Oekolampadiuksen tehneen näin tohtorinarvon antamalla oikeudella.

yliopistojen tavoin lähettänyt talvella 1523 kirjeen myös Baselin yliopistolle. Kirjeessä paavi kehotti yliopistoa vastustamaan erehdyksiä väittelyiden, opetuksen ja saarnan avulla.¹⁴ Mahdollisesti kirje onkin vaikuttanut yliopiston johdon päättäväisyyteen puolustaa perinteistä kirkollista järjestystä.¹⁵ Avoimesti omissa nimissään yliopiston teologit eivät kuitenkaan halunneet enää toimia. Niinpä he kieltäytyivät ottamasta vastaan Pellikanin useaan kertaan esittämää tarjousta puolustaa näkemystään yliopistossa järjestettävässä väittelyssä.¹⁶

Sen sijaan yliopiston professorit yrittivät huhtikuun alussa yhdessä tuomiokapitulin kanssa erottaa Baseliin saapuneen fransiskaaniprovinsiaali Kaspar Satzkerin avulla Pellikanin Baselin fransiskaaniveljestön guardiaanin virasta ja siirtää myös muita uudistusliikettä kannattavia veljiä pois Baselista.¹⁷ Raati esti kuitenkin tämän aikeen uhkaamalla siinä tapauksessa karkottaa kaikki fransiskaanit kaupungista. Lisäksi raati vaati Pellikanin vastustajia esittämään ja perustelemaan syytteensä julkisesti sekä järjesti kiistan molempien osapuolten kuulustelun.¹⁸ Raati puuttui siis Zürichin raadin tavoin kiistaan, koska kaupungin etu näytti vaativan sitä. Zwinglin tavoin myös Pellikan oli valmis väittelyyn. Hän vaati vastustajiaan esittämään syytöksensä ja oli valmis perustelemaan kantaansa. Väittelyä ei näytä kuitenkaan syntyneen.

Sen sijaan raati teki päätöksensä heti kuulustelun jälkeen samana iltana. Se pidatti kaupungin neljälle kirkollista uudistusliikettä vastustavalle professorille, Johannes Gebwilerille, Mauritz Finingerille, Johannes Textorille

14 Füsslin 1742, 168.

15 Näin Fechter 1843, 218.

16 Pellikan Alexander Molitorikselle 30.7.1523; KP, 87: quibus saepe dixi, ut si quid in nostram doctrinam haberent et mores, congregarent academiam suam, vocarent nos, formarent et statuerent articulos, audirent fidei nostrae rationes, quas pollicebamur, vel nos de veritate clarius edocerent. nec id egerunt unquam...

17 Raadin päätös 11.4.1523; BRA 1, 62: Der Provincial Barfusser ordenns ... vyllycht usz styfftung etlicher vonn der Hochen styfft unnd universiteten der stat Basel ...

18 Pellikan Alexander Molitorikselle 30.7.1523; KP, 90-92. Pellikanin omaelämäkerta; KP, 80-81.

ja Johannes Woneckerille maksaman palkan ja itse asiassa erotti näin heidät viroistaan.¹⁹ Palkan menetys lienee kuitenkin tarkoittanut vain kaupungin maksamaa osuutta. Sen sijaan esimerkiksi Gebwiler säilytti edelleen kirkollisen virkansa Pyhän Pietarin kirkon kaniikkina.²⁰ Myös raadin päätös oli näin Zürichin linjan mukainen: raati yritti kovaotteisesti lopettaa kiistan rankaisemalla niitä, jotka haluumatta osoittaa väitteitään julkisesti oikeiksi leimasivat toiset hereetikoiksi.²¹ Samalla raati nimittäin karkotti Baselista kaksi Pellikanin vaihtamisyrityksessä mukana ollutta kirkonmiestä.²² Toisaalta päätös on nähtävä raadin ja yliopiston edellisestä syksystä saakka jatkuneen kiistan taustaa vasten. Se oli eräänlainen raadin viimeinen sana tähän kiistaan. Samalla vanhasta kiinnipitävien professoreiden syrjäyttäminen tarjosi uuden mahdollisuuden yliopiston reformoimiseen ja sen rapistuneen maineen kohentamiseen. On mahdollista, että professori Cantiuncula on raadin syndikuksena vaikuttanut arvovallallaan päätöksen syntymiseen. Joka tapauksessa tiedämme, että Cantiuncula pyrki raadin tuella vahvistamaan humanismin asemaa yliopistossa.²³ Hän näyttää muiden humanistien tavoin suhtautuneen myönteisesti Oekolampadiukseen.²⁴ Toisaalta Cantincula tunnusti varauksitta paavin auktoriteetin kirkon johtajana.²⁵

Raadin päätös oli yliopiston statuuttien vastainen.²⁶ Yliopisto ei hyväksynyt raadin menettelyä, mutta käytännös-

19 Raadin päätös 11.4.1523; BRA 1, 62-63. Oekolampadius Zwinglille 27.4.1523; ZSW 8, 74-75. Pellikan Alexander Molitorikselle 30.7.1523; KP, 91-92. Egli 1910, 165-167.

20 Vischer 1860, 225.

21 Ks. s. 176.

22 Pellikan Molitorikselle 30.7.1523; KP, 92.

23 Näin Fechter 1843, 219.

24 Tällaisen kuvan saa vielä Erasmus Metzlin piispalle 22.3.1525 lähettämästä kirjeestä (OE 6, 53): *Primum adiunxerat se [Petrus Tossanus] mense Oecolampadii, idque consilio Cantiunculae, non fauore secte sed amore discendi.*

25 *Cantiuncula Bonifacius Amerbachille 29.8.1522; AK 2, 397: Porrò, mi Bonifaci, caue suspiceris me de Pont[ificum] Rh[od]manorum scitis et constitutionibus quicquam significare uelle. Hanc ego à me suspicionem procul amotam uolo, qui sanctissimorum Pontificum iustissimos quoque canones omnem honoris commendationem meritos fuisse ut semper indicaui, sic uel hodie maxime pronuncio.*

26 Bonjour 1960, 110. Paavi Pius II:n yliopistolle myöntämistä oikeuksista myös Fechter 1843, 363.

sä se ei voinut sille mitään.²⁷ Lisäksi raati katsoi nyt oikeudekseen nimittää uusia professoreja yliopiston mielipiteistä välittämättä.²⁸ Jo kahden kuukauden kuluttua (luultavasti kaupunginhallinnon uuden tilivuoden alkaessa 24.6.)²⁹ se nimittikin uusiksi teologian professoreiksi Oekolampadiuksen ja Pellikanin.³⁰ He ryhtyivät jo kesälukaudella pitämään luentoja, joiden pohjana oli alkukielinen teksti, Oekolampadius Jesajasta ja Pellikan Genesiksestä.³¹ Luennoillaan he vetosivat Raamatun lisäksi myös kirkkoihin ja rabbiinisiin kommentaattoreihin, mutta nämä olivat heille vain apuvälineitä, eivät auktoriteetteja.³² Uusien professoreiden luennot olivat näin juurruttamassa reformatorista sola scriptura -periaatetta Baseliin. Ainakin Oekolampadius piti luentonsa edelleen myös saksaksi ja säilytti näin suuren kuulijakunnan.³³ Juuri säännöllisillä kansankielisillä luennoillaan hän sai Baselin uudistusliikkeen kärkimiehen aseman ja huomattavan osan myös vaikutusvaltaisista kaupunkilaisista puolelleen.

Sen sijaan raadin erottamat professorit lopettivat - ilmeisesti jo kuulijoiden puutteen vuoksikin - luentonsa³⁴, mutta pitivät itseään raadin päätöksistä huolimatta edelleen yliopiston laillisina opettajina eivätkä hyväksyneet Oekolampadiusta ja Pellikania kollegoikseen.³⁵ Koska Ludwig

27 Rehtorinvirkaa 1.5.1523 hoitamaan ruvennut Petrus Fabianus kirjoitti yliopiston matrikeliin (MUB 1, 354): *Nam sub eius prefectura sinistro quodam fato a prisca sincerioris theosophie professione et ordinaria sacratissimorum canonum interpretatione est; in theosophia viri integerrimi et doctissimi ordinarij tunc professores ab eorum stipendijs repulsi sunt. Cuculla non cuculla [Luther] successit.*

28 Basilius Amerbach veljelleen Bonifacius Amerbachille 26.12.1523; AK 2, 451: *senatus, penes quem nunc autoritas est ordinarias lectiones conferendi ... Bonjour 1960, 110.*

29 Näin Staehelin 1929 b, 140.

30 Pellikanin omaelämäkerta; KP, 81-82, 95, 96. Staehelin 1939, 189-190. Sen sijaan Wackernagelin (1924, 333) esityksestä saa sellaisen kuvan, että uudet professorit nimitettiin jo huhtikuussa.

31 Pellikanin omaelämäkerta; KP, 96.

32 Staehelin 1929 b, 140.

33 Georgius Carpentariuksen kronikka; BC, 386.

34 Erasmus Metzin piispalle 22.3.1525; OE 6, 53 r. 30. Staehelin 1927, 314.

35 Yliopiston kielteinen asenne käy selvästi ilmi esim. yliopiston 30.8.1523 antamasta kiellosta osallistua Oekolampadiuksen suunnittelemaan väittelyyn (BRA 1, 75): *Johannsz Oecolampadius (so sich selbs als einen ordenlichen läser gemelter Hohen schul frevenlich nennen darf) ...*

Ber näyttää käytännössä lopettaneen opetustyön jo aikaisemmin³⁶, jäi teologisen opetuksen antaminen Oekolampadiuksen ja Pellikanin asiaksi. Yliopiston hallintoon heitä ei kuitenkaan näytetä hyväksytyn.³⁷ Baselin yliopisto oli itse asiassa jakaantunut näin kahdeksi vihamieliseksi ryhmittymäksi, joista toinen nojautui raadin ja opiskelijoiden, toinen viime kädessä hiippakuntahallinnon ja katolisen kirkon johdon tukeen.

Toukokuun lopulla Baselin raati seurasi virallisestikin Zürichin raadin esimerkkiä ja vahvisti kirkkopoliitiikkansa periaatteet kaupungin saarnaajille antamallaan käskykirjeellä.³⁸ Tämä asiakirja on erittäin tärkeä, sillä siinä esitettiin raadin käsitys kirkon opetuksen ja julistuksen arviointiperusteista. Raati pyrki vetämään rajan sallitun raamatunmukaisen saarnan ja toisaalta yleistä rauhaa häiritsevän perustetoman propagandan välille. Seuraavina vuosina käskykirjeeseen vedottiin yhä uudelleen.

Käskykirjeen mukaan saarnaajien oli pysyteltävä erossa kaikista opillisista kiistoista ja väittelyistä, jotka eivät olleet raamatunmukaisia. Näin oli meneteltävä aivan riippumatta siitä, kuka tällaisia mielipiteitä esitti.³⁹ Sen sijaan saarnaajien oli opetettava pelkkää Raamatun totuutta ja oltava aina valmiit osoittamaan oppinsa oikeiksi Raamatun perusteella. Kaikki riidat oli näin ratkaistava Raamatun avulla.⁴⁰ Sen sijaan kukaan ei saanut osoittamatta väitteitään Raamatun perusteella oikeiksi leimata toista hereetikoksi.⁴¹ Käskykirje oli Zürichin raadin antaman ohjeen tavoin voimassa, kunnes asioista päästäisiin parempaan selvyyteen.⁴² Kysymyksessä oli siis eräänlainen myöhemmältä reformaatioajalta tuttu interim.⁴³

36 Staehelin 1939, 189.

37 Vischer 1860, 230.

38 Käskykirjeestä erityisesti Oberman 1977, 250-251. Käskykirje on painettuna BRA 1, 65-69.

39 BRA 1, 67.

40 BRA 1, 68.

41 BRA 1, 69.

42 BRA 1, 67.

43 Oberman 1977, 251.

Käskykirjeellään Baselin raati hyväksyi järkevältä ja yksinkertaiselta tuntuvan sola scriptura -periaatteen.⁴⁴ On myös huomattava, että kirkollisen uudistuksen vastustajakaan eivät suinkaan torjuneet Raamattuun nojautumista. Sen sijaan kirkon auktoriteetista käskykirjeessä ei ollut enää mitään puhetta. Toisaalta käskykirje ei merkinnyt sitä, että raati olisi hyväksynyt uudistusliikkeen kaikki opit. Raati ei asettunut myöskään uudistusliikkeen puolelle.⁴⁵ Sen tavoitteena oli vain riitojen ehkäiseminen ja kaupunkiyhteisön rauhan säilyttäminen. Yliopisto ei näytä reagoineen mitenkään raadin kannanottoon.

3.3. Yliopiston skolastisen johdon ote herpaantuu

On ilmeistä, että raadin asenteella ja toimilla oli suuri merkitys. Alun pitäen lähinnä raamattuhumanismin pohjalta käsin syntyneestä uudistusliikkeestä eriytyi vuoden 1523 kuluessa Zürichin esimerkin mukaisesti selväpiirteinen reformaatioliike, joka kielsi katolisen kirkon auktoriteetin myös käytännössä. Paul Roth lienee oikeassa korostaessaan erityisesti Oekolampadiuksen raamattuluentojen vaikutusta Baselin reformaatioliikkeen muotoutumiseen.¹ Muutamat saarnaajat ryhtyivät käyttämään jumalanpalveluksissa saksan kieltä, muuttivat perinteistä liturgiaa ja alkoivat jakaa ehtoollisviiniä myös kirkkokansalle.² Munkkikunnat ja kerjäläisveljestöt alkoivat hajaantua, ja levoton muutoksen ilmapiiri voimistui.³

Reformaatioliikkeen kannattajat pyrkivät saamaan raadin taakseen ja näin legitimoimaan menettelynsä. Siksi

44 Tästä myös Roth 1936, 6-7.

45 Tästä esim. Oberman 1977, 253.

1 Roth 1936, 6.

2 Lähemmin Wackernagel 1924, 347-348 ja Locher 1982, 73-74.

3 Basilius Amerbach Bonifacius Amerbachille 22.6.1523; AK 2, 433. Bonifacius Amerbach Andrea Alciatolle 9.7.1523; AK 2, 435. Basilius Amerbach Bonifacius Amerbachille 1.11.1523; AK 2, 446. Fechter 1843, 220. Wackernagel 1924, 350.

heille oli tärkeää koettaa osoittaa, että heidän oppinsa piti yhtä Raamatun kanssa. Tämän taas saattoi heidän käsityksensä mukaan osoittaa parhaiten Zürichin esimerkin mukaisen väittelyn toteuttaminen myös Baselissa. Tilaisuus väittelyyn ilmaantuikin jo kesällä 1523. Pyhän Pietarin alttarisäätiön saarnaaja Leonhard Rebhan nimittäin valitti raadille, että Wolfgang Wissenburg oli eräässä saarnassaan raadin käskykirjeen vastaisesti varoittanut kuulihoitaan opettajista, jotka eivät opettaneet Jumalan sanaa. Raati antoi tämän vuoksi Wissenburgille luvan perustella kantaansa ja järjestää yliopistossa kiistaa koskeva väittely.⁴ Wissenburg julkaisikin väittelyä varten teesit, joiden perustana oli reformatorinen magisterium-näkemyks.⁵ Mahdollisesti yliopiston johto on kuitenkin kieltänyt väittelyyn osallistumisen, sillä sen pitämisestä ei ole säilynyt tietoja.⁶ Aina-kaan merkittävämpää vaikutusta Baselin tapahtumiin mahdollisesti järjestetyllä väittelyllä ei siis näytä olleen.

Myös Oekolampadiuksen kanta väittelyihin oli muuttunut. Elokuun alussa hän ilmoitti järjestävänsä yliopistossa 16.8. uuden väittelyn. Aiheen siihen tarjosi Baselin ja perinteistä kirkollista järjestystä tukevan Luzernin välille syntynyt riita.⁷ Väittelyä varten julkaisemissaan teeseissä Oekolampadius kiisti hyvien töiden tarpeellisuuden pelastuksen kannalta katsottuna. Samalla hän sivusi myös magisterium-kysymystä. Oekolampadius otti teesiensä lähtökohdaksi uusiksi tohtoreiksi nimitettyjä evankelisia vastaan esitetyt syytökset. Näistä ensimmäinen oli se, että evankeliset halveksivat kaikkia tohtoreita, toisin sanoen kirkon perinteisiä auktoriteetteja.⁸ Oekolampadiuksen vastaus tähän syytökseen oli selvä: Vain Kristuksen, profeettojen ja apostolien sanat olivat elämän sanoja. Sen sijaan maallinen filosofia, fariseusten traditiot ja inhimillinen viisaus olivat

4 Staehelin 1939, 250. Kuten Staehelin huomauttaa, ei Wissenburgin ja Rebhanin kiistan ajankohdasta ole säilynyt tarkempia tietoja.

5 Wissenburgin teesit ovat nykyseksaksi painettuina Staehelin 1929 a, 63-64.

6 Staehelin 1929 a, 62. Vrt. Pfister 1974, 98.

7 Staehelin 1927, 247 alav. 1.

8 Staehelin 1927, 245: Quoniam nonnulli contra evangelicos, quos ipsi novos doctores vocant, temere loquuntur multa ..., nempe quod despiciant omnes doctores ...

arvottomia. Tästä syystä kaikki magisterium kristittyjen oppilaitoksissa ja kirkoissa kuului yksin Kristukselle. Pakanallisten filosofien ja kaikkien muiden tohtoreiden auktoriteetti taas oli pelkän halveksimisen arvoinen.⁹ Oekolampadius edusti siis varsin jyrkkää reformatorista näkemystä.

Piispa von Uttenheim ja yliopiston johto ymmärsivät Oekolampadiuksen suunnittelemasta väittelystä kirkolliselle järjestykselle koituvat vaarat. Yliopiston kannalta katsottuna tällaiset väittelyt vaaransivat sen perinteisen, paavin myöntämän privilegion disputaatioiden järjestämiseen.¹⁰ Siksi piispa ja yliopisto kielsivät väittelyn järjestämisen. Sen sijaan raadin kannalta katsottuna oli jo keväällä annetun käskykirjeen perusteella johdonmukaista sallia Oekolampadiuksen suunnittelema väittely.¹¹ Raadin ryhdyttyä tukemaan Oekolampadiusta tämä ilmoitti väittelyn uudeksi ajankohdaksi elokuun 30. päivän. Hiippakunnan johto yritti vieläkin estää väittelyn.¹² Kun se ei kuitenkaan onnistunut, yliopisto julkaisi vielä ennen väittelyn alkamista elokuun 30. päivänä sitä vastaan suunnatun protestin. Sen mukaan Oekolampadiuksen teesien tarkoituksena oli hurskaitten, Jumalaa pelkäävien ihmisten suuttumuksen herättäminen. Siksi ei yliopiston piiriin kuuluvilla henkilöillä ollut lupaa ottaa osaa väittelyyn. Lopuksi yliopiston johto vielä nimenomaisesti vakuutti uskollisuuttaan Rooman kirkkoa kohtaan.¹³ Yliopisto tuki siis raadin kannasta välittämättä varsin määrätietoisesti hiippakuntahallinnon reformaatioliikkeen vastaisia toimia. Yliopiston ja tuomiokapitulin pyrkimykset onnistuivatkin: väittely lienee jäänyt vastustajien puuttuessa jokseenkin merkityksettömäksi.¹⁴

9 Staehelin 1927, 245-246; *Igitur ut in scholis et templis christianorum solius Christi omne magisterium est, ita ethnicorum philosophorum et omnium aliorum, quancunque sunt, doctorum, contemptibilis sit autoritas.*

10 Oberman 1977, 251.

11 Obermann 1977, 253.

12 Ote tuomiokapitulin pöytäkirjan jäljennöksestä (29.8.1523); BRA 1, 74-75. Myös Oberman 1977, 251 alav. 37.

13 Yliopiston antaman kiellon samanaikainen käännös; BRA 1, 75-76: *wie sy der heiligen Romischen und apostolischen kilchen satzungen und furgebungen [?] inn allweg vesteglichen jetz unnd inn kunfftig anhangen wellenn.*

14 Staehelin 1939, 251.

Konrad Pellikania oli jo keväällä 1522 pidetyssä Ylä-Saksan fransiskaaniien provinsiaalikapitulissa syytetty Lutherin oppien suosimisesta.¹⁵ Kevään 1523 tapahtumien vuoksi hänen asemansa veljeskunnan piirissä oli muuttunut entistä vaikeammaksi, vaikka provinsiaali Satzker olikin pakon edessä taipunut raadin tahtoon ja sallinut Pellikanin jäädä guardiaaniksi.¹⁶ Pellikan puolustautui lähettämällä Landshutissa syksyllä 1523 pidettäväksi sovitulle provinsiaalikapitulille kirjeen, jossa hän selitti kantaansa.¹⁷ Lisäksi hän kirjoitti toisen vielä pidemmän kirjeen ystävälleen Mainzin fransiskaaniveljestön vaikutusvaltaiselle guardiaanille Alexander Molitorikselle. Tämä kirje valaisee mielenkiintoisella tavalla Pellikanin näkemyksiä kesällä 1523.

Kirje osoittaa, että kirkon auktoriteetti oli jo menettänyt Pellikanin silmissä merkityksensä. Avoimesti hän ei kuitenkaan tätä sanonut. Sen sijaan hän vetosi siihen, että hän ei ollut nähnyt paavin bullaa eikä Wormsin ediktiä.¹⁸ Samoin hän koetti torjua syytökset tottelemattomuudesta fransiskaaniveljestöä kohtaan.¹⁹ Pellikan katsoi kuitenkin oikeudekseen ja velvollisuudekseen tutkia vapaasti Lutherin kirjoituksia ja muodostaa niistä oma mielipiteensä. Lutherin kirjoitusten lukemista oli Baselissa mahdoton estää.²⁰ Siksi etenkin oppineiden ja oppineiden kanssa tekemisissä olevien veljien oli luettava Lutherin kirjoituksia, jotta nähtäisiin, mikä niissä oli hyväksyttävää, mikä hylättävää.²¹ Lutheria oli uskottava sikäli, kuin hänen opetuksensa piti yhtä selvästi ymmärrettyjen Raamatun pyhien kirjoitusten kanssa.²² Raamatun rinnalla olivat alkukirkon käytäntö

15 Pellikanin omaelämäkerta; KP, 79.

16 Pellikan Alexander Molitorikselle 30.7.1523; KP, 92-93.

17 Riggenbach 1877, 83 alav. 1.

18 Em. kirje; KP, 85.

19 Em. kirje; KP, 88, 92-94.

20 Em. kirje; KP, 94.

21 Em. kirje; KP, 85: nec solum non esse malum, si docti fratres legant libros hujusmodi sed potius necessarium, maxime his, qui cum hominibus prudentibus et eruditis aliquando congregari debent, ne ignoremus, quid sit vel admittendum vel refutandum.

22 Em. kirje; KP, 86: quatenus ex sacris Litteris clare intellectis comprobari potest esse conformis doctrinae Christi et Apostolorum ... Ecclesiasticum credo et suscipio, quicquid juxta divinae scripturae sententias concluditur et docetur. Samoin s. 94.

ja tavat sekä isien yksimielinen opetus jo toisarvoinen auktoriteetti.²³ Skolastikkoja Pellikan piti pikemminkin filosofeina kuin teologeina.²⁴ Kirkon johdon auktoriteetista hän ei puhunut tällaisissa yhteyksissä enää mitään. Sen sijaan hän vetosi toistuvasti hyvien ja oppineiden miesten Lutherin kirjoituksista esittämiin myönteisiin arvioihin.²⁵ Toisaalta kaikkia Lutherin kirjoituksia ei hänen mielestään voitu hyväksyä eikä puolustaa.²⁶

Tältä pohjalta käsin Pellikan käsitteli myös omaa asemaansa. Koska häntä ei ollut virallisesti syytetty mistään erehdyksestä, hänellä ei ollut aihetta peruuttaa opetustaan.²⁷ Baselin veljestön keskinäiset erimielisyydet Pellikan ehdotti ratkaistavaksi siten, että Lutherin kannattajina pidetyt veljet siirrettäisiin koko Ylä-Saksan provinsista Baseliin ja vastaavasti Lutherin baselilaiset vastustajat heidän tilalleen.²⁸

Landshutin kapituli vapautti Pellikanin guardiaanin virasta. Provinssin johto yritti kuitenkin palauttaa ainakin siedettävät suhteet raatiin ja turvata näin Baselin veljestön olemassaolon. Uudet, muualta Baseliin siirretyt guardiaanit sallivat siksi Pellikanin toimia yliopiston opettajana parhaaksi katsomallaan tavalla. Myös Landshutissa provinsiaalliksi valittu Alexander Molitoris hyväksyi tämän linjan.²⁹

On mahdollista, että reformaatioliikkeen kannattajien suunnittelemien väittelyiden estäminen rohkaisi Baselin hiippakunnan johtoa ryhtymään vielä pidemmälle meneviin toimiin. Toisaalta myös reformaatioliikkeen kannatuksen kasvu vaati hiippakuntahallintoa tarttumaan asiaan. Emil Eglin mukaan piispa von Uttenheim julkaisi syksyllä 1523 yliopistoa koskevan käskykirjeen, jossa hän kielsi kaikkia pappeja, opiskelijoita ja yliopiston opettajia kuuntelemasta luentoja palkkatulojensa menettämisen uhalla.³⁰ Mikäli

23 Em. kirje; KP, 86, 94.

24 Em. kirje; KP, 94-95.

25 Em. kirje; KP, 85, 86.

26 Em. kirje; KP, 85.

27 Em. kirje; KP, 86.

28 Em. kirje; KP, 94.

29 Pellikanin omaelämäkerta; KP, 95-96.

30 Näin lähdetä ilmoittamatta Egli 1910, 172-173.

Eglin tieto ylipäänsä pitää paikkansa, tuntuu ilmeiseltä, että piispa tarkoitti nimenomaan Oekolampadiuksen ja Pellikanin luentoja. Kirjaimellisesti toteutettuna käskykirje olisi merkinnyt käytännössä yliopiston antaman opetuksen loppumista. Reformaatioliikettä kannattavat opiskelijat eivät kuitenkaan totelleet käskykirjettä.³¹

Zürichin pieni raati noudatti tammikuun 1523 jälkeenkin maltillista politiikkaa. Tämä kävi selvästi ilmi, kun Zwinglin kannattajat yrittivät syyskuussa 1523 poistaa pyhien kuvat Pyhän Pietarin kirkosta. Raati vangitsi yritykseen osallistuneet ja ilmoitti 15.10. järjestävänsä uuden kokouksen, jossa suhtautumista pyhien kuviin oli tarkoitus selvittää. Baselin yliopisto ei kuitenkaan passiivisen linjansa mukaisesti osallistunut kutsusta huolimatta tähänkään 26.-28.10. järjestettyyn tilaisuuteen, jonka yhteydessä (27.10.) raati kielsi tiukassa sävyssä kaikki messua koskevat muutokset.³² Väittelyn jälkeen raati tiedotti päätöksistään valaliitolle, piispoille ja Baselin yliopistolle sekä pyysi niiltä kannanottoa Zwinglin marraskuun alussa julkaisemaan kirjaseen.³³ Yliopisto ei kuitenkaan näytä vastanneen tähän kirjeeseen.

Baselin alueella olevan Liestalin pikkukaupungin pappi Stephan Stör yritti talvella 1524 laillistaa konkubinaattisuhteensa ja solmia näin juridisesti pätevän avioliiton ensimmäisenä Baselin papeista. Raati ei kuitenkaan antanut Störin pyytämää lupaa.³⁴ Tässä tilanteessa Stör yritti ajaa asiaansa väittelyn avulla. Helmikuun 16. päivänä 1524 pidetyn väittelyn pohjana oli viisi selibaattia ja avioliittoa käsittelevää teesiä, joissa Stör puolusti menettelyään.³⁵ Ilmeisesti tilaisuus ainakin yritettiin pitää akateemiseen väittelyyn liittyvien tapojen mukaisesti. Kokous jäi kuitenkin reformaatioliikkeen näkemysten esittelyksi, sillä yhtään selibaatin puolustajaa ei ilmaantunut paikalle.³⁶

31 Egli 1910, 172-173.

32 Zürichin tapahtumista lähemmin Oberman 1977, 258. Vrt. Moellerin tutkimusta (1970, 288, 298), jonka mukaan kokous päättyi Zwinglin selvään voittoon.

33 Zürichin raati Baselin raadille 2.1.1524; BRA 1, 81. Moeller 1970, 289.

34 Erään kartusiaanimunkin merkinnät vuosilta 1522-1532; BC, 445.

35 Staehelin 1939, 252. Väittelystä laadittu kuvaus puheenvuoroihin on painettuna Füsslin 1742, 151-227.

36 Füsslin 1742, 169, 189.

Sen jälkeen kun Stör oli avannut väittelyn ja perustellut teesinsä, käytti Oekolampadius ensimmäisen puheenvuoron. Hän selitti, että jokainen totuuden salaaaja oli Jumalan edessä sielujen murhaaja. Tämä koski erityisesti Pyhän Raamatun tohtoreita, jotka olivat tohtorinvalassaan luvanneet pysyä totuudessa kuolemaansa saakka. Oekolampadius tulkitsi siis vannomaansa valaa samoin kuin Wittenbergin teologit.³⁷ Hän puuttui kuitenkin myös tohtorinvalassa luvattuun uskollisuuteen Rooman kirkkoa kohtaan. Oekolampadiusen puheenvuoro onkin miltei kuin vastaus valan rikkomista koskeviin syytöksiin. Hän selitti, että kuuliaisuus Rooman kirkkoa kohtaan ei tehnyt ketään syyttömäksi. Nykyisen, paavin johtaman kirkon sijasta oli oltava kuuliaisia sille apostolien aikoinaan perustamalle Rooman kirkolle, joka rakasti totuutta ja yhtyi Paavalin sanaan "emme voi mitään totuutta vastaan, vaan totuuden puolesta" (2 Kor 13:8). Lisäksi Oekolampadius vetosi paavin edellisenä vuonna yliopistolle lähettämään kirjeeseen, jonka mukaan erehdykset oli torjuttava väittelyjen, opettamisen ja saarnaamisen avulla.³⁸ Apostolin esimerkin mukaisesti Jumalaa oli joka tapauksessa toteltava enemmän kuin ihmisiä (Apt 5:29). Olivathan fariseusten ja juutalaisten pappien palvelijatkin vastoin herrojensa mielipidettä myöntäneet, että kukaan ei ollut opettanut niin kuin pannaan julistettu Jeesus. Totuuden etsimisestä ja opettamisesta ei siis saanut luopua minkään tekosyyin varjolla.³⁹

Oekolampadiusen mukaan konsiilien selibaatista tekemillä päätöksillä ei ollut mitään arvoa, koska Jumalan sana opetti avioliitosta toisin. Totuus ei nimittäin voinut vaihdella. Siksi oli seurattava Jumalan sanaa. Raamattu osoitti oikean "kaanonin", jonka Isä, Poika ja Pyhä Henki olivat päättäneet ikuisessa konsiilissaan ja neuvostossaan.⁴⁰ Siksi siitä ei ollut lupa tinkiä ihmiskäskyihin tai vanhaan

37 Ks. Arffman 1981, 36, 250.

38 Ks. s. 177-178.

39 Füsslin 1742, 167-168.

40 Füsslin 1742, 171: Die Schrift saget uns diesen Canon, welchen die H. Dreyfaltigkey, der Vater, der Sohn und der heilige Geist, in ihrem ewigen Concilio und Rath beschlossen ...

tapaan vedoten. Niinpä Oekolampadius ilmoittikin hyväksyvänsä Störin pappien selibaattia vastaan laatimat teesit.⁴¹

Oekolampadiuksen jälkeen myös Pellikan käytti yliopiston toisen vakinaisen teologian professorin ominaisuudessa puheenvuoron. Oekolampadiuksen tavoin hänkin hyväksyi Störin teesit, koska ne oli hänen mielestään huolellisesti perusteltu Vanhan ja Uuden testamentin kirjoituksilla. Enempi asiaan syventyminen oli itse asiassa tarpeetonta, koska selibaattikysymys oli jo riittävästi selvitetty Strassburgissa pidetyssä väittelyssä ja tällöin esitetyt perustelut olivat painettuina kaikkien halukkaiden tutkittavissa.⁴² Pyhät isät olivat aikoinaan säättäneet selibaatin hyvässä tarkoituksessa, vaikkakin vastoin Raamattua. Kirkko ei kuitenkaan ollut koskaan hyväksynyt selibaattia yksimielisesti. Pyhät isät itsekin vastustaisivat selibaattia, jos he saisivat tietää, millaista vahinkoa siitä oli olosuhteitten muututtua syntynyt. Siksi ihmispäätökset oli hylättävä ja pitäydyttävä Raamattuun. Pellikan koetti siis raamattuhumanismin perinteen mukaisesti esittää kirkon tradition edelleen mahdollisimman myönteisessä valossa.⁴³

Reformaatioliikkeen vastustajien poissaolon vuoksi esitetyistä mielipiteistä ei syntynyt väittelyä. Asiaa ei juuri auttanut sekään, että Stör pyysi Wolfhartia ryhtymään muodolliseksi vastaväittäjäksi.⁴⁴ Tästä huolimatta Stör katsoi väittelyn jälkeen asian selvitettyksi ja piti konkubiiniaan laillisena vaimonaan. Lopputulos oli kuitenkin se, että tuomiokapituli erotti raadin asiaan puuttumatta Störin virastaan.⁴⁵

Koska helmikuun 16. päivänä järjestetty väittely ei ollut johtanut mihinkään käytännön tuloksiin, reformaatioliikkeen kannattajat halusivat osoittaa oppinsa raamatunmukaisiksi uuden väittelyn avulla. Ranskasta Baseliin

41 Füsslin 1742, 171-172.

42 Strassburgin tapahtumista ja Martin Bucerin julkaisemasta kirjasesta lähemmin Stupperich 1960, 151-153. Selibaattikysymys oli noussut Strassburgissa huomion kohteeksi jo vuonna 1521. Lähemmin Lienhart & Rott 1976, 63-73.

43 Füsslin 1742, 172-174.

44 Füsslin 1742, 189.

45 Roth 1936, 7.

saapunut reformaatioliikkeen kiihkeä kannattaja Guillaume Farel ilmoittikin järjestävänsä uuden väittelyn Baselin yliopistossa jo helmikuun 23. päivänä. Väittelyä varten Farel julkaisi joukon reformatoriseen magisterium-näkemykseen perustuvia teesejä, joissa hän korosti Kristuksen käskyjen noudattamisen tärkeyttä.⁴⁶

Väittelystä syntyi kuitenkin jälleen yliopiston ja raadin välinen kiista. Yliopiston rehtorin Niklaus Brieferin ja senaatin kiellettyä väittelyn järjestämisen reformaatioliikkeen kannattajat vetosivat kaupungin raatiin. Raati antoikin väittelyn järjestämiseen nimenomaisen luvan.⁴⁷ Yliopiston johto puolestaan nojautui hiippakuntahallintoon. Piispan vikaari Heinrich von Schönau sekä yliopiston rehtori ja senaatti kielsivät väittelyyn osallistumisen uudelleen ekskommunikoinnin ja yliopistosta erottamisen uhall.⁴⁸ Baselin raati ei kuitenkaan antanut periksi, vaan kumosi tämän kiellon 27.2. sekä kehotti pappeja ja yliopiston opettajia ja opiskelijoita osallistumaan väittelyyn. Lisäksi raati uhkasi väittelyn estämistä suunnittelevia prebendojen ja palkkojen pidättämisellä sekä elintarvikkeiden myyntikiellolla.⁴⁹ Käskykirjeessä asetettiin selvästi vastakkain jumalallisesta opista ja pyhistä kirjoituksista kiinnipitäminen sekä toisaalta paavin ja konsiilin määräysten tottelemisen.⁵⁰ Raati yhtyi näin varsin laajasti reformaatioliikkeen kantaan. Pääöstään raati perusteli saarnojen ristiriitaisuudella ja tämän kansassa synnyttämällä hämmennyksellä sekä toisaalta sillä, että yliopiston tehtävänä oli juuri epäselvyyden poistaminen väittelyjä järjestämällä.⁵¹ Lisäksi raati vetosi omaan myönteiseen arvioonsa Farelin teeseistä.⁵² Käytännössä raati asettui käskykirjeellään

46 Farelin teesit ovat painettuina Herminjard 1866, 193-195 ja BRA 1, 99-105.

47 Baselin raadin käskykirje 27.2.1524; BRA 1, 96-97.

48 Baselin raadin käskykirje 27.2.1524; BRA 1, 97-98.

49 Raadin käskykirje; BRA 1, 98-99.

50 BRA 1, 96: von gemainem unserm volck manigerlay reden, also dasz ain tayl den göttlichen leeren und hayligen geschriften, das ander tayl den satzungen und ordnungen der bapst und concilien anhangen wöllen, gebraucht.

51 BRA 1, 96.

52 BRA 1, 97 r. 12-15.

reformaatioliikkeen puolelle. Samalla se puuttui entistä yksityiskohtaisemmalla tavalla yliopiston asioihin ja myös Baselin kirkon johtamiseen. Väkivallan uhan edessä yliopisto taipui siihen, että väittely järjestettiin maaliskuun 3. päivänä. Reformaatioliikkeen vastustajat eivät kuitenkaan ilmeisesti ottaneet siihen osaa.⁵³ Väittelyn kulusta ei ole säilynyt lähempiä tietoja.

On ilmeistä, että väittelyt olivat vastustajien poissaolosta huolimatta Baselin reformaatioliikkeelle hyvin tärkeitä tapahtumia. Ne kokosivat reformaation kannattajat yhteen. Raja vastustajiin tuli samalla selväksi. Farelin väittelyn jälkeen reformaatioliike näyttää saaneen uutta intoa; olihan osoittautunut, että raati oli valmis tukemaan sen pyrkimyksiä pidemmälle kuin aikaisemmin. Reformaatioliike sai näin uutta voitonvarmuutta. Siihen liittyneet saarnaajat hyökkäsivät entistä jyrkemmässä sävyssä kirkon vääristymiä vastaan. Esimerkiksi Fridolin Ryffin kronikan kirjoittaja korostaakin voimakkaasti väittelyn merkitystä reformaatioliikkeen tienavaajana.⁵⁴

Vuoden 1524 helmi-maaliskuun tapahtumat muodostuivat merkittäväksi käännekohtaksi Baselin yliopiston historiassa. Tähän saakka yliopisto oli ottanut kantaa Baselin reformaatioliikkeeseen ja yrittänyt estää sen voimistumisen ja tunkeutumisen yliopiston piiriin. Nyt yliopiston skolastisen johdon henkiset voimavarat kuitenkin loppuivat. Yliopiston aktiivinen toiminta päättyi. Instituutiona yliopisto ei enää tämän jälkeen ottanut kantaa Baselin reformaatioliikkeeseen.⁵⁵ Myös reformaatioliikettä vastustaneet yliopiston opettajat näyttävät vetäytyneen syrjään Baselin tapahtumista.⁵⁶ Ilmeisesti vastarinta alkoi näyttää heistä

53 Egli 1910, 395-398. Staehelin 1939, 253-254.

54 BC, 45: es kam ouch vil gutz dorvon, es giengen ouch vil seckten und cermonien ab, es endstunden ouch vil cristlicher lerrer dovon uff, und nam das wort gotz fast zu und wart doctor Ecalampadius ein lutpriester bestettet zu sant Martin und in dem coleio alle tag zu lesen, ...

55 Esim. BRA 1 ja 2 ei mainitse enää yhtään helmikuun 1524 jälkeistä yliopiston kannanottoa ajan tapahtumiin.

56 Reformaatioliikkeen aktiivisista vastustajista professori Wonecker kuoli jo helmikuussa 1524; Jacob Bomhartin sovintovala 20.2.1524; BRA 1, 95.

toivottomalta. Vaikeneminen ei kuitenkaan merkinnyt sitä, että reformaatioliikettä vastustaneiden opettajien kanta olisi muuttunut.

Tämä ilmenee myös Oekolampadiuksen seuraavana kesänä julkaiseman saarnakokoelman esipuheesta. Oekolampadius käytti tilaisuutta hyväkseen ja omisti teoksen esipuheessaan Baselin piispalle ja tämän koadjuutorille. Hän puolusti toimintaansa ja syytti valheiden levittäjiä, jotka käänsivät oikean vääräksi. Oekolampadius selitti, että huhun mukaan piispa ja hänen apulaisensa eivät hyväksyneet evankeliumia puhtaasti opettavia veljiä. Siksi hänen oli syytä teoksellaan osoittaa, mitä hän opetti, jotta hiippakunnan johto itse voisi todeta valheiden levittäjien olevan väärässä. Mikäli piispa ja hänen apulaisensa tahtoivat olla oikeita piispoja, he eivät voineet olla suosimatta sanan tekijöitä. Reformaatioliikkeen saarnaajat eivät opettaneet mitään uusia oppeja, niin kuin heidän vastustajansa väittivät, vaan pelkästään profeettojen ja apostolien oppia. Myös syytös isien auktoriteetin halveksimisesta oli väärä. Isät eivät nimittäin olleet käskeneet mitään pyhempää kuin sen, että Raamatun rinnalle ei saanut hyväksyä muita auktoriteetteja.⁵⁷ Kaikki reformaatioliikettä kohtaan tottelemattomuuden vuoksi esitetyt syytökset olivat siis vääriä. Reformaatioliike pyrki vain pitämään kiinni Raamatusta ja tekemään Kristuksen tunnetuksi. Sen sijaan perinteiseen kirkolliseen elämään sisältyi monenlaisia turmiollisia epäkohtia, jotka Pyhä Henki oli jo Raamatun kautta ennustanut. Tällaisesta puheesta eivät hiippakunnan johdolle uskottua Kristuksen laumaa uhkaavat sudet kuitenkaan pitäneet. Muutamat synkät yliopiston senaatin jäsenet taas vahvistivat heidän auktoriteettiaan ja koettivat käskykirjeillään ja muilla juonillaan kääntää oikean vääräksi. Piispan ei kuitenkaan tullut uskoa heitä. He eivät nimittäin itse osanneet opettaa alkuunkaan evankeliumia eivätkä olisi sallineet toistenkaan sitä tehdä

57 Staehelin 1927, 286: *Estne aliquid sanctius a partibus demandatum, quam ne quid citra canonicae scripturae auctoritatem uti a suspicione prorsus alienum reciperemus?*

(Mt 23:13). Kukaan ei hyväksynyt sitä, että professorit eivät suostuneet perustelemaan uskoa, vaan käänsivät selkensä tällaisille tarjouksille. Kukaan ei myöskään pitänyt teologiien arvon mukaisena sitä, että he esittivät tekosyyksi kuuliaisuuden Rooman istuinta kohtaan ja halveksivat näin veljien ja kansan odotuksia.⁵⁸ Oekolampadiuksen arvio Baselin yliopiston johdosta oli siis varsin synkkä.

Myös raadin suhtautuminen yliopistoon osoittaa, että yliopisto oli jo joutunut syrjään Baselissa tehdyistä ratkaisuista. Nürnbergin valtiopäivien päätettyä keväällä 1524 Saksan kansalliskonsiilin kutsumisesta koolle seuraavaksi syksyksi Speyeriin⁵⁹ keisari käski 18.4.1524 lähettämällään kirjeellä Baselin kaupunkia huolehtimaan siitä, että yliopisto tutkisi Lutherin oppeja kansalliskonsiilia silmälläpitäen ja lähettäisi sinne oppineitaan.⁶⁰ Vastaavanlaiset kirjeet saivat myös muut kaupungit ja ruhtinaat, joiden alueella oli yliopistoja. Lähteissä ei ole kuitenkaan säilynyt tietoja siitä, että raati olisi toiminut keisarin käskyn mukaisesti. Mahdollisesti se katsoi parhaaksi pitää yliopiston sivussa asiasta.

Myös raadin sensuurista tekemä päätös osoittaa samaa. Zürichin raati oli jo vuonna 1523 asettanut komission tarkastamaan kaikki kaupungissa painettavat kirjat.⁶¹ Joulukuussa 1524 myös Baselin raati määräsi reformaatio-liikkeen keskuudessa ehtoollisesta syntyneen kiistan vuoksi voimaan ennakkosensuurin. Vaikka sensuuri oli myöhäiskeskiajalla ymmärretty varsin yleisesti yliopistojen privilegioksi⁶², Baselissa raati oli tottunut päättämään myös siitä.⁶³ Niinpä nytkin sensorit valittiin raadin ja ammattikuntien piiristä eikä yliopistoa otettu mitenkään huomioon.⁶⁴

Reformaatioliikkeen kannattajien Baselissa järjestämät väittelyt olivat olleet akateemisesta perinteestä enemmän

58 Staehelin 1927, 287-288.

59 Lähemmin Borth 1970, 147-153.

60 BRA 1, 118-120.

61 Moeller 1970, 299-300.

62 Tästä Arffman 1981, 30.

63 Ks. s. 163.

64 Raadin päätös 12.12.1524; BRA 1, 178-179.

tai vähemmän poikkeavia yksityisiä tilaisuuksia.⁶⁵ Keväällä 1525 myös raati näyttää suunnitelleen syntyneitä hengellistä erimielisyyttä koskevan väittelyn järjestämistä. Raadin tavoitteena oli koettaa näin estää ristiriitojen syveneminen poliittisesti jännittyneessä tilanteessa.⁶⁶ Yliopistoa ei tässäkään näytä otetun mitenkään huomioon. Talonpoikais-sodan vuoksi suunnitelma kuitenkin raukeni.⁶⁷

3.4. Baselin humanistit tunnustavat katolisen kirkon auktoriteetin

Baselin yliopiston kannanottojen tarkastelu osoittaa, että lähinnä skolastisen tieteen ja perinteisen hengellisen elämän pohjalta käsin noussut aktiivinen vastustus reformaatioliikettä kohtaan murtui kevääseen 1524 tultaessa. Reformaatioliike näytti näin saaneen uuden ja vanhan taistelussa pitävän yliotteen. Itse asiassa sen voitto ei ollut kuitenkaan vielä lähestulkoonkaan selvä. Reformaatioliikettä vastaan oli nimittäin samaan aikaan nousemassa uudenlaista, toiselta pohjalta syntyneitä vastustusta. Kiihkeän radikaaliksi ja yksipuoliseksi koettu reformaatioliike alkoi herättää Baselin humanistien keskuudessa epäilyä. Puolustuksen toinen rivi alkoi näin ensimmäisen murruttua hahmottua. Jopa Pellikan pelkäsi keväällä 1524 reformaatioliikkeen liiallisen kiihkeyden vaarantavan uudistuspyrkimykset.¹

Glareauksen kirjeiden perusteella tiedämme, että Lutherin oppi kiehtoi häntä vielä talvella 1522-1523.² Toi-

65 Tästä erityisesti Moeller 1974, 266.

66 Raadin käskykirje 22.4.1525; BRA 1, 223. Myös Oekolampadius mainitsee raadin suunnitelman Ad ecclesiastas Svevos Antisyngamma -teoksessaan (Oekolampadius 1526 a, Hija-b).

67 Moeller 1974, 267.

1 Pellikan Capitolle huhtikuussa 1524 Riggenbachin (1877, XXIII) mukaan: non alia causa vereor periculum negotio, quam ex parte nimium Lutheranizantium, qui, ut obitur placuerit, invertere cuncta moliuntur, hinc enim vehementer timeo.

2 Esim. Glareanus Vadianukselle 18.1.1523; Va Br, 1: Atque ut ferrum inter magnetem et adamantem nutat, ita animus meus nunc magno spiritu Lutheri effertur, nunc consilia modestiamque velut deum miratur.

saalta Glareanus alkoi pelätä kirkon kaikkien auktoriteettien syrjäyttämisen aiheuttavan täydellisen kaaoksen. Vuosina 1523-1524 hän kääntyiikin reformaatioliikkeen päättäväiseksi vastustajaksi.³ Yliopiston asennetta kuvaa hyvin se, että Glareanus hyväksyttiin vasta tämän jälkeen (10.3.1524) artistisen tiedekunnan neuvoston jäseneksi.⁴ Jo seuraavana vuonna hän toimi myös artistisen tiedekunnan dekaanina.⁵

Myöskään Cantiuncula ei voinut reformaatioliikkeen tavoin kiistää kirkon perinteisten johtajien auktoriteettia. Hänen tiensä oli kuitenkin toisenlainen kuin Glareanuksen. Cantiuncula nimittäin harkitsi vuoden 1523 lopulla parhaaksi jättää Basel ja palata takaisin kotikaupunkiinsa Metziin.⁶

Kerjäläisveljestöjen ja munkkikuntien kesällä 1523 alkanut hajaantuminen vieraannutti myös Bonifacius Amerbachin reformaatioliikkeestä. Oikeusoppineena hän ei voinut hyväksyä tällaista omavaltaista menettelyä. Reformaatioliikettä Amerbach nimitti uudelleenarvioinnin jälkeen luterilaiseksi lahkoksi. Sen sijaan Erasmus tuntui hänestä luotettavalta auktoriteetilta.⁷ Kesän 1523 jälkeen Amerbachia voi siis luonnehtia reformaation vastustajaksi.⁸ Seuraavana kesänä hän torjui reformaatioliikkeen jo hyvin päättäväisesti, koska sen perustana olevasta sola scriptura -opista ja kaikkien perinteisten auktoriteettien hylkäämisestä näytti seuraavan täydellinen sekasorto.⁹ Amerbach itse piti yleistä kirkolliskokousta kirkon korkeimpana auktoriteettina. Hän korosti, että reformaatioliikkeen vastustamat asiat (esimerkiksi paastomääräykset, rippi, selibaatti, pyhien kuvat) eivät tosin olleet Kristuksen asettamia, mutta ne eivät olleet hänen kieltämiäänkään. Siksi kenelläkään yksityisellä kristityllä ei ollut oikeutta ryhtyä kumoamaan tällaisia kirkon

3 Fritzsche 1890, 35-38 ja siinä mainitut lähteet.

4 Fritzsche 1890, 40. Egli & Finsler & Köhler 1911, 547 alav. 4.

5 Staehelin 1960, 26.

6 Cantiuncula Johannes Fabrille 27.1.1524; Horawitz 1879, 445. Kisch 1970, 28-29, 32.

7 Amerbach Alciatolle 9.7.1523; AK 2, 435. Buckhardt & Biedermann 1894, 23.

8 Burckhardt & Biedermann 1894, 23-27 ja siinä mainitut lähteet.

9 Amerbach Jean Montaignelle n. 1.8.1524; AK 2, 475 r. 100-121. Amerbach Alciatolle elokuun alussa 1524; AK 2, 483 r. 26-40.

säädöksiä. Sen sijaan yleisen kirkolliskokouksen tuli kokoon-tua viivyttelämättä päättämään tarpeellisista reformeista. Konsiililla oli tällöin valta muuttaa uudessa tilanteessa vää-riksi koettuja edellisten konsiilien kirkon järjestystä ja oi-keaa elämää koskevia päätöksiä.¹⁰ Vuoden 1525 alussa Amerbach sai Avignonissa oikeustieteen tohtorin arvon, ja toukokuussa hän ryhtyi hoitamaan Cantiunculan jälkeen Baselissa vapautunutta roomalaisen oikeuden professorin virkaa.¹¹

Keväällä 1524 toiseksi vakinaiseksi oikeustieteen pro-fessoriksi Baseliin saapunut Johann Sichard oli Freiburgissa joutunut syytetyksi reformaatioliikkeen oppien levittämises-tä.¹² Baseliin tultuaan hän vetäytyi kuitenkin eroon refor-maatioliikkeestä ja keskittyi vanhojen tekstien julkaisemi-seen.¹³

Merkittävin reformaatioliikettä vastaan kantaa ottanut baselilainen humanisti oli Erasmus Rotterdamilainen. Eras-musta oli Baseliin muuton jälkeen ryhdytty entistä voimak-kaammin taivuttelemaan, jotta hän kirjoittaisi Lutheria vastaan.¹⁴ Painostajien joukossa olivat myös Saksin herttua Yrjö ja Englannin kuningas Henrik VIII.¹⁵ Voimakkaimman taivuttelun kohteeksi Erasmus joutui kuitenkin paavin¹⁶ ja ennen muuta keisarin taholta. Lisäksi on huomattava, että Erasmus oli taloudellisesti keisarista riippuvainen; Lou-vainista lähdön jälkeen hän tarvitsi keisarin hovissa olevien ystäviensä tukea saadakseen toistaiseksi pidätetyn palkan-sa.¹⁷ Vielä myöhemminkin hän selitti kirjoissaan ryhtyneen-sä kirjoittamaan Lutheria vastaan nimenomaan keisarin ja kristikunnan muiden korkeimpien auktoriteettien tahdon

10 Amerbach Montaignelle n. 1.8.1524; AK 2, 475 r. 104-105 ja 476.

11 Hartmann 1947, 55 alav. 20.

12 Lähemmin Hagenmaier 1968, 18-19.

13 Lähemmin Lehmann 1911, 8-9 ja Kisch 1952, 13-15.

14 Freitag 1908, 562.

15 Herttua Yrjö Erasmuselle 25.1.1523; OE 5, 201. Cuthbert Tunstall Erasmuselle 5.6.1523; OE 5, 290-293.

16 Paavi Hadrianus VI Erasmuselle 1.12.1522; OE 5, 145-150. Erasmus Zwinglille 31.8.1523; OE 5, 328 r. 44-46.

17 Lähemmin Freitag 1908, 565, 568.

mukaisesti.¹⁸ On kuitenkin ilmeistä, että vanhempi protestanttinen tutkimus on liioitellut painostusta pyrkiessään pelastamaan Erasmusksen maineen selittämällä, että hänet pakotettiin kirjoittamaan kiistakirjoituksensa vastoin tahtoaan.¹⁹ Erityisesti keisarin hovin harjoittamalla painostuksella lienee ollut oma merkityksensä Erasmusksen kiistakirjoituksen syntymiseen, mutta perusedellytys oli kuitenkin Erasmusksen oma halu ryhtyä vastustamaan reformaatioliikettä.²⁰

Kesästä 1523 lähtien Erasmusksen mielipiteet jyrkkeneivät. Hän havaitsi välityspyrkimystensä epäonnistuneen. Myöskään uusi paavi Klemens VII ei halunnut suostua Erasmusksen reformiehdotuksiin. Reformaatioliike piti toisaalta tinkimättä kiinni omasta näkemyksestään. Zürichiin siirtynyt Ulrich von Hutten leimasi lisäksi kesäkuussa 1523 ilmestyneessä kirjoituksessaan Erasmusksen reformaatioliikkeen petturiksi.²¹ Elokuun 31. päivänä Zwinglille lähettämässään kirjeessä Erasmus arvosteli kovin sanoin Ulrich von Huttenia ja torjui näin Zwinglin johtaman reformaatioliikkeen.²² Tämän jälkeen Erasmus alkoi vakuuttua siitä, että hänen oli otettava julkisesti kantaa reformaatioliikkeeseen.²³ Myös reformaatioliikkeen sisäiset kiistat, joista Erasmus oli jo varhain selvillä, näyttivät antavan aiheen puuttua asiaan.²⁴ Viime kädessä Erasmusksen kiistakirjoitus on kuitenkin ymmärrettävissä vain Baselin olosuhteiden ja Erasmusksen ympärille ryhmittyneiden humanistien yleisen mielenmuutoksen pohjalta. Vaikka Erasmus puhui reformaatioliikkeestä yleensä, hän itse koki sen radikaalin, perinteisen kirkollisen järjestyksen vastaisen hyökkäyksen nimenomaan

18 Erasmus Pariisiin parlamentille 14.6.1526; OE 6, 358 r. 27–359 r. 31. Erasmus keisari Kaarle V:lle 2.9.1527; OE 7, 159: *Ego pontificum ac principum sed precipue tue maiestatis presidio pretus, Lutheranam factionem ... totam in me concitavi.* Freitag 1908, 267.

19 Esim. juuri Freitag 1908, 567, 579.

20 Tästä ks. myös Gebhardt 1966, 318–320.

21 Lähemmin Augustijn 1962, 115–119.

22 OE 5, 329–330.

23 Erasmus Pirkheimerille 29.8.1523; OE 5, 326 r. 34–35. Erasmus [Theoderic Heziuk-selle?] 16.9.1523; OE 5, 332 r. 37–39, 43–46. Augustijn 1962, 120.

24 Lähemmin Augustijn 1962, 138. Ks. myös Erasmus Thomas Morelle 30.3.1527; OE 7, 6 r. 16–19.

Baselissa.²⁵ Staehelinin mukaan Erasmus alkoi suhtautua epäluuloisesti Baselin uudistusliikkeeseen sen jälkeen, kun Oekolampadius oli kääntynyt keväällä 1523 raamattuluennoillaan suuren yleisön puoleen.²⁶ On kuitenkin parempi sanoa yleisemmin, että selväpiirteisen reformaatioliikkeen muotoutuminen ja irrottautuminen raamattuhumanismista vieraannutti Erasmuksen Oekolampadiuksesta ja hänen kannattajistaan. Mikäli kirjoittamispäätöksen ajankohtaa halutaan tarkemmin etsiä, on Augustijn nähdäkseni oikeassa selittäessään, että ratkaisevan aiheen Erasmukselle antoi Oekolampadiuksen elokuussa 1523 järjestämä väittely, jossa tämä oli korostanut hyvien töiden tarpeettomuutta pelastuksen kannalta.²⁷ Oma merkityksensä oli myös Sveitsissä toimivien reformaatioliikkeen kannattajien häntä vastaan julkaisemilla kiistakirjoituksilla²⁸ sekä Farelin kiihkomielisellä esiintymisellä ja arvostelulla.²⁹ Erasmus päätyi nyt käsitykseen, että Baselin hahmottumassa oleva reformaatioliike oli yhtä radikaali kuin Lutherin johtamakin eikä ollut ohjattavissa reformikirkollisille linjoille.³⁰ Ainoaksi mahdollisuudeksi jäi julkinen hyökkäys sitä vastaan. Erasmuksen suunnittelema kiistakirjoitus suuntautui näin erityisesti Baselin ja yleensä Sveitsin reformaattoreita vastaan, vaikka

25 Tästä erityisesti Oelrich 1961, 35 ja siinä mainitut lähteet. Kuten Oelrich (1961, 51-52) huomauttaa, Erasmus ei kokenut reformaatiota niinkään uusien oppien ja uudenlaisen uskonnollisuuden esiinmurtautumisena kuin käytännön tapahtumina, perinteisen kirkollisen järjestyksen ja totunnaisten tapojen murtumisena.

26 Staehelin 1936, 173. Luther kirjoitti 20.6.1523 Oekolampadiukselle, että tämän luennot eivät miellyttäneet Erasmusta (WA Br 3, 96 r. 12-13).

27 Augustijn 1962, 121-122.

28 Lähemmin Augustijn 1962, 122-128.

29 Lähemmin Augustijn 1962, 139-141.

30 Augustijn 1962, 121-122, 139-141. Erasmuksen ensimmäiset (alaviitteessä 23 mainitut) ilmoitukset kirjoittamisesta ovat juuri Oekolampadiuksen väittelyn ajalta, jolloin Erasmus oli jo voinut tutustua Oekolampadiuksen teeseihin. ZSW:n (8, 117) mukaan Erasmus kirjoitti Zwinglille 31.8.1523: "Oecolampadius heri disputavit, equidem feliciter". OE (5, 329 r. 51-52) ja Staehelin (1927, 251) lukevat equidem-sanan sijasta et quidem. Oberman (1977, 251) selittää tämän perustella, että Erasmus hyväksyi Oekolampadiuksen teesit. Erasmuksen maininta tarkoittaa kuitenkin vain sitä, että väittely sujui raamattuhumanismin ihanteen mukaisesti, ilman kiihkeää yhteenottoa ja riitaa. Erasmuksen kirjeen sisältö osoittaa, että sen alkuosa on kirjoitettu jo ennen väittelyä. Tässä alkuosassa Erasmus oli jälleen pelännyt levottomuuksia (328 r. 35-38) ja moittinut Oekolampadiusta haluttomuudesta kuunnella varoituksia (329 r. 51-52).

Erasmus muodollisesti halusikin suunnata sen Lutheria, koko reformaatioliikkeen aloittajaa ja symbolia vastaan.³¹

Tätä taustaa vasten on selvää, ettei Lutherin yrityksellä saada Erasmus pidättymään polemiikin aloittamisesta voinut olla menestystä.³² Erasmuksen jo pitkään valmisteleva teos "*De libero arbitrio ΔΙΑΤΡΙΒΗ sive collatio*" valmistui kesällä 1524 ja ilmestyi painosta seuraavana syksynä.³³

Erasmus pyrki iskemään kirjoituksellaan suoraan reformaatioliikkeen teologian ytimeen. Hän keskittyi aluksi perustavaa laatua olevaan kirkon opin määräytymistä koskevaan kysymykseen ja toivoi varsinaisen vapaata tahtoa koskevan kiistankin ratkeavan sen myötä.³⁴ Tärkeintä oli se, että Erasmus kiisti nyt selvin sanoin reformaatioliikkeen *claritas scripturae* -opin. Kaikkiin kysymyksiin ei voitu saada vastausta Raamatusta. Oli nimittäin kysymyksiä, joiden tutkiminen oli alusta lähtien hyödytöntä, kuten esimerkiksi jonkun ihmisen kuolinpäivä tai tuomiopäivän ajankohta.³⁵ Lisäksi oli sellaisia kysymyksiä, joita tosin voitiin koettaa tutkia Raamatun avulla, mutta jotka Jumala oli kuitenkin jättänyt salaisuuksiksi osoittaakseen näin tutkimattoman majesteettinsa ja jumalallisen viisautensa sekä toisaalta inhimillisen hengen heikkouden.³⁶ Myös kysymys tahdon vapaudesta kuului tähän kategoriaan. Kristityn ihmisen oli pyrittävä kaikin tavoin eteenpäin, parempaan, saamaan osakseen Jumalan säälivä rakkaus, jota vailla kaikki oma tahto ja omat pyrkimykset olivat turhia. Sitä vastoin oli kaikki turhat, uteliaisuudesta nousevat tahtoa ja Jumalaa

31 Ks. Erasmus Melanchthonille 6.9.1524; OE 5, 546: *Nescio qualis sit vestra ecclesia; certe haec tales habet vt verear ne subuertant omnia, et huc adigant principes, vt vi coherceant simul et bonos et malos. Habent semper in ore Euangelium, verbum Dei, fidem, Christum et Spiritum; si mores spectes, illi longe aliud loquuntur. An ideo depellimus dominos, pontifices et episcopos, vt feramus imitiores tyrannos, scabiosos Othillones et Phallicos rabiosos? Nam hunc nuper nobis misit Gallia. Augustijn 1962, 146.*

32 Luther Erasmukselle [18.4.?]1524; WA Br 3, 270-271. Erasmus Lutherille 8.5.1524; WA Br 3, 285-286.

33 Lähemmin Freitag 1908, 566-567.

34 Kerlen 1976, 256.

35 EW 4, 12-14.

36 EW 4, 10.

koskevat kysymykset torjuttava.³⁷ Raamatussa oli monia vaikeasti ymmärrettäviä kohtia, hämääviä kuvaannollisia sanontatapoja ja ainakin ensi näkemältä ristiriitaisilta tuntuvia sanontoja.³⁸ Jos Raamattu oli selvä, niin miten oli selitettävissä, että sen pohjalta oli vuosisatojen kuluessa esitetty erilaisia tulkintoja ja harhakäsityksiä vieläpä tällaisessa asiassa, jota reformaatioliikkeen kannattajat pitivät niin tärkeänä?³⁹ Jos Raamatussa ei ollut minkäänlaista epäselvyyttä, miksi apostolien aikaanakin seurakunnissa oli ollut Raamattua tulkitsevia profeettoja?⁴⁰ Lisäksi ei riittänyt, että Raamattu oli epäselvä; myöskään sen tulkitsemisen kriteereistä ei ollut selvyyttä eikä yksimielisyyttä.⁴¹

Erasmuksen mielestä kaikki tämä osoitti, että kukaan ei voinut yksinään päästä selville kaikista Raamatun totuuksista. Siksi Raamattu tarvitsi välttämättä rinnalleen sitä selittävän tradition. Oikea traditio taas ilmeni kirkon ope-
tuksesta.⁴² Kristittyjen oli uskottava, että Jumala vuodatti Henkensä kirkon viranhaltijoihin, jotka olivat alkukristillisten profeettojen seuraajia.⁴³ Siksi Erasmus selitti hyväksyvänsä Raamatun lisäksi myös kirkon päätökset riippumatta siitä, ymmärsikö hän niitä vaiko ei.⁴⁴ Kaikkien kristittyjen tuli menetellä samoin ja pitää kirkon ratkaisuja oikeina.⁴⁵ Sen sijaan Erasmus selitti olevansa taipuvainen epäilemään kaikkia väitteitä, joita Pyhän Raamatun loukkaamaton auktoriteetti ja kirkon ratkaisut eivät olleet vahvistaneet.⁴⁶

37 EW 4, 10-12. Kohlsin (1972, 165-166) mukaan Erasmus puolusti näin oppia armon vapauttamasta tahdosta.

38 EW 4, 190-192: Si constat, scripturam sacram in plerisque locis vel obscuram esse tropis vel secum etiam pugnare prima quidem specie ...

39 EW 4, 26: Hic audio: Quid opus est interprete, ubi dilucida est scriptura? Si tam dilucida est, cur tot saeculis viri tam excellentes hic caecutierunt, idque in re tanti momenti, ut isti volunt videri?

40 EW 4, 26.

41 EW 4, 26-34. Beisser 1966, 76.

42 EW 4, 6, 22. Beisser 1966, 77. De Vogel 1969, 104, 114, 117-118.

43 EW 4, 28: Et tamen de illis, si cetera paria sint, probabilius praesumitur, quod deus his infundit spiritum, quibus tribuit ordinem, quemadmodum verisimilium credimus baptizato datam gratiam, quam non baptizato.

44 EW 4, 6: Et adeo non delector assertionibus, ut facile in Scepticorum sententiam pedibus discessurus sim, ubicumque per divinarum scripturarum inviolabilem auctoritatem et ecclesiae decreta liceat, quibus meum sensum ubique libens submitto, sive assequor, quod praescribit, sive non assequor.

45 EW 4, 6.

46 Ks. alav. 44.

Kirkon opillisina auktoriteetteina Erasmus mainitsi marttyyrit, pyhät, aikaisemman ja hänen oman aikansa teologit, yliopistot, konsiilit, piispat ja paavin⁴⁷ tai lyhyemmin kirkkoisät ja tunnustetut kirkon opettajat, yliopistot, kirkolliskokouksen ja paavin.⁴⁸ Hän ei kuitenkaan määritellyt täsmällisemmin kantaansa siihen, mille auktoriteetille magisterium viime kädessä kuului. Siksi on hyvä esittää tässä kohdassa lyhyesti hänen muista kirjoituksista ilmenevä kantansa tähän kysymykseen.

On ilmeistä, että Erasmus piti piispan virkaa kirkon keskeisenä virkana.⁴⁹ Vastaavasti hän katsoi magisteriumin kuuluvan piispojen yhdessä muodostamalle konsiilille. Sen asia oli ratkaista oppia koskevat erimielisyydet ja päättää näin kirkon dogmasta.⁵⁰ Opin yhä tarkempaa ja yksityiskohtaisempaa määrittelemistä oli kuitenkin kartettava, koska se aiheutti helposti riitoja. Ihanteena oli syväsisältöinen, mutta niukkasanaanainen apostolinen uskontunnustus.⁵¹ Erasmuksen kanta perustui hänelle keskeiseen konsensus-ajatukseen: kukaan yksityinen ihminen (Kristusta eli Jumalan ilmoitusta lukuunottamatta) ei voinut edustaa täydellistä totuutta.⁵² Erasmus torjui siis papalistisen magisteriumnäkemyksen. Paavius ei hänen mukaansa perustunut Raamattuun, vaan oli syntynyt vasta myöhemmin.⁵³ Sen sijaan ylin jurisdiktio kuului paaville.⁵⁴ Erasmuksen mukaan paavi oli näin konsiilin määrittelemän opin valvoja ja samalla kirkon ykseyden ylläpitäjä.⁵⁵

Myös yliopistoilla ja niissä käytävällä akateemisella disputaatiolla oli Erasmuksen mukaan oma merkittävä osuu-

47 EW 4, 24.

48 EW 4, 22-23.

49 Lähemmin Gebhardt 1966, 263-267.

50 Gebhardt 1966, 270, 278.

51 Hentze 1974, 155-158.

52 Gebhardt 1966, 272-275. Erasmuksen konsensus-ajattelusta lähemmin Gebhardt 1966, 52-72 ja Hentze 1974, 127-132.

53 Gebhardt 1966, 267-269. Hentze 1974, 118-122.

54 Gebhardt 1966, 270, 272. Tässä yhteydessä on syytä huomauttaa, että Gebhardt (1966, 287) käyttää käsitteitä papalismi ja konsiliarismi laajemmassa merkityksessä kuin tässä tutkimuksessa. Jos suljemme pois jurisdiktion sekä ordinaation ja puhumme yksinomaan magisteriumista, ei ole ristiriitaista Gebhardtin kanssa luonnehtia Erasmusta konsiliaristiksi.

55 Gebhardt 1966, 276-277. Hentze 1974, 123-127.

tensa.⁵⁶ Väittelyssä oli eri todisteita ja raamatunkohtia tutkittava kiihkkottomasti ja verrattava keskenään.⁵⁷ Väittelyn oli pysyttävä asiallisena, sillä liian kiihkeän väittelyn avulla ei totuutta voitu löytää.⁵⁸ Lisäksi on muistettava, että mitään esitetyistä näkökohdista ei etukäteen saanut pitää totuutena; kysymyksessähän olivat vasta väittelyn avulla punnittavat mielipiteet. Erasmus pilkkasi siksi vastustajiensa intoa olla aina oikeassa.⁵⁹ On myös otettava huomioon, että Erasmuksen näkemyksessä oli hyvin keskeinen merkitys hänen toisaalta kirkon ja oppineiden teologien, toisaalta oppimattoman kirkkokansan välillä tekemällään erolla. Disputaatio oli pelkästään teologien asia. Kansalle riitti kirkon vahvistetun opin tunteminen.⁶⁰ Tämän mukaisesti oli sellaisia asioita, joita ei ollut syytä esitellä kansalle, ja harhoja, joiden peittäminen oli vähemmän turmiollista kuin niiden hävittäminen. Totuudesta ei ollut hyötyä aina, kaikille eikä jokaisessa muodossa.⁶¹

Erasmuksen teos osoittaa näin selvästi, miten ilmapiiri oli 1520-luvun puoliväliin tultaessa muuttunut. Reformaatioliikkeen syntyminen oli muovannut teologiset rintamat uudelleen. Erasmus oli kreikankielisen Uuden testamentin ilmestymisestä (1516) lähtien kehottanut maallikkoja lukemaan Raamattua ja selittänyt kaikkien voivan ymmärtää sitä.⁶² On ilmeistä, että tällaiset neuvot vaikuttivat osaltaan myös reformaatioliikkeen raamattunäkemyksen muotoutumiseen.⁶³ Nyt Erasmus joutui täsmentämään kantaansa ja selvittämään Raamatun lukemiseen rohkaisevien neuvosten suhteen kirkon magisteriumiin. Hän teki selväksi, että Raamatun lukemista koskevia käytännön neuvoja ei

56 EW 4, 30.

57 EW 4, 4-6. Disputaation säännöistä lähemmin Kerlen 1976, 253-266.

58 EW 4, 2, 4 ja 6: *Res sine conviciis agetur, sive quia sic magis decet Christianos, sive quia sic certius invenitur veritas, quae saepenumero nimium altercando amittitur.*

59 EW 4, 6.

60 Lähemmin Kerlen 1976, 231-232.

61 EW 4, 16: *Licet verum dicere, verum non expedit apud quoslibet nec quovis tempore nec quovis modo.* Kerlen 1976, 230-231.

62 Ks. Arffman 1981, 31-32 ja s. 166.

63 Tästä Lutherin osalta esim. Haendler 1968, 57 alav. 9 ja Zwinglin osalta Kohls 1969, 31.

ollut lupa muuttaa kirkon johdon vastaiseksi teologiseksi aseeksi. Raamattu kuului yhteen kirkon auktoriteetin kanssa; se voitiin ymmärtää oikein vain katolisessa kirkossa.

Erasmuksella oli teoksen ilmestyessä edelleen laaja vaikutusvalta. Hän itse antoi ymmärtää, että lukuisat Lutherin kannattajat olivat kirjoituksen luettuaan muuttaneet mieltään.⁶⁴ Saksassa Erasmuksen kirjoitusta ei tosin yleensä hyväksytty⁶⁵, mutta silti se vaikutti mielipiteen muotoutumiseen. Luonnollisesti kiistakirjoitus herätti kannanottoja Wittenbergin ohella nimenomaan Baselissa.⁶⁶ Erasmuksesta tuli nyt perinteistä kirkollista järjestystä tukevien yliopistomiesten voimakkain tuki.⁶⁷ Hän toivoi edelleenkin sovintoa ja neuvoi siksi Oekolampadiusta ja Pellikania asettumaan yhteyteen kardinaali Campeggin kanssa ja - mikäli mahdollista - pysymään näin katolisen kirkon yhteydessä.⁶⁸ Tällaisilla toiveilla ei kuitenkaan ollut enää toteutumisen mahdollisuutta. Päinvastoin Oekolampadius piti Erasmuksen teosta nimenomaan häntä vastaan suunnattuna ja aikoi ryhtyä vastaamaan siihen jo ennen kuin se oli ilmestynyt.⁶⁹

Sen sijaan Baselin raati nojautui syksyn ja talven 1524-1525 aikana yhä jännittyneemmäksi muuttuneessa tilanteessa Erasmuksen arvovaltaan. Niinpä raati katsoi parhaaksi estää Oekolampadiusta julkaisemasta suunnittelemaansa vastinetta.⁷⁰ Saattaessaan joulukuussa voimaan ennakkosensuurin raati pyysi Erasmukselta lausuntoa sensuurin suuntaviivoista ja menettelystä reformaatioliikkeen suhteen.⁷¹

64 Esim. Erasmus Jean Gibertille 13.10.1524; OE 5, 565: *Libellus de libero arbitrio iam multos pertraxit in diuersam sententiam, qui Lutherani dogmati fuerant addictissimi. Samoin Erasmus Saksin herttualle Yrjölle 12.12.1524; OE 5, 607: Veniunt a multis opistolae, huic meo labori gratulantes. Sunt qui fateantur sese hoc libello lecto mutasse veteram sententiam.*

65 Freitag 1908, 568 alaviite 5.

66 Sen sijaan Huizinga (1936, 197) selittää virheellisesti Erasmuksen teoksen vaikuttaneen eniten Keski-Saksan humanistien mielipiteisiin. Itse asiassa hänen esimerkkinä mainitsemansa freiburgilainen Ulrich Zasius ei ollut koskaan hyväksynyt Lutherin hyökkäystä paavin auktoriteettia vastaan.

67 Roth 1942, 8.

68 Erasmus Melancthonille 10.12.1524; OE 5, 594 r. 35-37.

69 Erasmus Melancthonille 10.12.1524; OE 5, 596 r. 111-113. Erasmus Thomas Morelle 30.3.1527; OE 7, 6 r. 19-30.

70 Alav. 69 ja Staehelin 1936, 174. Raadin asenteesta reformaatioliikkeeseen myös Wackernagel 1924, 467-470.

71 Staehelin 1936, 175.

Lausunnossaan Erasmus selitti, että hänellä ei periaatteessa ollut valtaa toimia reformaatioliikkeen tuomarina. Lopullisesti voi ainoastaan yleinen kirkolliskokous ratkaista reformaatioliikkeen aiheuttaman kiistan. Konsiliin päätöstä odotettaessa Baselin raadin tuli noudattaa maltillista kirkkopoliittikkaa ja pyytää paavilta reformaatioliikkeen kannattajien tyydyttämiseksi messua koskevia uudistuksia.⁷² Seuraavan vuoden alussa raati hyväksyi Oekolampadiuksen Pyhän Martin kirkon vakinaiseksi papiksi Erasmuksen neuvosta vain sillä ehdolla, että hän ei panisi toimeen minkäänlaisia uudistuksia ilman raadin lupaa.⁷³ Vielä syksyllä 1525 Erasmus antoi raadin pyynnöstä kielteisen lausunnon Oekolampadiuksen ehtoollisen asetussanoja käsittelevästä kiistakirjoituksesta.⁷⁴

Koska raati näin Erasmuksen neuvosta esti reformaatioliikkeen kannattajia saattamasta mielipiteitään painettuina julkisuuteen, nämä saattoivat turvautua Baselissa lähinnä vain saarnoihin ja väittelytarjouksiin.⁷⁵ Juuri tässä oli toisaalta reformaatioliikkeen voima. Erasmuksella ei nimittäin ollut aikomustakaan ryhtyä vetoamaan kansaan ja jatkaa kiistaa tällä tasolla; olihan hän kiistakirjoituksessaan juuri kieltänyt teologisten kiistojen viemisen kansan keskuuteen. Vuoden 1525 lopulta lähtien Erasmus vetäytyi jälleen eroon Baselin kiistoista, jätti Oekolampadiuksen ehtoollista käsittelevään teokseen suunnittelemansa vastineen kesken ja kieltäytyi nimenomaisesta kutsusta huolimatta osallistumasta Badenissa järjestettyyn suureen väittelyyn.⁷⁶ Kannanotostaan huolimatta Erasmus ei näin käytännössä liittynyt perinteisen uskon puolustajien rintamaan. Etenkin hänen suhteen-

72 Erasmus lausunto on painettuna OE 6, 7–11. Staehelin 1936, 175.

73 Fechter 1843, 283–284. Wackernagel 1924, 474.

74 Lähemmin s. 208.

75 Niinpä Oekolampadius tuomitsi saarnoissaan Erasmuksen näkemykset. Erasmus Heinrich Stromerille 10.12.1524; OE 5, 592 r. 84–86. Erasmus Melancthonille 10.12.1524; OE 5, 596 r. 104–109. Erasmus Saksin herttualle Yrjölle 12.12.1524; OE 5, 607 r. 231–232. Hänen onnistui julkaista myös lähdekokoelma, jolla hän yritti osoittaa Erasmuksen olevan väärässä. Lähemmin Staehelin 1936, 174–175 ja 1939, 257–258. Reformaatioliikkeen kannattajien väittelytarjouksista ks. raadin 22.4.1525 antamaa käskykirjettä (BRA 1, 222–223).

76 Lähemmin Staehelin 1936, 177 ja siinä mainitut lähteet.

sa Sveitsin reformaation vastustajien teologiseksi tueksi ryhtyneeseen Johannes Eckiin oli hyvin viileä.⁷⁷

Kevään 1525 talonpoikaissota näytti osoittavan oikeaksi humanistien pelon reformaatioliikkeen kirkon auktoriteettia vastaan aloittaman hyökkäyksen seurauksista: kapina levisi myös Baselin alueelle ja talonpojat kokoontuivat Liestaliin. Raati sai kuitenkin myönnytyksiä tekemällä estetyksi kapinan leviämisen itse kaupunkiin. Kapinallisten Etelä-Saksassa kärsimät tappiot laukaisivat lopulta jännityksen myös Baselissa.

Talonpoikaissodan seurauksena perinteisen uskon puolustajien ote raadin kirkkopoliittikkaan vahvistui. Tilannetta kuvaa hyvin se, että Zürichissä liikkui jo toukokuussa perätkön huhu Oekolampadiuksen joutumisesta vankeuteen.⁷⁸ Sen sijaan hänen diakoninaan Pyhän Martin kirkossa toiminut Bonifacius Wolfhart joutui toukokuussa raadin määräyksestä jättämään Baselin. Elokuussa raati yritti tukahduttaa Zürichistä levinneen kastajaliikkeen heti alkuunsa. Samoin se esti Schaffhausenista karkotettua saarnaajaa Sebastian Hofmeisteria puolustamasta näkemyksiään yliopiston opettajien edessä ja karkotti hänet Baselin alueelta. Myös muutamat reformaatioliikkeeseen liittyneet baselilaiset papit saivat karkotusmääräyksen.⁷⁹ Vuoden 1525 lopussa reformoitua jumalanpalvelusta vietettiin Pyhän Martin ja Pyhän Leonhardin seurakuntakirkoissa, augustinolaisuostarissa, fransiskaanihuostarissa ja sairaalan kirkossa. Münsterissä (tuomiokirkossa), Pyhän Pietarin, Pyhän Ulrichin, Pyhän Albanin ja Pyhän Theodorin seurakuntien kirkoissa sekä dominikaanihuostarissa toimitettiin edelleen perinteisiä messuja. Tilanteen epävarmuutta kuvaa kuitenkin hyvin se, että perinteistä uskoa kannattavat kappalaiset toimittivat Oekolampadiuksesta välittämättä messuja myös Pyhän Martin kirkossa.⁸⁰

77 Erasmus ja Eekin välille oli jo vuonna 1518 syntynyt Raamattua koskeva kiista. Erasmus oli nimittäin selittänyt Hieronymukseen nojautuen, että apostolit olivat siteeranneet väärin Vanhaa testamenttia. Eck taas oli torjunut tämän väitteen Augustinukseen nojautuen. Lähemmin Wiedemann 1865, 324-329.

78 Zwingli Vadianukselle 28.5.1525; ZSW 8, 333 r. 21-23.

79 Lähemmin Wackernagel 1924, 467-469.

80 Lähemmin Wackernagel 1924, 469-470, 472, 474.

3.5. Oekolampadius ja Pellikan liittyvät Zwinglin johtamaan reformaatioliikkeeseen

Vuodet 1524-1525 eivät selvittäneet ainoastaan Erasmuksen paikkaa murrosajan suuressa henkien taistelussa. Myös Oekolampadiukselle ne merkitsivät hänen näkemystensä ja asemansa täsmentymistä. Oekolampadius nimittäin alkoi vuodesta 1524 lähtien vieraantua Lutherin johtamasta reformaatioliikkeestä. Sen sijaan hänen yhteytensä Zwinglin johtamaan Zürichin reformaatioliikkeeseen muodostuivat yhä kiinteämmiksi. Tämä olikin luonnollista, sillä Oekolampadius oli teologisesti lähempänä Zwingliä kuin Lutheria. Myös hänen ajamassaan kirkon uudistuksessa oli keskeisenä todellisen parannuksen vaatimus, opin ja elämän puhtaus.¹

Zürichin kirkkopoliitikassa tapahtui tammikuussa 1524 muutos, kun suuri raati otti pieneltä raadilta itselleen saarnojen raamatunmukaisuuden valvomisen. Perinteisen uskon puolustajat menettivät tämän jälkeen yhä enemmän vaikutusvaltaansa ja raati alkoi yhä selvemmin tukea Zwinglin johtamaa reformaatioliikettä.² Tähän vaikutti erityisesti se, että Zürichin reformaatioliikkeestä alkoi jo vuodesta 1523 lähtien erottua radikaali, sittemmin kastajaliikkeenä tunnettu ryhmä, joka ei hyväksynyt Zwinglin pyrkimystä reformoida Zürichin kirkollinen elämä yhteistyössä maallisen esivallan kanssa. Zwinglin johtama maltillinen reformaatioliike ja raati antoivat tukensa toisilleen, koska molemmat vastustivat radikaalia reformaatiota.³

Myöhäissyksyllä 1524 Oekolampadius tapasi ensimmäisen kerran Zwinglin Zürichissä.⁴ Tapaaminen vahvisti Zürichin ja Baselin reformaatioliikkeiden johtomiesten keskinäistä yhteisymmärrystä. Huhtikuun 5. päivänä 1525 Zwingli vetosikin Baselin reformaatioliikkeen saarnaajiin ja kehotti heitä luottamaan Oekolampadiuksen johtoon.⁵ Raja Witten-

1 Tästä esim. Staehelin 1939, 155 ja Hammer 1981, 158.

2 Oberman 1977, 258-259.

3 Moeller 1970, 287-288 ja Oberman 1977, 246 alav. 13. Zürichin kastajaliikkeen alkuvaiheista erityisesti Oberman 1977, 263-266.

4 Tapaamisesta ja sen taustasta lähemmin Staehelin 1939, 243, 270-271.

5 ZSW 8, 320 r. 5-10.

bergin teologeihin päin alkoi kohta tämän jälkeen selvätä, koska Oekolampadius hyväksyi Zwinglin tavoin Karlstadtin vertauskuvallisen käsityksen ehtoollisesta.⁶ Hän asettui aluksi saarnoissaan Zwinglin kannalle.⁷ Syksyllä 1525 Oekolampadius otti kiistaan kantaa laajalla ehtoollisen asetussanoja käsittelevällä teoksella "Joannis Oecolampadii de genuina verborum Domini: 'Hoc est corpus meum' iuxta vetustissimos authores expositione liber". Baselin raadin sensuuripäätöksen vuoksi teos ilmestyi Strassburgissa.⁸ Oekolampadius omisti sen Schwabenin saarnaajille, joiden hän toivoi liittyvän Zwinglin johtamaan reformaatioliikkeeseen.⁹

Oekolampadiusen ensimmäinen kirjallinen kannanotto ehtoolliskysymykseen osoittaa, että tämä reformaatioliikkeen omassa keskuudessa syntynyt kiista oli hänelle hyvin vaikea asia. Oekolampadius koettikin välttää henkilökohdasta kiistaa eri mieltä olevien reformaatioliikkeen kannattajien kanssa ja ymmärtää heitä mahdollisimman pitkälle. Hän ei halunnut ryhtyä kiistelemään kenenkään heidän kanssaan. Toisaalta hän ei voinut kuitenkaan vaieta omasta kannastaan. Siksi Oekolampadius koetti vierittää syyn kristikunnan harhautumisesta reaaliapresensin kannalle Petrus Lombardukselle, jonka teologista käsikirjaa "Sententiarum libri quattuor" käytettiin myöhäiskeskiajalla aivan yleisesti.¹⁰ Näin Oekolampadius saattoi kääntää kritiikkinsä kärkeen reformaatioliikkeen keskuudessa huonossa maineessa olevaan Lombardukseen ja toivoa, että eri mieltä vielä olevien olisi näin helpompi siirtyä hänen kannalleen. Vierittämällä syyn kirkon harhautumisesta Lombardukselle Oekolampadius saattoi toisaalta vedota itse Raamatun lisäksi myös vanhempaan traditioon. Hän koettikin osoittaa, että Raamatun lisäksi myös kirkkoisät olivat hänen puolellaan. Aina tämä ei ollut helppoa, sillä isien kanta tuntui usein pikemminkin päinvastaiselta.¹¹

6 Lähemmin Staehelin 1939, 270-274.

7 Lähemmin Staehelin 1939, 274-276.

8 Staehelin 1939, 276.

9 Oekolampadiusen omistuskirjoitus; Staehelin 1927, 370-372.

10 Oekolampadius 1525, A-Aijb.

11 Ks. erityisesti Staehelinin esitystä (1939, 281).

Ehtoollisesta syntynyt riita herätti Baselissa suurta huomiota ja aiheutti kaupungin reformaatioliikkeen sisäisen kiistan. Esimerkiksi Wolfgang Wissenburg ei nimittäin hyväksynyt Oekolampadiuksen näkemystä, vaan piti kiinni reaaliapresensistä.¹² Hänen mukaansa Oekolampadiuksen teoksessa oli vain vähän teologiaa, mutta paljon filosofiaa.¹³ Tilanne muuttui näin entistäkin sekavammaksi.

Ehtoollisesta syntynyt erimielisyys näyttää huolestuttaneen myös raatia. Oekolampadiuksen kirjan ilmestyttyä se puuttui asiaan ja pyysi neljältä arvossapidetyltä oppineelta lausunnot Oekolampadiuksen teoksesta. Ainakin Zwinglin saamien tietojen mukaan Erasmus suostui vain vastahakoisesti antamaan tällaisen lausunnon.¹⁴ Kuten odottaa sopiinkin, oli hänen arvionsa kielteinen: Oekolampadiuksen teos osoitti kyllä tekijänsä perehtyneisyyttä asiaan. Se oli selvä ja huolellisesti laadittu. Näin ollen se olisi voinut olla myös oikea (pius), jos se ei olisi ollut vastoin kirkon kantaa ja konsensusta, josta ei ollut lupa poiketa.¹⁵ Bonifacius Amerbach selitti omassa lausunnossaan pidättyvänsä oikeustieteen edustajana periaatteessa lausunnon antamisesta ja nojautuvansa uskoon kuuluvissa asioissa konsiilien vahvistamaan kirkkoisien opetukseen eikä yksityisiin mielipiteisiin, kuten roomalainen oikeuskin neuvoi tekemään.¹⁶ Berin ja Cantinuculan lausunnoista ei ole säilynyt tietoja.¹⁷ Baselin tapahtumista hyvin perillä oleva freiburgilainen oikeustieteen professori Ulrich Zasius kirjoitti 5.11. Amerbachille, että Ber näytti suosivan Oekolampadiusta.¹⁸ Tämä kenties viittaa siihen, että Ber Erasmusuksen tavoin piti Oekolampadiuksen käsitystä ehtoollisesta varsin perusteltuna, mutta

12 Pierre Toussain Farelille 4.9.1525; Staehelin 1927, 388: *Hic esset flendum, mi Farelle: Oecolampadius aliquando loquitur nescio quid contra missam, Wolfgangus clamant illic esse corpus Christi, Pellicanus et alius monachus missant.* Staehelin 1939, 274-276.

13 Oekolampadius Zwinglille 16.9.[1525]; ZSW 8, 365-366.

14 Oekolampadius Zwinglille 22.10.[1525]; ZSW 8, 396 r. 6-7.

15 Erasmusuksen lausunto loka-marraskuussa 1525; BRA 2, 127-128.

16 Amerbachin lausunto loka-marraskuussa 1525; AK 3, 90.

17 Vrt. Wackernagelin (1924, 481) esitystä, jossa puhutaan vain yhdestä komission lausunnosta.

18 AK 3, 88.

ei halunnut kuitenkaan asettua vastustamaan katolisen kirkon auktoriteettia eikä juuri tästä syystä halunnut ottaa kantaa asiaan. Cantuuncula oli saapunut lokakuussa jälleen Baseliin tai jonnekin sen lähetyville.¹⁹ Kenties hän ei kuitenkaan halunnut puuttua enää Baselin asioihin. Raati kielsi silti Erasmuksen kannan mukaisesti Oekolampadiuksen kirjan levittämisen. Oekolampadius ei myöskään saanut painattaa enää uusia kirjoja Baselissa.²⁰ Käytännössä tämä kielto merkitsi kuitenkin tappiota lähinnä vain Baselin kirjanpainajille, sillä Oekolampadius saattoi julkaista teoksensa toisissa kaupungeissa.

Oekolampadiuksen ei onnistunut vakuuttaa kannanotolaan Schwabenin reformaatioliikkeen saarnaajia. Nämä vastasivat hänelle jo lokakuussa 1525. He selittivät pitäneensä Oekolampadiusta isänä Kristuksessa, mutta pettyneensä, koska tämä oli julkaissut kirjoituksensa ottamatta ensin evankeliumin käskyn (Mt 18:15) mukaisesti yhteyttä heihin. Lisäksi schwabenilaiset torjuivat Oekolampadiuksen yrityksen tehdä Petrus Lombarduksesta kirkon harhaanjohdaja; he eivät olleet saaneet näkemystään Lombardukselta, vaan Kristuksen sanoista. Sen sijaan symbolisen käsityksen perusteiden heikkous ilmeni siitä, että Karlstadt, Zwingli ja Oekolampadius ymmärsivät ehtoollisen asetussanat aivan eri tavalla. Lopuksi Schwabenin saarnaajat pyysivät Oekolampadiusta pyrkimään rauhaan, koska kirkko muuten kärsisi ehtoollisesta syntyvän kiistan vuoksi suurta vahinkoa.²¹

Schwabenilaiset eivät heti painattaneet kannanottoaan, vaan lähettivät sen käsikirjoituksena vastustajilleen. Saatuaan kirjoituksen Oekolampadius laati nopeasti vastineen ja lähetti sen Zwinglin arvioitavaksi.²² Schwabenilaisten "Syngramman" ilmestyttyä vuodenvaihteessa 1525-1526 Oekolampadius paranteli vielä vastinettaan. Teos ilmestyi Zürichissä keväällä 1526 Antisyngramma-nimisenä.²³

19 Hartmann 1947, 87 alav. 4.

20 Staehelin 1939, 284.

21 Lähemmin Staehelin 1939, 288-290.

22 Staehelin 1939, 290.

23 Staehelin 1939, 292.

Oekolampadius torjui teoksessaan schwabenilaisten syytöksen rakkauden vastaisesta menettelystä.²⁴ Oli myös väärin leimata hänet Karlstadtin asian ajajaksi.²⁵ Hän vain pyrki kaikessa etsimään Kristuksen kunniaa, uskon selvyyttä ja veljien hyötyä.²⁶ Oekolampadius korostikin yhä uudelleen juuri näitä asioita: Kaikessa oli etsittävä Jumalan kunniaa²⁷ ja kaiken raamatuntulkinnan rakennettava rakkautta.²⁸ Myöskään riidan lietsomisesta ei hänen kohdallaan ollut kysymys. Totuudesta kiinnipitäminen ei nimittäin ollut riidan aloittamista, muutenhan Kristuskin voitaisiin leimata riitelijäksi. Erimielisyyksistä oli keskusteltava rakkaudessa eikä ketään näin tekevää saanut erimielisyydestä huolimatta leimata saatanan palvelijaksi.²⁹ Erimielisyys Raamatun tulkinnassa ei nimittäin tehnyt vielä ketään hereetikoksi. Myös reaaliapresensin puolustajat olivat keskenään eri mieltä ehtoollisesta.³⁰ Samoin vanhat raamatunkäännökset ymmärsivät monet kohdat eri tavalla.³¹

Raamatun oli oltava kaiken keskustelun lähtökohtana.³² Se oli kuitenkin ymmärrettävä oikein. Oekolampadiuksen lähtökohtana oli ulkonaisen sanan (*verbum externum*) ja sisäisen sanan (*verbum internum*) erottaminen.³³ Raamatun sana, kirjaimet ja tavut eivät vielä sinänsä riittäneet.³⁴ Reaaliapresensin puolustajat tekivät virheen riippuessaan kiinni niissä ja antaessaan niille ylenmääräisen kunnian. Raamatun sana oli itsessään vain Pyhän Hengen työväline.³⁵

24 Oekolampadius 1526 a, G 6 b.

25 Oekolampadius 1526 a, H ijb.

26 Oekolampadius 1526 a, G 8 a-b; Quaesita est gloria Christi, quaesita religionis nostrae synceritas, quaesita fratrum utilitas, Et unde ignis ille?

27 Esim. Oekolampadius 1526 a, H iijb ja T 6 b.

28 Esim. Oekolampadius 1526 a, H 5 a.

29 Oekolampadius 1526 a, H b; neminem Satanae tradam, quum dissensio mea contra charitatem non pungnet, ...

30 Oekolampadius 1526 a, H iijb. Staehelin 1939, 293.

31 Oekolampadius 1526 a, H 5 a.

32 Oekolampadius 1526 a, H iijb.

33 Oekolampadius 1526 a, Ob.

34 Oekolampadius 1526 a, Ob - Oija: Organum illud externum est inutile, nisi illud intus sese manifestet.

35 Oekolampadius 1526 a, I iijb; Est enim uerbum externum organum, et ut aiunt, uehiculum spiritus.

Hengen oli tehtävä se sisältäpäin eläväksi.³⁶ Ulkonaisen sanan tehtävänä oli julistaa ja kehottaa. Se jäi kuitenkin itsessään laiksi, ellei armo saanut avata lukijan tai kuulijan sydäntä.³⁷ Tähän ulkonaisella sanalla ei ollut voimaa, vaan Pyhä Henki teki sen enkelien kautta.³⁸ Näin uskovan ei tarvinnut riippua enää kiinni sanan kirjaimessa, vaan hän saattoi Johanneksen evankeliumin samarialaisten tavoin sanoa nähneensä itse totuuden (Jh 4:42).³⁹ Ainoa todellinen opettaja oli siis taivaassa. Hän oli uskon kohde eikä Raamatun kirjoitettu sana.⁴⁰ Painopiste siirtyi näin "ulkonaisesta sanasta" "sisäiseen opettajaan".⁴¹ Raamatun kirjain oli vain kuvausta totuudesta.⁴² Uskovan mietiskelyn kohteena ei ollut ulkonainen sana, vaan sen ilmoittama totuus.⁴³ Näin opettaessaan Oekolampadius liittyi lännen kirkon piirissä vaikuttaneeseen, Augustinukseen asti ulottuvaan hermeneuttiseen perinteeseen, jossa oli erotettu asia (res) ja merkki (signum) ja puhuttu näin Raamatun sanan kaksinkertaisesta merkityksestä (sensus spiritualis, sensus litteralis).⁴⁴

Tältä pohjalta käsin Oekolampadius puolusti ehtoolliskäsitystään⁴⁵ ja selvitteli suhdettaan keskustelussa esiin nousseisiin auktoriteetteihin. Hänen kannaltaan oli tarkoituksenmukaista ja edullista leimata reaaliapresensistä kiinnipitävät reformaattorit paavin asian puolustajiksi.⁴⁶ Kirkon perinnettä ei saanut asettaa Raamatun yläpuolelle. Koska

36 Ks. s. 210 alav. 34.

37 Oekolampadius 1526 a, Oija - Oiiijb.

38 Oekolampadius 1526 a, Oiiija: Dominus vero noua operatione pulsat cor et testatur in apertione cordis. Quem tactum cordis non tribuo uerbo externo, sed si omnino id organo cuiusdam ascribendum, mallem angelicis spiritibus, qui ministri sunt idonei in hac re, ad reuelandum, ad deterrendum, ad exhortandum adscribi. Myös s. Pa.

39 Oekolampadius 1526 a, Oiiijb.

40 Oekolampadius 1526 a, Oiiija.

41 Oekolampadius korosti toistuvasti ja näkyvästi "sisäisen opettajan" merkitystä, esim. 1526 a. Oija, O5b, Pija, P5b.

42 Oekolampadius 1526 a, Oiiijb. Staehelin 1939, 294.

43 Oekolampadius 1526 a, Oiiijb: ueritatem contemplari gaudet animus fidelis quam uerbum annunciat ...

44 Tästä perinteestä Honecker 1978, 28-29.

45 Lähemmin Staehelin 1939, 292-296.

46 Oekolampadius 1526 a, H6b - H7a.

schwabenilaiset olivat kuitenkin vedonneet traditioon, Oekolampadius koetti osoittaa, että myöskään isät eivät olleet hyväksyneet reaalipreesensia.⁴⁷ Näin myös Oekolampadius yritti jälleen todistaa itsensä kirkon vanhan opin puolustajaksi. Oekolampadiusen kannalta oli arka asia se, että Zwingli oli ymmärtänyt ehtoollisen asetussanojen vertauskuvallisuuden eri tavalla kuin hän itse. Oekolampadius selitti kuitenkin, että hän ei halunnut ryhtyä riitelemään tästä asiasta Zwinglin, "rakkaan veljen", kanssa. Sen sijaan hän vetosi Zwinglin symbolisen tulkinnan puolesta kirjoittamiin teoksiin ja ylisti Zürichin saarnaajaa Kristuksen asian ajajana.⁴⁸

Antisyngramma-teoksen lisäksi Oekolampadius julkaisi keväällä 1526 vastineen myös entiselle oppilaalleen Nördlingenin saarnaajalle Theobald Billikanille⁴⁹ ja syksyllä 1526 Willibald Pirkheimerille.⁵⁰ Ehtoollisesta syntynyt kiista oli näin vienyt Oekolampadiusen entistä lähemmäksi Zwingliä ja erottanut hänet Etelä-Saksan reformaatioliikkeestä.

Billikanille laatimansa vastineen alussa Oekolampadius selitti myös käsitystään Raamatun käyttämisestä. Opista keskusteltaessa oli nojaututtava yksin Raamattuun eikä seurattava ihmisten yleistä mielipidettä, kuten Oekolampadius tunnusti itsekin aikaisemmin tehneensä.⁵¹ Myös isia ja reformaattoreita, esimerkiksi Lutheria ja Karlstadtia, oli arvioitava Raamatun valossa. Summittaisen tuomitsemisen sijasta heidän opetuksestaan oli hyväksyttävä se, mikä oli oikeaa, hylättävä se, mikä oli väärää.⁵² Kaiken raamatuntulkinnan lähtökohtana oli pidettävä Jumalan kunniaa.⁵³ Todellinen, selvä usko syntyi Raamatun sanan tutkimisesta. Tässä tutkimisessä oli hämäriä kohtia verrattava selviin tai vastakohtiinsa. Näin oli edettävä selvistä kohdista hämääriin.⁵⁴ Tutkimuksessa ei saanut takertua yksittäisiin sanoihin.

47 Oekolampadius 1526 a, Kb - Kijb. Staehelin 1939, 294.

48 Oekolampadius 1526 a, K6a.

49 Lähemmin Staehelin 1939, 296-300.

50 Lähemmin Staehelin 1939, 301-307.

51 Oekolampadius 1526 a, Cijb.

52 Oekolampadius 1526 a, Cij.

53 Oekolampadius 1526 a, Ciiija - C5a. Staehelin 1939, 298.

54 Oekolampadius 1526 a, C5a-b, C7a.

hin tai lauseisiin, vaan kristillinen usko, Raamatun kokonaisuus ja konteksti oli otettava huomioon.⁵⁵ Raamatun opetusta oli lisäksi seurattava loppuun asti. Niinpä Paavalin kirjeet osoittivat, että apostoli oli myöhemmissä kirjeissään korjannut aikaisemmissa esittämänsä väärät käsitykset Kristuksen pikaisesta paluusta. Vastaavasti Luukas, Johannes ja Paavali esittivät monet asiat selvemmin kuin ensimmäiset evankelistat Matteus ja Markus.⁵⁶ Tämän selvityksen jälkeen Oekolampadius siirtyi käsittelemään Uuden testamentin eri kirjoja ja koetti osoittaa, miten runsaasti Raamattu käytti erilaisia vertauskuvia. Myös ehtoollisen asetussanat oli ymmärrettävä tätä taustaa vasten.

Schwabenin saarnaajien takana oli Wittenbergin reformaattoreiden auktoriteetti. Oekolampadius toivoi aluksi voivansa välttää julkista välirikkoo. Hän kirjoitti siksi Melanchthonille 15.11.1525, vakuutti pyrkivänsä sovintoon ja toivoi Melanchthonin vaikuttavan Wittenbergissä samaan suuntaan. Uskoa koskevissa asioissa oli otettava totuuden lisäksi huomioon myös rakkaus.⁵⁷ Korostaessaan näin reformaatioliikkeen sisällä rakkauden merkitystä totuuden täydentäjänä Oekolampadius itse asiassa lähestyi reformaation vastustajia, jotka mielellään puolustivat perinteistä uskoa selittämällä, että totuus ei yksin riittänyt; sillä oli arvoa vain rakkauden luomassa ja koossa pitämässä kirkossa.

Oekolampadiuksen toive ei kuitenkaan toteutunut. Luther asettui kesällä 1526 Syngrammaan julkaisemallaan esipuheella Schwabenin saarnaajien puolelle.⁵⁸ Oekolampadius puolestaan otti kantaa Lutherin auktoriteettiin jo samana kesänä ilmestyneellä teoksella "Billiche antwortt Johan Ecolampadij auff D. Martin Luthers bericht des sacramentts halb sampt einem kurtzen begryff auff etlicher Prediger in Schwaben gschrift die wort des Herren nacht-

55 Oekolampadius 1526 a, C6a.

56 Oekolampadius 1526 a, C5b - C7b.

57 Staehelin 1927, 419-420; Habebis scio veritatis rationem, sed et charitatis non minorem.

58 Lähemmin s. 128.

mals an treffendt". Oekolampadius oli saanut Lutherin esipuheella varustetun Syngramman Martin Bucerilta Strassburgista. Samalla Bucer oli neuvonut Oekolampadiusta vastaamaan esipuheeseen ja osoittamaan Lutherin erehdykset, mutta samalla muistamaan aikaisempaa rakkautta ja jättämään oven auki sovinnolle.⁵⁹ Oekolampadiusen vastine osoittaa, että hän oli noudattanut Bucerin neuvoja. Oekolampadius selitti, että hän ei ryhtynyt mielellään kiistelemään Lutherin kanssa, koska tämä oli ansioitunut, kallis evankeliumin palvelija, jonka kautta Jumala oli avannut monille totuuden tien. Nyt Jumala oli kuitenkin osoittanut, että myös Luther saattoi ihmisenä erehtyä ja langeta. Sveitsiläiset olivat tahtoneet selvittää syntyntä kiistaa ystävyydessä, mutta Luther oli torjunut kaikki kehotukset, leimannut ne hulluudeksi ja jumalanpilkaksi⁶⁰ sekä vastustajansa vääriksi profeetoiksi, kapinan lietsojiksi, hurmahengiksi ja saatanan asian ajajiksi.⁶¹ Lutherin tuli kuitenkin muistaa, että Kristuksen seurakunnassa muillakin kuin hänellä itsellään oli puheoikeus; jos hän pitäisi itseään vain yhtenä työmiehenä, hän häpeäisi yritystään hallita seurakuntaa tyrannina.⁶² Pyhä Henki ei ollut sidottu Jerusalemiin, Roomaan, Wittenbergiin tai Baseliin, ei myöskään kehenkään ihmiseen, ei Lutheriinkaan.⁶³ Syntynyt kiista olikin Jumalan varoitus, jotta kaikki ymmärtäisivät omien kykyjensä mitättömyyden. Tie rauhaan ja yksimielisyyteen oli siinä, että kaikki katsoisivat opetusta kaipaavin sydämin taivaassa olevaan ainoaan opettajaan ja totuuteen.⁶⁴ Myöskään reaaliapresensin kannattajien joukko ei ollut yhtenäinen: Luther ymmärsi asian toisin kuin transsubstantiaatio-opin kannattajat. Lutherin puhe seitsemästä pedosta voitiin siksi kääntää myös häntä itseään vastaan.⁶⁵

59 Bucer Oekolampadiukselle 8.7.[1526]; ZSW 8, 643-644. Staehelin 1939, 309.

60 Oekolampadius 1526 b, A ij.

61 Oekolampadius 1526 b, A ijb - A iija.

62 Oekolampadius 1526 b, A ijb: wol eingedenck / das auch anndern in der Gmayn Christi zu reden erlanbt / vnd so du ein mitarbayter bist / werdest dich beschämen vnder vns tyrannisch zu walten.

63 Oekolampadius 1526 b, B ijb.

64 Oekolampadius 1526 b, A ijb.

65 Oekolampadius 1526 b, Db - D ijb. Ks. myös s. 128.

Huhtikuussa 1527 Oekolampadius sai Frankfurt am Mainin kirjameessuilta Lutherin uuden kannanoton ehtoollisesta syntyneeseen kiistaan.⁶⁶ Sen jälkeen Oekolampadius koki olevansa entistä kauempana Wittenbergin reformaattorista. Zwinglille 24.4. lähettämässään kirjeessä hän pohtikin, mitä kirkolla olisi edessään ja miten suuri valta saatanelle sallittaisiin.⁶⁷ Myös Oekolampadius alkoi siis Lutherin tavoin nähdä kiistan omalla tahollaan pimeyden valtojen vastaisena taisteluna; wittenbergiläisten leimaaminen saatanan palvelijoiksi oli hyvin lähellä. Oekolampadius vastasi Lutherin teokseen uudella kirjalla, joka ilmestyi kesäkuun lopulla. Hän torjui siinä Lutherin syytöksen inhimilliseen järkeen nojautumisesta: hänen lähtökohtanaan ehtoollisesta keskusteltaessa oli Raamatun selvä sana Kristuksen taivaaseenastumisesta. Lutherin tuli pikemminkin tutkia itseään. Oliko hänen järkensä jo voitettu? Ainakaan hänen kirjoituksensa ei osoittanut rakkauden hedelmiä.⁶⁸

Wittenbergin ja Baselin reformaattoreiden välille oli näin yhteisestä sola scriptura -opista huolimatta revennyt syvä kuilu. Oppi Raamatusta kirkon julistuksen ainoana perustana liittyi Wittenbergissä ja Baselissa erilaisiin konteksteihin. Oekolampadius lähti liikkeelle raamattuhumanismin pohjalta käsin sekä pyrki Jumalan kunnian kirkastamiseen ja todelliseen parannukseen. Lutherin lähtökohtana oli hänen luostarikilvoituksensa. Hän ymmärsi Raamatun rististä ja uskossaan epäonnistuneen vanhurskauttamista käsin. Lutherille Raamatun sana sellaisenaan oli totuus, Oekolampadiukselle se oli vain kuvausta totuudesta. Raamatusta ei löytynyt sen sanasta itsestään nousevaa voimaa, joka olisi voittanut lähtökohtien erilaisuuden. Claritas scripturae -opin mukaan voitiin vain todeta, että Henki ei antanut vastustajan nähdä totuutta. Tällaisessa tilanteessa claritas scripturae -opin kääntöpuoli, vastustajan näkeminen saatanan palvelijana, pääsi antamaan Sveitsin ja Saksin

66 Lähemmin Staehelin 1939, 313.

67 ZSW 9, 100 r. 16-101 r. 2.

68 Lähemmin Staehelin 1939, 313-314.

reformaatioliikkeiden kiistaan jyrkän, peräänantamattoman sävyn. Oekolampadius tosin tähdensi voimakkaasti sovinnollisuuden ja rakkauden merkitystä. Käytännössä sillä ei ollut kuitenkaan paljon merkitystä, koska hänkään ei halunnut tinkiä omasta näkemyksestään.

Syyskesällä 1525 Oekolampadius joutui ottamaan kantaa myös Sveitsin kastajaliikkeeseen. Balthasar Hubmaier oli jo edellisenä talvena ollut kirjeitse yhteydessä Oekolampadiukseen ja tämä oli myöntänyt, että Uudessa testamentissa ei ollut nimenomaista käskyä lasten kastamisesta. Hubmaier saattoi myöhemmin perustella lasten kastamatta jättämistä vetoamalla tähän Oekolampadiuksen toteamukseen.⁶⁹ Kesällä 1525 ilmeni, että myös Baseliin oli syntynyt pieni kastajaliikkeen kannattajien ryhmä. Raati puuttui tällöin asiaan ja koetti tukahduttaa kastajaliikkeen heti alkuunsa. Sola scriptura -opin pohjalta käsin kastajaliikkeen kohtaaminen ei ollut kuitenkaan yhtä helppoa kuin perinteisen katolisen uskon arvosteleminen. Tämä ilmenee selvästi Oekolampadiuksen todennäköisesti elokuun alussa Baselin kastajaliikkeen kannattajien kanssa käymästä keskustelusta. Oekolampadius nimittäin puolusti lasten kastamista traditiolla: isät olivat Raamatun mukaisesti pitäneet tämän kristillisen tavan voimassa eikä sitä ollut lupa muuttaa muuten kuin kirkkaan ja selvän Raamatun sanan perusteella. Lisäksi lasten kastamatta jättäminen oli vastoin rakkautta.⁷⁰

Keskustelun jälkeen Oekolampadius veti selvän rajan kastajaliikkeeseen.⁷¹ Hän hyväksyi raadin yrityksen tukahduttaa kastajaliike⁷² ja myönsi raadille oikeuden arvioida opetusta Jumalan sanan avulla ja estää väärä opetus.⁷³ Näin Oekolampadius pyrki samanlaiseen yhteisymmärrykseen raadin kanssa kuin Zwingli Zürichissä. Zwinglin auktoriteet-

69 Lähemmin Bergsten 1961, 262-265, 275-276.

70 Staehelin 1927, 387. Keskustelun ajoituksesta Bergsten 1961, 335. Oekolampadiuksen keskustelusta julkaisemasta kertomuksesta Staehelin 1939, 380-382.

71 Bergsten 1961, 335.

72 Oekolampadius Zwinglille 18.8.1525; ZSW 8, 344 r. 14-17. Staehelin 1939, 380, 383.

73 Staehelin 1939, 369-370.

ti ilmenee myös Oekolampadiuksen Berniin saarnaaja Berthold Hallerille 8.8.1525 lähettämästä kirjeestä. Oekolampadius vetosi jälleen siihen, että kastajaliikkeen väitteet olivat katoliselle kirkolle uusia ja tuntemattomia. Myös kirkkoisät todistivat, että apostolit olivat kastaneet lapsia. Lopuksi hän viittasi Zwinglin kasteesta kirjoittamaan teokseen.⁷⁴ Myös yhteinen rintama kastajaliikettä vastaan oli näin yhdistämässä Oekolampadiusta Zürichin reformaattoriin.

Raadin ei kuitenkaan onnistunut tukahduttaa täysin Baselin kastajaliikettä. Oekolampadiuksen käsityksen mukaan perinteisen uskon kannattajat katselivat kastajaliikettä suopein silmin, koska he toivoivat sen hajottavan reformaatioliikkeen entistä pahemmin.⁷⁵ Kesäkuussa 1527 tarjoutui Baselissa vangittu, lähemmin tuntematon zürichiläinen kastajaliikkeen kannattaja Carlin puolustamaan oppiaan kaupungin teologiien edessä. Koska perinteisen uskon puolustajat kuitenkin kieltäytyivät tällaisesta väittelystä, raati pyysi Carlinin teeseistä useita lausuntoja.⁷⁶

Oekolampadius totesi omassa lausunnossaan muutamien tyytyvän vetoamaan siihen, että kirkko oli vanhastaan kastanut lapsetkin. Hän itse ei halunnut nojautua tällaisiin perusteisiin. Sen sijaan hän halusi tutkia ennen muuta Raamatun avulla, mistä tapa kastaa lapsetkin oli peräisin, ja oliko se perusteltu. Vain näin oli mahdollista säilyttää varmuus ja hyvä omatunto.⁷⁷ Oekolampadius perusteli siis toisenlaisessa tilanteessa kantaansa eri tavalla kuin pari vuotta aikaisemmin. Nyt hän halusi tehdä raadille selväksi eron perinteisen katolisen uskon puolustajiin ja pysyä tiukasti raadin saarnaajille antaman ohjeen takana. Siksi traditioon vetoaminen ei tullut nyt kysymykseen. Oekolampadiuksen mielestä Raamattu oli ymmärrettävä rakkauden avulla. Rakkaus oli voitelu, jonka Jumala antoi omilleen. Sen vuoksi he eivät olleet enää kenenkään opetuk-

74 Staehelin 1927, 380-381.

75 Oekolampadius Zwinglille 24.4.1527; ZSW 9, 101 r. 15-18.

76 Lähemmin Staehelin 1939, 384.

77 Oekolampadius 1527, A iiii a.

sen tarpeessa (1 Jh 2:27).⁷⁸ Tämän voitelun avulla löytyi vastaus myös kasteesta syntyneeseen kiistaan. Lasten kastaminen voitiin perustella Raamatun avulla, sen sijaan kasteeseen perinteisesti liittyneitä seremonioita ei. Tällaiset tavat (esimerkiksi suolan antaminen, öljyllä voiteleminen ja kynttilöiden sytyttäminen) oli kielletty Vanhan testamentin seremonioiden poistamisen myötä. Carlin oli esittänyt teeseissään kastajaliikkeen raamattuperiaatteen, jonka mukaan uskoa ja sielun autuutta koskevissa asioissa ei saanut tehdä mitään sellaista, mitä ei ollut nimenomaan käsketty Raamatussa. Oekolampadiuksen mukaan tämä periaate oli väärä. Raamatun nimenomaisen käskyn vaatiminen oli mieletöntä. Kastajien raamattuperiaatteen mukaan toimittaessa ei olisi voitu sallia esimerkiksi naisten osallistumista ehtoollisenviettoon, koska tästä ei ollut Raamatussa nimenomaista mainintaa.⁷⁹ Kirjeissään Oekolampadius puolusti lasten kastamista myös sillä, että tällaista tapaa ei ollut kielletty Raamatussa.⁸⁰

Samana vuonna 1527 Oekolampadius joutui polemiikkiin myös kastajaliikkeen tunnetuimman johtajan Balthasar Hubmaierin kanssa. Hubmaier julkaisi Määrissä oman kannanottonsa kertomukseen, jonka Oekolampadius oli julkaissut vuonna 1525 kastajien kanssa käymästään keskustelusta.⁸¹ Oekolampadius puolestaan vastasi Hubmaierille heti saatuaan tämän kirjoituksen kesällä 1527.⁸²

Hubmaierin ja Oekolampadiuksen teokset osoittivat jälleen, että lasten kastamisesta syntynyttä kiistaa ei voitu ratkaista vetoamalla suoraan johonkin raamatunkohtaan. Siksi oli kysyttävä ensin, miten tällaisiin asioihin ylipäätään voitiin löytää selvyys Raamatusta. Hubmaier

78 Oekolampadius 1527, Biiib: vnnd die lieb oder die salbung lert sey / als Joannes spricht / Vnnd sit jn nit not das sie jemands leer / sonder wie sie die salbung allerley leret / also ist es war.

79 Oekolampadius 1527, Biiia - Biiiaa.

80 Oekolampadius Balthasar Hubmaierille [tammikuun lopulla(?) 1525]; Staehelin 1927, 355-356. Oekolampadius Berthold Hallerille ja Franz Kolbille 28.4.[1527]; Staehelin 1934, 62. Myös Staehelin 1939, 383, 385.

81 Lähemmin Bergsten 1961, 418.

82 Lähemmin Staehelin 1939, 387-388.

olikin esittänyt omassa teoksessaan kastajaliikkeen hermeneuttisen periaatteen: sellaiset asiat, jotka koskivat Jumalan kunniaa sekä ihmisten autuutta ja joista ei ollut selvää käskyä, olivat kirkon elämässä kiellettyjä.⁸³ Lisäksi hän oli nojautunut vanhaan periaatteeseen, jonka mukaan jonkun opin puolustajan oli todistettava asiansa oikeaksi, ei tämän opin kieltäjien.⁸⁴ Näin Hubmaierkin oli omalla tavallaan nojautunut traditioon.

Oekolampadius lähti omassa teoksessaan liikkeelle Hubmaierin esittämistä periaatteista. Hän totesi, että lasten kastamista ei ollut kielletty Uudessa testamentissa. Jos Hubmaier olisi voinut esittää tällaisen kiellon, hänen ei olisi enää tarvinnut etsiä tuekseen mainitsemiaan periaatteita.⁸⁵ Koska Oekolampadiuskaan ei voinut osoittaa Uudesta testamentista lasten kastamista koskevaa käskyä, hän yritti osoittaa Hubmaierin hermeneuttisen periaatteen virheelliseksi. Oikea vastaus löytyi toisella tavalla. Oekolampadius selitti, että lasten kastaminen oli kirkon apostolien ajoista saakka varjelema tapa. Tällaisesta tavasta ei voitu perusteita luopua.⁸⁶ Muuten jouduttaisiin kristikunnan halveksijoiksi.⁸⁷ Toisaalta tällaisissa asioissa ei voitu vedota pelkästään tapaan, isiin, konsiileihin tai kirkkoon.⁸⁸ Ne oli selvitettävä Raamatusta käsin. Kristikunnan vanhoja tapojakin voitiin siis muuttaa, mutta vain, mikäli muutos oli perusteltavissa Raamatun opetuksella. Juuri tässä suhteessa lasten kastaminen erosi monista muista kasteeseen perinteisesti liittyneistä tavoista ja seremonioista, koska sillä - päinvastoin kuin niillä - oli selvät perusteet Raamatussa.⁸⁹

Tällaisista asioista keskusteltaessa oli Oekolampadiuksen mukaan otettava huomioon etenkin kaksi Uuden testa-

83 Oekolampadius 1527, Giiia-b. Sivulla Giiia olevassa sitaatissa on kuitenkin kieltosana, joka kääntää Jumalan kunniaa ja ihmisten autuutta koskevan rajoituksen päinvastaiseksi.

84 Oekolampadius 1527, Giib.

85 Oekolampadius 1527, Giib.

86 Oekolampadius 1527, Giiia.

87 Oekolampadius 1527, Hiia.

88 Oekolampadius 1527, La.

89 Oekolampadius 1527, Hiiib - Ia.

mentin opetusta. Toinen niistä oli Galatalaiskirjeen opetus kristityn vapaudesta.⁹⁰ Kristittyjen oli noudatettava Raamatun käskyjä. Kaikista asioista ei kuitenkaan ollut selvää käskyä. Tällaiset asiat eivät olleet ilman muuta kiellettyjä. Kristityt olivat niiden suhteen vapaita. Päävastaisella opetuksellaan Hubmaier kielsi kristityn vapauden.⁹¹ Oli myös mahdotonta sanoa, mitkä asiat koskivat Jumalan kunniaa ja autuutta. Eikö Jumala vaatinut vain uskoa ja rakkautta?⁹² Näin kastajien hermeneuttinen sääntö johti käytännössä mahdottomuuksiin. Sen mukaanhan voitiin mistä tahansa Raamatun käskystä tai lupauksesta sanoa, että se ei koskenut nuoria ihmisiä, koska heitä ei ollut nimenomaan mainittu.⁹³

Toinen opetus oli rakkaus. Raamattu voitiin ymmärtää oikein vain Pyhän Hengen voitelun avulla. Pyhä Henki osoitti näin, miten Raamatun sanoma oli käytännössä muunnettava kirkon elämäksi.⁹⁴ Oekolampadiuksen opetus voitelusta ja Lutherin oppi Raamatun selvyystä tähdensivät samaa asiaa: Raamattu voitiin ymmärtää vain Pyhän Hengen avulla. Myös Lutherin ja Oekolampadiuksen erilaiset lähtökohdat tulivat kuitenkin samalla esiin. Luther opetti Raamatun selvyyttä puolustaessaan vanhurskauttamisoppiin; Oekolampadiukselle oli tärkeää, että Pyhän Hengen voitelu teki mahdolliseksi Jumalan tahdon mukaisen seurakuntaelämän. Pyhän Hengen voitelun sisältönä oli rakkaus. Oekolampadius korostikin yhä uudelleen rakkauden merkitystä Raamatun sanoman avaajana.⁹⁵ Myös lasten kastaminen oli nähtävä rakkauden valossa.⁹⁶ Lapset oli kastettava, koska kasteen kieltäminen heiltä oli vastoin rakkautta.⁹⁷

90 Oekolampadius 1527, Giiia, Hiiia.

91 Oekolampadius 1527, Giiia - Giiiib: Wa gebott vnd verbott / da weicht freyheit / Wa aber nit gebott oder verbott / da würt der freyheit nichts genommen...

92 Oekolampadius 1527, Giiib - Giiiia.

93 Oekolampadius 1527, Iiiib: So ettwas in gemein verkündt ist / als das dem menchen alle speyss erlaubt / so kumpt der satan / vnd sagt / du must ein sonder wort han / das die speyss den iungen auch erlaubt sey.

94 Oekolampadius 1527, Giiib: Es ist ia in gmeyn alles so notwendig vns anzeigt in der geschriff / aber wie in sonderheit zu handeln sey / soll durch die Salbung geleert werden.

95 Esim. Oekolampadius 1527, Giiib, Hiiib.

96 Oekolampadius 1527, Giiiia, Hb, Hiiia, Ib.

97 Oekolampadius 1527, Kiiiia.

Hubmaierin esittämää juridista sääntöä Oekolampadius ei sinänsä kieltänyt. Hänen mielestään Hubmaier oli kuitenkin itse oman, uuden opin esittäjä. Opin oikeaksi todistaminen oli siksi hänen velvollisuutensa. Lisäksi Hubmaier menetteli Oekolampadiuksen mielestä epäjohdonmukaisesti nojautuessaan vain yhteen kirkko-oikeuden sääntöön. Jos traditioon vedottiin, oli otettava huomioon koko traditio, esimerkiksi se periaate, joka kielsi apostoleilta perittyjen tapojen muuttamisen.⁹⁸

Konrad Pellikanin suhteet Baselin fransiskaaniweljestöön kiristyivät Guillaume Farelin järjestämän väittelyn aikoihin helmikuussa 1524. Baselin reformaatioliikkeen vaikutusvaltaiset kannattajat pyysivät, että veljestön kirkossa ryhdyttäisiin pitämään päivittäisiä saarnoja. Provinsiaali ja Baselin veljestön johto leimasivat kuitenkin pyynnön luterilaisuudeksi eivätkä hyväksyneet sitä. Pellikan sanoutui heti irti tästä päätöksestä ja selitti hankkivansa vastedes toimeentulonsa veljestöstä riippumatta.⁹⁹ Fransiskaanijärjestö oli siis jo menettänyt Pellikanin silmissä lähes kaiken auktoriteettinsa.

Keväällä 1525 Baselin veljestön johto yritti jälleen siirtää Pellikanin toisiin tehtäviin fransiskaanijärjestössä. Pellikan piti kuitenkin tätä vain uutena yrityksenä saada hänet pois Baselista.¹⁰⁰ Siksi hän lähetti palmusunnuntaina pitkäkhön kirjeen muutamaa viikkoa myöhemmin (7.5.) Kreutznachissa kokoontuvaksi suunnitellulle kapitulille.

Tässä kirjeessään Pellikan käsitteli häntä vastaan veljestön piiristä reformaatioliikkeen kannattamisen vuoksi esitettyjä syytöksiä. Pellikanin mukaan monet esittivät perättömiä väitteitä, pitivät häntä jo ekskommunikoituna ja toivoivat hänen lähtevän pois Baselista. Pellikan selitti kuitenkin, että hän ei halunnut lähteä pois Baselista, sillä hänellä ei olisi ollut muualla veljestön parissa sydämen rauhaa eikä hengen vapautta, vaan hän olisi ollut kuin karitsa susien keskellä. Pellikan selitti

98 Oekolampadius 1527, Glib - Giia.

99 Pellikanin omaelämäkerta; KP, 97-98.

100 Pellikan Kreutznachissa kokoontuvalle kapitulille 9.4.1525; KP, 98: forsitan cupientes me hac occasione expellere nolentem. Samoin s.101.

lukevansa kiistan molempien osapuolten kirjoituksia sekä ennen muuta Raamattua, jonka valossa sekä oppiin että elämään liittyvät väärinkäytökset paljastuivat. Sen sijaan raamatunvastaisiin mielipiteisiin ei ollut luottamista. Tältä pohjalta käsin Pellikan pyysi kapitulin neuvoa. Vapaasta tahdostaan hän ei lähtisi pois Baselista, jota hän piti Jumalan myöntämänä turvapaikkana.¹⁰¹ Mielenkiintoista on se, että Pellikan ei kuitenkaan veljestönsä kapitulille kirjoittaessaan vedonnut ainoastaan Raamattuun, vaan myös Pyhään Fransiskukseen, jonka hän näki paavin privilegioiden ja turmiollisten inhimillisten traditioiden vastakohdana.¹⁰² Lisäksi Pellikan toisti jälleen aikaisemman ehdotuksensa kiistan ratkaisemisesta siten, että reformaatioliikettä kannattavat veljet siirrettäisiin kaikkialta Ylä-Saksasta Baseliin ja reformaatioliikkeen vastustajat Baselistä heidän tilalleen. Jumalan puhtaaseen sanaan perustuva koko kristikunnan uudistus nimittäin oli käsillä; fransiskaanijärjestön johto sen paremmin kuin koko paavillinen järjestyskään ei kyennyt estämään sitä. Siinä tapauksessa, että veljestö ei suostuisi tähän ehdotukseen, mutta sallisi Pellikanin kuitenkin elää ja toimia rauhassa Jumalan sanan ja omantuntonsa mukaisesti, hänkin lupasi suhtautua samalla tavalla vastustajiinsa.¹⁰³

Kirjeeseensä Pellikan ei saanut kapitulilta mitään vastausta. Guardiaani ei kuitenkaan rajoittanut kapitulin jälkeenkään hänen toimintavapauttaan. Pellikanin toiminta Baselin yliopistossa ei silti muodostunut enää pitkäksi. Seuraavan vuoden alussa hän siirtyi Zwinglin kutsusta heprean opettajaksi Zürichiin ja jätti sen jälkeen fransiskaaniveljestön.¹⁰⁴

Vuosiin 1526–1528 tultaessa reformaatioliikkeen yliopistojen vastainen hyökkäys oli jo murtanut Baselin yliopiston opiskelijapohjan. Vuonna 1521 yliopistoon oli tullut matrik-

101 Em. kirje; KP, 99–101.

102 Em. kirje; KP 101 ja 104: privilegia Papae contra Sancti Francisci testamentum mordicus tenete et implorate, sedis Romanae constitutiones vindicate, et sola mendicitate vivite otiosi,...

103 Em. kirje; KP, 101–102.

104 Pellikanin omaelämäkerta; KP, 105–110. Wackernagel 1924, 476–477.

kelin mukaan vielä 60 uutta opiskelijaa. Vuonna 1522 heitä tuli vielä 29, vuonna 1526 enää viisi ja talvilukukaudella 1528-1529 yksi ainoa.¹⁰⁵ Vaikka uusien opiskelijoiden lukumäärä käytännössä lieenee ollut jonkin verran suurempi¹⁰⁶, yliopisto oli kuitenkin enää vain varjo entisestään. Sen nimelliset reformaatioliikettä vastustavat opettajat eivät enää edes omissa nimissään ottaneet julkisesti kantaa reformaatioliikettä vastaan. Humanistit välttivät Erasmuksen tavoin puuttumasta Baselia raastavaan kiistaan. Esi-merkiksi Bonifacius Amerbach arvosteli yksityiskirjeissään molempia osapuolia, mutta selitti tunnustavansa viime kädessä paavin, konsiilin ja kirkkoisien auktoriteetin.¹⁰⁷ Yliopiston opettajien passiivisuuteen on mahdollisesti vaikuttanut myös se, että perinteisen uskon puolustajat saivat tarmokkaan johtajan Baseliin keväällä 1526 Münsterin saarnaajaksi lähetetystä Freisingin apulaispiispasta Augustinus Mariuksesta.¹⁰⁸ On mahdollista, että Mariuksesta toivottiin myös yliopiston opettajaa, olihan hänellä teologian tohtorin arvo. Talvilukukaudella 1525-1526 Marius kirjoittautuikin yliopistoon.¹⁰⁹ Hänen mahdollisesta toiminnastaan sen piirissä ei ole kuitenkaan säilynyt tietoja.¹¹⁰ Vuonna 1527 Marius siirtyi Baselin apulaispiispaksi.¹¹¹ Näyttää kuitenkin ilmeiseltä, että perinteisen uskon kannattajat pitivät jo vuosina 1526-1527 tilannettaan varsin synkkänä ja varautuivat reformaatioliikkeen voittoon Baselissa.¹¹²

Pellikanin siirryttyä Zürichiin Oekolampadiuksen vaikutusvalta lisääntyi entisestään ja hän jäi Baselin reformaatioliikkeen kiistattomaksi johtajaksi. Pyhän Martin kirkon vakinaiseksi papiksi tulonsa jälkeen Oekolampadius esiintyi Lutherin tavoin seurakunnan virkaan kutsumana

105 MUB 1, 345-364.

106 Staehelin 1929 b, 145.

107 Esim. Amerbach Montaignelle maaliskuun lopussa 1526: AK 3, 135-136.

108 Baselin tuomiokapitulin Mariukselle 3.4.1526 antama valtakirja; BRA 2, 290-293.

109 MUB 1, 359. Ks. myös Staehelin 1927, 609.

110 Staehelin 1929 b, 144-145.

111 Staehelin 1929 a, 140.

112 Lähemmin Roth 1936, 28, 30.

saarnaajana ja esitti tämän aseman auktoriteettinsa perusteluksi. Asemaansa yliopiston opettajana hän ei tuonut mitenkään esiin.¹¹³ Oekolampadius oli kuitenkin miltei ainoa Baselin yliopiston opettaja, jolta on 1520-luvun jälkipuoliskolta säilynyt kirkon magisteriumia koskevia mielipiteitä.

3.6. Erasmus perustelee kantaansa *Hyperaspistes*-teoksessaan

Erasmus sai Lutherin vuoden 1525 lopulla julkaiseman vastineen tutkittavakseen vasta yllättävän myöhään talvella 1526.¹ Se oli hänelle raskas pettymys: Luther osoittautui vielä tinkimättömämmäksi kuin hän oli odottanut. Erasmuksen reaktio oli jyrkkä. Hänen näkökulmastaan olivat yhteydet Lutherin johtamaan reformaatioliikkeeseen lopullisesti katkenneet.² Erasmus ryhtyi kirjoittamaan vastinetta heti saatuaan Lutherin kirjoituksen. Jotta kirjoitus olisi ehtinyt Frankfurt am Mainin kirjamessuille, hänen oli kirjoitettava se kymmenessä päivässä. Erasmuksen teos "*Hyperaspistes diatribae adversus servum arbitrium Martini Lutheri*" valmistuikin jo 20.2.1526.³ Tämä teos suuntautui nimenomaan Wittenbergin teologeja, etenkin Lutheria vastaan, eikä sillä ollut enää sellaista yhteyttä Baselin tapahtumiin kuin Erasmuksen ensimmäisellä kiistakirjoituksella.

113 Esim. Oekolampadiuksen allekirjoitus hänen Jakob Augsburgerialle 18.8.1526 Mülhausenin saarnaajan virkaa varten antamaansa suositukseen; Staehelin 1927, 575: E[wer] erszamen weiszheit williger Joannes Oecolampadius, prädicant zu slant] Martin. Reformaatioliikkeen kannattajien messulausunnon allekirjoitus kesällä 1527; BRA 2, 543: Joannes Hausschein gnand Ecolampadius, lutpriester bey s. Martin. Yleensä Oekolampadius merkitsi kirjeidensä ja kirjoitustensa allekirjoitukseksi pelkän nimensä.

1 *Hyperaspistes*; EW 4, 198.

2 Erasmus Reginald Polelle 8.3.1526; OE 6, 283 r. 29-33. Erasmus Michel Bondetille 13.3.1526; OE 6, 284 r. 8-16. Erasmus Noel Bédalle 13.3.1526; OE 6, 287 r. 70 - 288 r. 79.

3 EW 4, 198-200.

Erasmus selvitteli teoksessaan entistä tarkemmin nimenomaan kirkon opin määräytymistä koskevia kysymyksiä. Hän torjui entistäkin jyrkemmin Lutherin auktoriteetin ja leimasi tämän suuren kannattajajoukon suosion sokaise-maksi lahkoon perustajaksi⁴, joka luuli tietävänsä kaiken ja olevansa erehtymätön.⁵ Lutherin menettelystä ei puut-tunut näin enää mitään muuta kuin uudeksi Kristukseksi tekeytyminen.⁶ Vastaavasti Erasmus torjui edelleen Luthe-rin esiintymisen perustana olevan *claritas scripturae* -opin.⁷ Tämän kantansa perusteluksi Erasmus esitti (isien kesken monista raamatunkohdista vallinneen erimielisyyden lisäksi) entistä painokkaammin reformaatioliikkeen sisäiset, yhä selvemmiiksi käyneet kiistat. Jos kerran reformaattoreilla oli sama Raamattu ja he kaikki väittivät lukevansa sitä Pyhän Hengen avulla, miten oli selitettävissä, että Luther, Karlstadt, Sveitsin ja Strassburgin reformaattorit sekä kastajaliike olivat kaikki keskenään eri mieltä?⁸ Lutherin *claritas externan* ja *claritas internan* välillä tekemää eroa Erasmus piti merkityksettömänä.⁹ Toisaalta Erasmus täsmensi myös oman näkemyksensä tarkoitusta. Hänen oppinsa Raamatun hämäryydestä ei suinkaan tähdännyt siihen, että Raamattua ei kannattaisi lukea, vaan siihen, että sitä tutkittaisiin sitäkin tarkemmin, mutta sen perus-teella ei tehtäisi liian nopeita ja harkitsemattomia ratkaisuja.¹⁰

4 EW 4, 570-572.

5 EW 4, 334.

6 EW 4, 372. Myös Zickendraht 1909, 160.

7 Esim. Augustinukseen vedoten EW 4, 280: *docet hoc Augustinus obscuritatem alias proficisci ex ignoratione seu ambiguitate vocum, alias ex ipsa natura rei, nonnunquam ex tropis et allegoriis, interdum ex locis inter se pugnantibus, quod ad sermonis speciem attinet. 488: Nos igitur non fecimus eas [scripturas] obscuras, sed ipse Deus sic aliquam obscuritatem illis inesse voluit, ut tamen esset omnibus satis lucis ad salutem aeternum, si quis intendat oculos, nec desit adiutrix gratia.* Myös Mehl 1962, 52-56.

8 EW 4, 278: *Eandem Scripturam habent omnes, eundem spiritum sibi vindicant omnes: et tamen Carolstadius abs te fortiter dissensit, dissentit et Zwinglius, et Oecolampadius, et Capito, qui Carolstadii sententiam probant, probationes non probant. Rursus inter Zwinglium et Balthazarum, quantis de rebus quantum est dissidium?* Myös s. 308, 494 ja 524.

9 EW 4, 288: *Rursus illa disinctio de obscuritate interna et externa, ad nihil conducit nisi ut elabaris, nosque tua loquentia delasses.*

10 EW 4, 258. Ks. myös s. 552.

Erasmus totesi, että Luther ei ollut ymmärtänyt hänen näkemystään disputaatiosta ja assertiosta, vaan oli leimannut hänet perusteettomasti skeptikoksi, jolle mikään tieto ei ollut varmaa. Siksi Erasmus selitti tarkemmin näkemystään kirkon opista. Hän erotti jälleen kahdenlaisia uskon sisältöä koskevia lauselmia. Ensinnäkin olivat kirkon hyväksymät ja dogmeiksi vahvistamat opit. Erasmus korosti voimakkaasti, että teologisten kiistojen ratkaiseminen ja oikean opin määrittelemine oli kirkon asia. Yksityisillä teologeilla ei ollut lupaa väittää olevansa oikeassa ennen kuin kirkko oli päättänyt asiasta.¹¹ Erasmus valitsikin sitä, että Luther vaati itselleen oikeutta toimia yksin Pyhän Hengen nimissä eikä sietänyt vastustusta, vaan leimasi heti saatanan apulaiseksi jokaisen merkittävänkin miehen, joka poikkesi vähänkin hänen näkemyksestään.¹² Sen jälkeen kun kirkko oli tehnyt ratkaisunsa, sitä ei saanut enää epäillä.¹³ Kirkko ei ollut sidottu pelkästään siihen, mitä Raamatussa oli eksplisiittisesti ilmoitettu. Kirkon auktoriteetin vahvistamat dogmit oli hyväksyttävä, vaikka niitä ei olisi voitukaan perustella Raamatulla. Kirkon traditio oli näin Erasmukselle Raamatun ohella jumalallisen ilmoituksen toinen lähde.¹⁴ Raamatun ja kirkon opin suhteen hän hyväksyi assertion ja torjui kaikki syytökset skeptisismistä.¹⁵ Erasmus ei kiistänyt Rooman kirkon puutteita ja reformien tarvetta.¹⁶ Hän korosti kuitenkin jälleen hyvin voimakkaasti kokonaiskirkon arvovaltaa: vaikka konsiilinkin myönnettäisiin voivan erehtyä, olivat kirkon ratkaisut kuitenkin todennäköisemmin oikeita ja Pyhän Hengen mukaisia kuin yksityisten teologien mielipi-

11 EW 4, 252-254.

12 EW 4, 228: *Omnes quamlibet antea docti, protinus ut tibi contradicere coeperint, patiuntur hanc metamorphosim, ex Lynceis vertuntur in talpas, ex hominibus in fungos. Samoin s. 584.*

13 EW 4, 252: *Posteaquam de his quoque definivit Ecclesia, contemtis argumentis humanis, sequor Ecclesiae decretum, et Scepticus esse desino. Myös s. 254, 304, 312, 390, 392, 396 ja 466.*

14 Erasmus asetti Raamatun ja kirkon vahvistetun opin rinnakkain (EW 4, 250): *Primum ipse nominatim excipio a Scepticis, quicquid sacris Litteris proditum est, aut quicquid nobis tradidit auctoritas Ecclesiae. Myös Gebhardt 1966, 66.*

15 Ks. alav.13. Myös EW 4, 260.

16 EW 4, 248.

teet.¹⁷ Kirkon oikeat ratkaisut perustuivat konsensukseen. Niinpä Erasmus korostikin jälleen, että niin aikaisempien kuin hänen oman aikansakin teologiien konsensus oli Rooman kirkon puolella. Luther taas saattoi vedota vain muutamiin Husin ja Wycliffin kaltaisiin hereetikkoihin¹⁸ tai omiin ajatuksiinsa.¹⁹ Erasmusuksen pitäytyminen kirkon vahvistamaan traditioon ilmeni ehkä selvimmin siinä, että hän piti kiinni katolisen kirkon ehtoollisopista, vaikka tunsikin mieltymystä Oekolampadiuksen edustamaa Sveitsin reformaatioliikkeen vertauskuvallista tulkintaa kohtaan.²⁰

Kenelle kirkon opin määrittelemisen sitten kuului? Erasmus mainitsi jälleen eri yhteyksissä luettelonomaisesti niitä kirkollisia auktoriteetteja, joita vastaan Luther hyökkäsi tai joiden päätöksiin hänen olisi tullut alistua, esimerkiksi paavit, konsiilit, piispat ja yliopistot;²¹ kirkon opettajat, yliopistot, konsiilit, paavit;²² paavit, konsiilit, oikeauskoiset;²³ yleiset konsiilit ja yliopistot;²⁴ menneiden aikojen filosofiaan perehtyneet isät, pyhät, marttyyrit, piispat, paavit, yliopistot ja teologit.²⁵ Eräät kohdat viittaavat varsin selvästi Erasmusuksen muista teoksista ilmenevään näkemykseen, jonka mukaan magisterium kuului viime kädessä yleiselle kirkolliskokoukselle.²⁶ Samana vuonna ilmestyneessä Ichthyophagia-teoksessaan Erasmus korosti, että konsiilin päätös oli taivaallista puhetta ja sillä oli yhtä suuri tai ainakin lähes yhtä suuri auktoriteetti kuin

17 EW 4, 466.

18 EW 4, 284. Gebhardt 1966, 57–58.

19 EW 4, 498–500: *Nec illa [Ecclesia Romana] interpretatur nisi ex eruditorum concilio, tu pro tuo arbitrato interpretaris ex tuo spiritu, nobis incognito, ne dicam cognito.*

20 Erityisesti Erasmus Willibald Pirkheimerille 6.6.1526; OE 6, 351: *Mihi non displiceret Oecolampadii sententia, nisi obstaret consensus Ecclesiae.* Myös Oelrich 1961, 136–138.

21 EW 4, 206.

22 EW 4, 432.

23 EW 4, 452.

24 EW 4, 554.

25 EW 4, 565.

26 Esim. EW 4, 270: *Ecclesiae Catholicae decreta, praesertim ea quae generalibus Synodis prodita sunt, et Christiani populi consensu comprobata, tantum apud me ponderis habent, ut etiamsi meum ingenium humanis rationibus non assequatur quod praescribit, tamen velut oraculum a Deo profectum sim amplexurus, nec ulla Ecclesiae constitutio a me violabitur, nisi necessitas ipsa legem relaxet.*

evankeliumeilla.²⁷ Syksyllä 1525 Pellikanille lähettämässään kirjeessä hän selitti samoin, että teologisiin kiistoihin oli olemassa yksinkertainen ratkaisu: vaikeudet vältettäisiin, jos kristittyjen ei olisi lupa poiketa konsiilien päätöksistä ja kaikkien seurakuntien sekä sukupolvien konsensuksesta.²⁸ Sen sijaan Erasmus ei korostanut paavin opillista auktoriteettia.²⁹ Edellä mainitussa Ichthyophagia-teoksessaan Erasmus myönsikin varsin selvin sanoin paavin voivan erehtyä.³⁰

Toisaalta oli olemassa myös sellaisia oppia koskevia väitteitä, joita kirkko ei ollut virallisesti hyväksynyt. Tällaisten väitteiden käsittely ja tutkiminen oli yksinomaan teologien asia. Koska Luther oli Erasmuksen mielestä ymmärtänyt hänen kirjoituksensa tältä osin aivan väärin³¹, hän esitti tarkemmin käsityksensä oppineiden ja oppimattoman kansan välisestä erosta. Kansalle riitti Jumalan käskyjen ja kirkon opillisten ratkaisujen tunteminen ja noudattaminen.³² Vahvistamattomia opillisia mielipiteitä koskeva väittely oli yksinomaan oppineiden asia, eikä sen vuoksi saanut syntyä levottomuutta kansan keskuudessa.³³ Oppineiden kesken saatettiin näin pitää totuutena sellaisiakin käsityksiä, joita ei ollut lupa opettaa kansalle. Teologisen disputaation oli tapahduttava sitä koskevien sääntöjen mukaisesti.³⁴ Niinpä siinä oli lupa käyttää totuuden selville saamiseksi tarpeellisia apuvälineitä, myös alunperin pakanallista kreikkalaista filosofiaa.³⁵

27 EO 1, 794: Caeterum quod ex auctoritate concilii universalis proficiscitur, coeleste oraculum est, & pondus habet par Euangelis, aut certe proximum. Gebhardt 1966, 269.

28 Erasmus Pellikanille [n. 15.10.1525]; OE 6, 209.

29 On tosin otettava huomioon, että paavin jääminen taka-alalle johtui ilmeisesti jo Erasmuksen kirjoituksen luonteesta: koska Luther ei tunnustanut paavin auktoriteettia, oli hyödytöntä vedota siihen. Tästä myös Gebhardt 1966, 56 alav. 3.

30 EO 1, 794: Nam & in Pontificem, ut hominem, cadit ignorantia personae factive. Gebhardt 1966, 269.

31 EW 4, 288-290, 300. Kerlen 1976, 231-232.

32 EW 4, 300. Kerlen 1976, 233-237.

33 EW 4, 260, 360, 426: Nec enim damno disquisitiones moderatas hujusmodi quaestiones inter eruditos, sed vulgus arceo ab hujusmodi conflictationibus. Mehl 1962, 57-58.

34 Ks. lähemmin Kerlenin (1976, 249-266) perusteellista esitystä.

35 EW 4, 448-450.

Kiistanalaisiin kysymyksiin oli hyvä suhtautua skeptisesti³⁶, eikä niistä saanut riidellä.³⁷ Teologinen väittely tähtäsi aina tulevaisuuteen: toisarvoisiltakin asioilta tuntuvien kysymysten selvittely saattoi osoittautua tulevaisuudessa hyödylliseksi.³⁸

Edellä olevasta on jo selvinnyt, että Erasmus ei asettanut vastakkain ammattiteologeja ja teologiaan perehtymättömiä, vaan oppineet ja oppimattoman kansan. Koska opillisia kysymyksiä koskeva väittely tapahtui kuitenkin etupäässä yliopistoissa, oli niillä - ja etenkin niiden teologisilla tiedekunnilla - merkittävä auktoriteetti.³⁹ Erasmus arvostikin yliopistojen teologiien kannanottoja varsin suuresti.⁴⁰ Yliopistojen merkitystä lisäsi vielä se, että vahvistamattomia kysymyksiä tuli Erasmuksen esittämän ihanteen mukaan tutkia ja harkita kauan, ennen kuin kirkko päätti niistä⁴¹, ja se, että tällainen päätös vaati konsensusta, siis myös yliopistojen suostumusta.⁴²

Ystäviensä kehotuksesta Erasmus ryhtyi kirjoittamaan keväällä 1527 vielä toista osaa, joka ilmestyi saman vuoden syksyllä.⁴³ Toinen osa oli ensimmäistä vielä paljon laajempi. Sen sävy oli kiihkeämpi ja se suuntautui vielä henkilökohtaisemmin Lutheria vastaan.⁴⁴

Erasmus korosti tässä teoksessa entistäkin voimakkaammin kaikkia kristittyjä sitovan konsensuksen merkitystä. Luther oli väärässä, koska hän asettui yksinään vastustamaan koko kirkon konsensusta. Oli käsittämätöntä, että Luther vetosi itse yhtenäen Raamattuun, mutta ei kuitenkaan sallinut keskustelua siitä, vaan hyväksyi pelkäs-

36 EW 4, 252, 270.

37 EW 4, 254: *Non damno moderatam inquisitionem, sed contentiosam digladiationem, cum jactura pietatis et concordiae.* Samoin s. 255. Weier 1976, 35.

38 Lähemmin Kerlen 1976, 242-244.

39 Niinpä Erasmus vetosi jälleen myös yliopistojen Lutherin opeista antamiin tuomiin. EW 4, 310.

40 Erityisesti EW 4, 554-556.

41 EW 4, 252, 506.

42 EW 4, 476-479.

43 Erasmus keisarin kanslerille Mercurino Gattinaralle 29.4.1527; OE 7, 54 r. 53-59. Freitag 1908, 587-588.

44 Erasmuksen suhteesta Lutheriin erityisesti Oelrich 1961, 40-46.

tään oman tulkintansa.⁴⁵ Erasmus totesikin jo esipuheessa, että Lutherin kanssa keskusteleminen oli itse asiassa hyödytöntä, koska tämä torjui apostolisista isistä alkaen kaikkien kirkon opettajien arvovallan eikä antanut konsiileille ja Kristuksen kansan konsensukselle mitään arvoa.⁴⁶ Näin kirkon päätökset toisaalta vaativat konsensusta⁴⁷, mutta toisaalta myös toivat sen julki. Kirkon päätökset olivat siis ratkaiseva viimeinen sana. Siksi Erasmus ei itsekään jättänyt kirjoitustaan lukijoiden, vaan katolisen kirkon arvosteltavaksi.⁴⁸ Willibald Pirkheimerille 19.10.1527 lähettämässään kirjeessä Erasmus selitti, että hän uskoisi jopa areiolaisten ja pelagiolaisten opit, jos kirkko vain olisi hyväksynyt ne; mikään ei nimittäin ollut varmempaa kuin kirkon ratkaisut.⁴⁹ Konsiilin, paavin ja piispojen magisteriumia Erasmus ei määritellyt nytkään tarkemmin. Huomiota herättää jälleen se, että hän sivuutti kirkon auktoriteetteihin vedotessaan paavin, mutta saattoi sen sijaan mainita areiolaisten rinnalla paavilaiset sofistit, toisin sanoen paavin vallan liioittelijat ja väärinkäyttäjät.⁵⁰

Sen sijaan Erasmus korosti voimakkaasti kirkkoisien auktoriteettia. Hän selitti, että kysymyksessä oli Raamatun tulkitsemista koskeva kiista toisaalta Lutherin ja tämän tuekseen ottamien opettajien, sofistien⁵¹ ja toisaalta kirkon perinteistä, ortodoksista tulkintaa edustavien isien välillä.⁵² Käytännössä koko teos rakentui tämän vastakohtaisuuden pohjalle. Erasmusen muiden kirjoitusten mukaan

45 EO 10, 1343.

46 EO 10, 1335-1336: *Quid enim refert cum illo conflagere qui doctores Ecclesiae ab ipsis vsque Apostolorum temporibus quamvis eruditione sanctimoniae probatos, qui conciliorum quamlibet veterum placita, qui populi Christiani consensum pro nihilo ducit?*

47 EO 10, 1360, 1400.

48 EO 10, 1536.

49 OE 7, 216 r. 62 - 217 r. 71.

50 EO 10, 1460-1461: *adversus haereticos, qui nihil doceri possunt, adversus Papistas sophistas & Arianos,...*

51 EO 10, 1352, 1474.

52 EO 10, 1391: *cum certamen non sit inter Scripturam & Scripturam, sed inter interpretationem omnium Ecclesiae Doctorum & Lutheri cum paucis aliquot ab Ecclesia damnatis.* Myös s. 1386. Erasmus käytti isistä vaihdellen nimityksiä "Doctores Ecclesiae" ja "orthodoxes". Esim. EO 10, 1337, 1340, 1343, 1360, 1371, 1373, 1383, 1392, 1395, 1398, 1399, 1400, 1406.

kukaan yksityinen kirkkoisä ei tosin ollut erehtymätön, mutta kokonaisuutena isät olivat luotettava ja erehtymätön auktoriteetti.⁵³ Myös isien auktoriteetti perustui näin siihen, että he edustivat koko kirkon konsensusta.

Erasmuksen tämäkin teos osoittaa jo pelkällä olemassaolollaan, että hän antoi akateemiselle väittelylle oppia koskevia kysymyksiä ratkaistaessa tietyn arvon. Vaikka Erasmus saattoikin määritellä kirkon Kristuksen kansan konsensukseksi⁵⁴, on kuitenkin ilmeistä, että hän tarkoitti tällöin kansalla vain sen parhaita, oppineita edustajia.⁵⁵ Vedotessaan kantansa tueksi kirkon auktoriteetteihin Erasmus mainitsi muutaman kerran myös yliopistot.⁵⁶ Hän vetosi etenkin Pariisin yliopiston teologisen tiedekunnan Lutherin opeista antamaan tuomioon.⁵⁷ Tämä osoittaa, että Erasmuksen mukaan yliopistoilla oli kirkon konsensuksen esittäjinä merkittävä auktoriteetti etenkin silloin, kun konsiili ei ollut koolla tai sen tekemiin päätöksiin ei voitu vedota.

Erasmuksen näkemys magisteriumista ei siis muuttunut myöskään Hyperaspistes-teoksen toisessa osassa. Väittelyn kärjistyessä ja reformaatioliikkeen sisäisten erimielisyyksien käydessä yhä ilmeisemmiksi hän korosti entistä voimakkaammin konsensuksen ja kirkon ratkaisujen sitovuutta.

53 Lähemmin Gebhardt 1966, 67-69.

54 Erasmus Willibald Pirkheimerille 30.7.1526; OE 6, 37: *Ecclesiam autem voco consensum populi Christiani per vniuersum orbem. Samoin Erasmus Pirkheimerille 19.10.1527; OE 7, 216 r. 59-60.*

55 Ks. tästä myös Gebhardt 1966, 56-57.

56 EO 10, 1396: *quicquid Ecclesiae probatissimi Doctores, quicquid scholae Theologorum, quicquid Synodi quamvis generales interpretatae sunt ac definierunt.* Myös s. 1471 ja 1474.

57 EO 10, 1484.

3.7. Oekolampadius puolustaa kantaansa Badenin ja Bernin väittelyissä

Koska Basel kuului Sveitsin valaliittoon, riippui kaupungin reformaatioliikkeen kohtalo myös siitä, minkä kannan valaliitto kokonaisuutena ottaisi reformaatioon. Myös Baselin yliopiston opettajat antoivat oman panoksensa Sveitsin reformaatioliikkeen kannattajien ja vastustajien väliseen räjähdyntiin vuosina 1526–1528.

Perinteisen uskon puolustajat katsoivat, että Sveitsin reformaatioliikettä voitiin valaliiton itsenäisen poliittisen aseman vuoksi vastustaa vain väittelyn avulla. Reformaation kannattajat olivat edellisinä vuosina Zwinglistä alkaen käyttäneet väittelyä tehokkaana aseenaan. Uskaltautumalla väittelyyn ja voittamalla sen reformaation vastustajat voisivat temmata tämän asean itselleen.¹ Johannes Eck ehdotti-kin jo vuonna 1524 ja uudelleen seuraavana vuonna valaliitolle sen asettaman tuomarin edessä tapahtuvaa väittelyä, joka olisi osoittanut, kumpi kiistan osapuolista oli oikeassa.² Zwinglin ja Oekolampadiusen kehitys perinteisestä katolisesta uskosta Lutherin kannattajaksi ja sitten tämän vastustajaksi (ehtoollisopin suhteen) oli Eckistä vakuuttava osoitus reformaatioliikkeen johtajien ailahtelevuudesta ja epäluotettavuudesta.³ Väittelyn aikaansaamiseksi Eck tuli kuitenkin reformaatioliikettä vastaan ja hyväksyi Raamatun väittelyn ainoaksi argumentaatioperustaksi.⁴ Valaliiton perinteistä uskoa kannattava enemmistö oli valmis ottamaan Eekin tarjouksen vastaan. Myös reformaatioliikkeen kannattajien oli kaikkien itse esittämiensä väittelytarjousten jälkeen vaikea torjua sitä ainakaan suoralta kädeltä. Niinpä Oekolampadius pyysi Baselin raadille 12.1.1526 lähettämällään

1 Moeller 1974, 276.

2 Eck valaliitolle 28.10.1525; Staehelin 1927, 408–410. Ks. myös paavi Klemens VII:n Zürichin raadille 11.12.1525 lähettämää kirjettä (ZRA, 415). Badenin väittelyn taustasta erityisesti Muralt 1926, 21–30.

3 Staehelin 1927, 409: also lugk, wanckelmuttig, lutt sind die ketzer, noch dann schryent sy, der felsz des ungezwiffelten gloubens unnd ewiger warheitt sy by inen.

4 Staehelin 1927, 410: die disputacion uss grund der helgen gschrift vollstrecken,...

kirjeellä raatia suostumaan väittelyn järjestämiseen Baselissa sillä ehdolla, että väittely pidettäisiin saksaksi ja sen kuluessa esitettävät väitteet perusteltaisiin yksinomaan Raamatulla.⁵ Oekolampadiuksen mielestä Basel sopi hyvin väittelypaikaksi, koska siellä oli yliopisto. Väittelyyn oli kutsuttava myös toisten yliopistojen Raamattuun perehtyneimpiä ja etevimpiä oppineita. Sen sijaan väittelyn tuomitseminen Raamatun perusteella ei kuulunut yliopistojen tohtoreille, vaan hengellisille uskoville, toisin sanoen niille kristityille, joilla oli Jumalan henki ja voitelu.⁶ Eckin viittaukset reformaattoreiden keskinäisiin kiistoihin Oekolampadius torjui selittämällä, että kenenkään ei pitänyt seurata ihmisten mielipiteitä, vaan yksinomaan Raamattua.⁷ Oekolampadius oli siis valmis kääntämään Lutherin syytöksen ihmisoppien opettamisesta tätä itseään vastaan. Reformaatioliikkeen hajoaminen oli kuitenkin Oekolampadiukselle kipeä asia, sillä hän koetti mitätöidä sen vähättelemällä erimielisyyttä ja selittämällä, että itse asiassa Luther - Karlstadtista puhumattakaan - oli yhtä mieltä Sveitsin reformaattoreiden kanssa.⁸

Basel ei halunnut kuitenkaan ryhtyä suunnitellun väittelyn järjestäjäksi. Kaupungin johto arvioi, että väittely ei ratkaisisi kiistaa. Lisäksi se pelkäsi väittelyn aiheuttamia kustannuksia ja levottomuuksien vaaraa.⁹ Siksi väittelypaikaksi lopulta sovittiin Baselin ja Zürichin välillä oleva pieni Badenin kaupunki. Väittelyn tuli tapahtua saksan kielellä ja väitteet oli perusteltava yksinomaan Raamatulla.¹⁰ Väittely aloitettiin maanantaina 21.5.1526. Reformaation vastustajat pyrkivät sen avulla eristämään Zürichin, pysäyttä-

5 BRA 2, 200-201.

6 BRA 2, 201: mit welchem die gaistlich glaubigen, dz ist die den gayst gottes und die salbung haben, richten werden.

7 BRA 2, 200: So darff es auch desz gar nit, dz uns doctor Egck zu dem Luther oder Carlstadts wyderauffung weyse, dann wir hiereinn nit auf dz thun der menschen sehenn, sonder wohin uns dz götlich wort, nachdem dzselbig zu der eere gottes ausgelegt, weyset, haltten und demselben alain anhangen wollen.

8 BRA 2, 200 r. 7-11.

9 Staehelin 1939, 335.

10 Ks. esim. Baselin raadin luultavasti Badenin väittelylle asettamia ehtoja (BRA 2, 321).

mään reformaatioliikkeen etenemisen ja vakiinnuttamaan omat asemansa.¹¹ Perinteistä uskoa puolusti Johannes Eck. Väittelyn pohjana olivat hänen julkaisemansa teesit, joissa tuotiin lyhyesti julki perinteinen käsitys ehtoollisesta, pyhien avuksi huutamisesta, pyhien kuvista, kiirastulesta, perisynnistä ja kasteesta. Toiset väittelyä varten teesejä ja kirjoituksia julkaisseet perinteisen uskon puolustajat jäivät sivuun.¹² Oekolampadius osallistui väittelyyn Baselin reformaatioliikkeen toisten saarnaajien tavoin raadin määräyksestä. Myös Baselin raati ja piispa lähettivät Badeniin omat edustajansa.¹³ Sen sijaan Zwingli ei saapunut Badeniin, koska hän katsoi, että väittely oli järjestetty pelkästään hänen tuomitsemisekseen. Pois jäämistään Zwingli perusteli myös sillä, että hänen turvallisuudestaan ei ollut takeita.¹⁴ Oekolampadius joutui siksi esiintymään Eekin päävastustajana.¹⁵ Valaliiton edustajien yleinen mielipide asettui kuitenkin alusta lähtien Oekolampadiusta ja hänen kannattajiaan vastaan.¹⁶

Ainakin teoriassa väittelyn molemmilla osapuolilla oli Raamatussa yhteinen argumentaatioperusta. Oekolampadius edellytti reformaatioliikkeen sola scriptura -periaatteen mukaisesti ilman muuta, että kaikkia väitteitä oli arvioitava yksinomaan Raamatun valossa.¹⁷ Päinvastoin kuin kastajaliikkeen kanssa syntyneessä kiistassa Oekolampadius saattoi kuitenkin esittää nyt sola scriptura -periaatteen myös radikaalissa, negatiivisessa muodossa: kristittyjen ei tullut hyväksyä mitään, mitä ei nimenomaan voitu perustella Raamatulla.¹⁸ Siksi kristityt eivät saaneet luottaa

11 Moeller 1974, 276.

12 Moeller 1974, 279.

13 Wackernagel 1924, 483-484.

14 Muralt 1926, 34-35, 86-87.

15 Staehelin 1939, 338-339, 342.

16 Wolfgang Wissenburg baselilaiselle porvarille Rudolf Freyenille 20.5.1526; BRA 2, 328-329.

17 DBa, A ija. Tämän väittelyn virallisen pöytäkirjan synnystä lähemmin Staehelin 1939, 337-338. Oekolampadius moitti väittelyn jälkeen pöytäkirjaa huolimattomuudesta ja epätarkkuudesta, mutta ei kuitenkaan suoranaista virheellisyydestä. Oekolampadius Zwinglille 14.7.1527; ZSW 9, 173 r. 7-17.

18 DBa, X ija-b: Locus ab auctoritate negatiue / das ist ettwas in der geschrift nit gründe ist das man es nit annemen sol.

mihinkään muihin auktoriteetteihin kuin Raamattuun. Jopa konsiili ja reformaattorit itse saattoivat erehtyä.¹⁹ Myös Lutherin auktoriteetti riippui yksinomaan siitä, opettiko hän Raamatun oppia.²⁰ Tältä perustalta käsin Oekolampadius pyrki väittelyn aikana osoittamaan, että hänen oppinsa oli kaikissa pääkohdissa Raamatun ja isien vanha oppi. Sivuasioista taas ei Oekolampadiuksen mielestä kannattanutkaan ryhtyä kiistelemään.²¹

Myös Eck oli valmis käytännössä nojautumaan pelkäänsä Raamattuun ja kehotti myös Oekolampadiusta toistuvasti perustelemaan väitteensä yksin sillä.²² Periaatteessa Eck lähti kuitenkin siitä, että hän ei Oekolampadiuksen tavoin puhunut omissa nimissään, vaan edusti katolista kirkkoa ja sen oppia.²³ Kirkko oli ennen Raamattua ja sen yläpuolella²⁴ eikä voinut koskaan erehtyä.²⁵ Kirkon opillisina auktoriteetteina Eck mainitsi tohtorit (lähinnä kirkkoisät)²⁶, piispat ja yliopistot²⁷ sekä ennen muuta sääntöjen mukaiset yleiset kirkolliskokoukset, jotka eivät olleet koskaan erehtyneet.²⁸ Sen sijaan paavin Eck sivuutti miltei kokonaan.

Väittelyssä Eck otti johdon käsiinsä. Hän pyrki osoittamaan, että Oekolampadius ei kyennyt perustelemaan väitteitään pelkän Raamatun avulla. Lisäksi Eck koetti Sveitsin reformaatioliikkeen heikkoja kohtia hyväkseen käyttäen osoittaa itse reformaatioliikkeen magisterium-näkemyksen virheellisyyden. Reformaatioliikkeen pirstoutuminen

19 DBa, O ija, O iijja.

20 DBa, D iijb: Ich bin nie lutherisch gewesen / hat aber Luther etwz guts gesagt / so habe ichs gern an genommen / sage doctor Eck etwas christlichs / es wurd mir ouch lieb sin.

21 DBa, A ijb.

22 Esim. DBa, C ia, D ia, G iijb.

23 DBa, A ia-b: So wil ich mit der gnad gottes im redlich antwurten in namen der kirchen...

24 DBa, Oo iijjb.

25 DBa, C ija.

26 DBa, F ijb - F iija, W iijb.

27 DBa, Oo iijjb.

28 DBa, O iijb - Pa: Sprich ich kurtz die concilia gemeinlich versamlet vnnd ordenlich habent nie geirret in sachenn des glaubens... Myös D i b, E b, F ija, K iijb, N iijja, S iija, Hh iijb.

osoitti, että pelkkä Raamattu ei riittänyt; tarvittiin myös sen auktoritatiivista tulkintaa.²⁹ Myös Oekolampadiuksen esittämä periaate, jonka mukaan vain se, mikä Raamatussa oli nimenomaan käsketty, oli sallittua ja uskottavaa, johti Eckin mielestä mahdottomuuksiin. Eck vetosikin Oekolampadiuksen omaan kantaan kastajaliikettä kohtaan: tämä itse vastusti kastajaliikettä, vaikka Raamatussa ei ollut yksiselitteisen selvää käskyä pienten lasten kastamisesta.³⁰ Edes siitä, mitkä kirjoitukset kuuluivat Raamattuun, ei voitu olla varmoja pelkän Raamatun avulla, siis ilman kirkon ratkaisua.³¹

Väittelyn kuluessa ilmeni, että osapuolet olivat eri mieltä sekä siitä, mitä kirjoituksia Raamattuun kuului, että Raamatun oikeasta tulkinnasta. Molemmat osapuolet pyrkivät saamaan lisätukea väitteilleen kirkkoisilta. Tämä taas johti vain uusiin kiistoihin.³² Tämänkin väittelyn lopputuloksena oli näin vain osapuolten keskenään ristiriitaisten näkemysten julkituominen.

Badenin väittely ei perustunut mihinkään olemassaoleviin säädöksiin. Juridisesti se oli vain valaliiton järjestämä kokous, jossa muutamat teologit olivat tarjoutuneet väittelemään vastustajiensa kanssa.³³ Myöskään väittelyn tuomitsemisesta ei siksi ollut mitään sääntöjä. Puolet väittelyajasta kuului Eckin ensimmäisen, ehtoollista koskevan teesin käsittelyyn. Jo siitä väiteltäessä Eck kehotti valaliiton edustajia päättämään kantansa ehtoollisen osalta, mikäli Oekolampadius ei pystyisi perustelemaan omaa kantaansa Raamatulla.³⁴ Valaliiton edustajat eivät kuitenkaan hyväksyneet Eckin ehdotusta. Sen sijaan he vaativat pari päivää myöhemmin reformaation kannattajia väittelemään jokaisesta vastustamastaan Eckin teesistä silloin, kun se otettaisiin esiin; muuten heidän katsottaisiin hyväksyneen tämän

29 DBa, Eb. Muralt 1926, 48-49.

30 DBa, X ij b.

31 DBa, B iij a, Ee iij b.

32 Esim. DBa, Ll iij b - Oo ija.

33 Tästä erityisesti Moeller 1974, 277.

34 DBa, L a-b.

teesin.³⁵ Väittelyn jälkeen valaliiton edustajat tinkivät kuitenkin tästä määräyksestä ja sallivat kummankin osapuolen esittää oman loppulausuntonsa.³⁶ Läsnäolijat allekirjoittivat sen jälkeen jomman kumman niistä. Suurin osa valaliiton edustajista katsoi Eckin tuoneen vakuuttavasti julki kirkon raamatunmukaisen opin. Myös yhtenä väittelyn neljästä puheenjohtajasta toiminut Ludwig Ber ja Johannes Gebwiler allekirjoittivat perinteisen uskon puolustajien esittämän lausunnon.³⁷ Valaliitto julkaisi väittelyn asiakirjat monien neuvottelujen jälkeen vasta keväällä 1527 ja kielsi samalla reformaatioliikkeen toiminnan alueellaan.³⁸

Badenin väittelyn lopputulos ei kuitenkaan merkinnyt Sveitsin reformaatioliikkeen loppua, koska muutamat kantonit, esimerkiksi Basel, eivät halunneet tai katsoneet mahdolliseksi sen tukahduttamista voimakeinoin. Tätä kantaansa Baselin raati perusteli sillä, että reformaatioliikkeen saarnaajien vaientaminen olisi synnyttänyt kaupungissa kapinan.³⁹ Valaliiton perinteisestä uskosta kiinnipitävä enemmistö ei kuitenkaan hyväksynyt Baselin raadin menettelyä. Koska joka viides vuosi uudistettavan liittovalan vannominen oli jälleen edessä, valaliiton enemmistö päätti Luzernissa 18.7.1526 kieltäytyä vannomasta valaa Baselille.⁴⁰ Baselin edustajat saattoivat vannon vain valan, jonka ehdot olivat hyvin rajoitetut. Sen sijaan reformaatioliikkeen toiminnan edelleenkin sallivat kantonit Zürich, Bern, Basel, Glarus ja Schaffhausen tekivät jo 29.-30.7. keskinäisen liiton. Baselin asema Sveitsin valaliiton jäsenenä oli näin joutunut kyseenalaiseksi. Baselin raati itse katsoi valaliiton sitoumusten koskevan Baseliala vain, mikäli valaliiton enemmistökin omalta osaltaan noudattaisi niitä.⁴¹

Valaliiton jyrkkä kanta koitui kuitenkin Baselin reformaatioliikkeen eduksi. Baselin raadin ei nimittäin tarvinnut

35 DBa, Sija.

36 Mceller 1974, 281.

37 DBa, Qqib - Qqija.

38 Staehelin 1939, 346-347.

39 Baselin kannasta lähemmin Wackernagel 1924, 485.

40 Luzernin kokouksen päätös: BRA 2, 364.

41 Wackernagel 1924, 485-486.

enää ottaa valaliiton kantaa huomioon, vaan se saattoi noudattaa parhaaksi katsomaansa kirkkopolitiikkaa. Kevään 1525 talonpoikaissota oli kosketanut syvältä myös Baselin perinteistä kirkollista elämää. Raati oli sen seurauksena saanut ennen kokemattoman lujan otteen kirkon asioihin.⁴² Nyt raati kehotti jälleen saarnaajia noudattamaan vuoden 1523 käskykirjettä, hyväksyi syksyllä pitkän kiistan jälkeen kansankielisen evankelisen seurakuntalaulun ja antoi Oekolampadiukselle luvan painattaa jälleen teoksiaan Baselissa.⁴³ Toukokuussa 1527 raati vähensi vuotuisia kirkollisia juhlapäiviä.⁴⁴

Vuoden 1526 lopulla Baselin reformaatioliikkeen saarnaajat koettivat uudelleen saada aikaan väittelyn vastustajiensa kanssa.⁴⁵ Myös Zwingli kehotti heitä jatkamaan taistelua, kunnes raadin olisi pakko järjestää väittely.⁴⁶ Toukokuussa 1527 tämä neuvo näyttikin johtavan tulokseen. Raati nimittäin käski kaupungin kaikkia saarnaajia antamaan kuukauden kuluessa kirjalliset lausunnot, joissa he perustelisivat Raamatun avulla käsityksensä jumalanpalveluksen oikeasta viettämisestä.⁴⁷ Reformaatioliikettä kannattavien saarnaajien lausunnon esitti Oekolampadius, perinteisen uskon puolustajien lausunnon Marius sen jälkeen, kun piispa ja tuomiokapituli olivat taipuneet raadin vaatimukseen.⁴⁸

Oekolampadiuksen ja hänen kannattajiensa lausunnossa selitettiin jälleen, että kirkon oppia koskevia kysymyksiä voitiin ratkaista oikein vain Raamatun avulla. Mitään sen ulkopuolisia auktoriteetteja ei tarvittu.⁴⁹ Reformaatioliikkeen vastustajien Jh 16:12-13:n ja 20:30:n sekä 2 Tess 2:15:n perusteella esittämä huomautus, että Kristus ja apostolit olivat opettaneet myös paljon sellaista, mitä ei ollut kirjoi-

42 Lähemmin Roth 1936, 21-22.

43 Lähemmin Wackernagel 1924, 474, 485-486 ja Staehelin 1929 a, 132.

44 Raadin käskykirje 28.5.1527; BRA 2, 493-497.

45 Reformaatioliikkeen saarnaajat Augustinus Mariukselle 4.12.1526; Staehelin 1927, 596-597. Staehelin 1939, 352-353.

46 Zwingli Oekolampadiukselle 3.1.1527; ZSW 9, 7 r. 18-20.

47 Raadin käskykirje 16.5.1527; BRA 2, 488-489. Wackernagel 1924, 486, 488.

48 Lausunnot ovat painettuina BRA 2, 504-544 ja 639-677.

49 BRA 2, 506 r. 30 - 507 r. 35.

tettu Raamattuun, oli mieletön: sen perusteella voitiin väittää mitä tahansa oikeaksi ja viedä näin kirkolta kaikki varmuus.⁵⁰ Reformaatioliike ei opettanut kirkon erehtyneen jo vuosisatojen ajan, kuten vastustajat väittivät. Todellinen kirkko ei ollut erehtynyt.⁵¹ Kirkko oli nimittäin Jh 10:1-5:n, Gal 1:8-9:n, Jh 8:31:n ja 1 Tm 6:3-4:n mukaisesti kaikessa Raamatusta riippuva eikä päinvastoin.⁵² Erityisesti lausunnossa tähdennettiin, että myös konsiili saattoi erehtyä. Siksi senkin päätöksiä oli arvioitava Raamatun avulla.⁵³ Baselin reformaatioliikkeen saarnaajat vaativat siis sola scriptura -periaatteen pohjalta käsin muutoksia perinteiseen messuun. Toisaalta he yrittivät kuitenkin torjua syytökset uuden uskon levittämisestä ja esittivät oppinsa raadille aina pysyneen todellisen kirkon uskona. Myös reformaatioliike tahtoi näin omalla tavallaan liittyä aina pysyvään katoliseen uskoon.

Lausunnot osoittivat kuitenkin raadille vain kiistan osapuolten näkökantojen yhteensovittamattomuuden. Siksi raati harkitsi parhaaksi hyväksyä toistaiseksi vallitseva tilanne ja jättää kiistan ratkaiseminen odotetun yleisen kirkolliskokouksen asiaksi.⁵⁴ Syyskuun 23. päivänä antamallaan käskykirjeellä raati määräsi, että ketään ei saanut pakottaa pitämään tai kuuntelemaan messuja. Messujen pitämisestä luopuvien pappien tuli kuitenkin menettää palkkaetunsa lukuunottamatta niitä Pyhän Martin ja Pyhän Leonhardin seurakuntien ja augustinolaisluostarin pappeja, jotka jo olivat lakanneet pitämästä messuja.⁵⁵ Zwinglin toivomaa väittelyä, joka olisi vienyt Baselin reformaatioliikkeen voittoon, ei näin ollut syntynyt. Raati ei asettunut reformaatioliikkeen taakse. Lokakuussa se yritti uudelleen rauhoittaa kiistaa säättämällä, että jokaisen tuli olla uskossaan vapaa ja kuunnella omaatuntoaan.⁵⁶

50 BRA 2, 507 r. 36 - 508 r. 9.

51 BRA 2, 508: Auch so ist es nit, das die ware kilch darumm schedlich geirret hett so vil jarr,...

52 BRA 2, 508 r. 12-25.

53 BRA 2, 514 r. 25-34.

54 Georgius Carpentariuksen kronikka; BC, 419. Wackernagel 1924, 488.

55 BRA 2, 715-716.

56 Tästä käskystä lähemmin Roth 1936, 41.

Myös Johannes Fabri oli valmistautunut väittelemään Zwinglin kanssa Badenissa. Kun väittelyä ei Zwinglin pois jäämisen vuoksi syntynyt, Fabri julkaisi teesinsä laajoilla perusteluilla varustettuina syksyllä 1526. Teoksellaan Fabri pyrki osoittamaan, että Zwinglin opit olivat keskenään ristiriitaisia sekä vastoin Raamatun, kirkon vanhojen opettajien, Lutherin ja Sveitsin reformaatioliikkeen toisten johtajien opetusta. Fabrin kirja kosketi myös Oekolampadiusta, sillä siinä koetettiin osoittaa hänen ennen Baseliin tuloaan julkaisemiensa kirjoitusten avulla, että Oekolampadius ja Zwingli olivat eri mieltä monista asioista. Lisäksi Oekolampadius oli Fabrin mielestä esittänyt Badenissa pyhien avuksi huutamisesta sekä omasta aikaisemmasta kannastaan että Zwinglin kannasta poikkeavan käsityksen. Koska Fabrin kirjaa levitettiin myös Baselissa, Oekolampadius vastasi siihen pyhäinpäivänä 1526 pitämällään saarnalla, joka sittemmin ilmestyi myös painettuna.⁵⁷

Saarnan alku on aiheemme kannalta mielenkiintoinen, koska Oekolampadius perusteli siinä reformaatioliikkeen sola scriptura -oppia. Hänen mukaansa perinteisen uskon puolustajat tahtoivat asettaa kirkon Raamatun yläpuolelle. Tätä he perustelivat sillä, että Kristus ei ollut käskennyt apostoleja esittämään evankeliumia kirjallisessa muodossa. Evankeliumit olivat saaneet auktoriteettinsa kirkolta, joka oli hyväksynyt ja vahvistanut ne. Oekolampadiusen mielestä tällaisten väitteiden hyväksyminen jättäisi kuitenkin kirkon ihmisten armoille, sen varaan, miten muutamat piispat konsiileissa tulkitsisivat Raamattua. Niinpä hän koettikin osoittaa vastustajien perusteet vääriksi. Ensiksikin Kristuksen käsky evankeliumin julistamisesta koski yhtä hyvin evankeliumin kirjallista esittämistä kuin suullista julistusta. Myös evankeliumien kirjoittajat olivat siksi toimineet Kristuksen käskyn mukaisesti. Toiseksi Uusi testamentti itse todisti, että apostolien kirjoitukset olivat syntyneet Pyhän Hengen voimasta. Näin ne olivat vastustajien väitteistä huolimatta kuitenkin peräisin Kristuksel-

57 Lähemmin Staehelin 1939, 347-349.

ta itseltään. Kolmanneksi kirkko ei suinkaan ollut antanut Raamatulle pyhyyttä sen hyväksyessään, kuten reformaatioliikkeen vastustajat väittivät. Päinvastoin kirkko oli hyväksynyt Raamatun, koska se oli Pyhän Hengen vaikutuksesta syntyneenä pyhä.⁵⁸

Tästä lähtökohdasta käsin Oekolampadius vastasi Fabriniin esittämiin väitteisiin. Etenkin Fabriniin Oekolampadius ja Zwinglin välillä näkemä erimielisyys oli Sveitsin reformaatioliikkeen kannalta arka asia. Oekolampadius koettikin torjua Fabriniin väitteen perusteettomana. Zwingli oli hänelle "Kristuksen sanan uskollinen palvelija".⁵⁹ Myös lähettäessään saarnansa Zwinglille Oekolampadius selitti kirjeessään toivovansa sen osoittavan, että he molemmat opettivat samoin pyhien avuksi huutamisesta.⁶⁰

Sveitsin reformaatioliikkeen kannattajat olivat tyytymättömiä Badenin väittelyn lopputulokseen. Heidän mielestään se ei ollut selvittänyt kiistaa. Niinpä Baselin reformaatioliikkeen saarnaajat selittivät 4.2.1526 Augustinus Mariukselle lähettämässään kirjeessä, että ydinkysymys koski kirkon auktoriteettia ja Raamatua.⁶¹ Siksi tarvittiin uusi väittely selvittämään asiaa. Reformaatioliikkeen kannattajien toivoma väittely pidettiin 6.-25.1.1528 reformaatioliikkeeseen myönteisen kannan omaksuneen Bernin aloitteesta. Uutta väittelyä perusteltiin Badenin väittelyn asiakirjoista syntyneillä kiistoilla ja sillä, että Badenin väittely ei ollut lopettanut erimielisyyttä.⁶² Jo Bernin kutsukirjeessä selitettiin, että suunnitellun väittelyn perustana oli oleva yksin Raamattu Raamatulla selitettynä. Kirkon traditiota ja opettajia ei saanut asettaa Raamatun yläpuolelle.⁶³ Reformaatioliikkeen merkittävimmät vastustajat, esimerkiksi Johannes Eck, katsoivat kuitenkin uuden väittelyn tarpeettomaksi eivätkä

58 Oekolampadius 1526 c, A iij b - A v a.

59 Oekolampadius 1526 c. A v^{ro}.

60 Oekolampadius Zwinglille 1.12.1526; ZSW 8, 788. Myös Staehelin 1939, 351.

61 Staehelin 1927, 596-597.

62 Bernin väittelyn taustasta Moeller 1974, 289-296.

63 DBe (johdanto), iijb: Allein biblisch geschriff mit biblischer erklärt / vssgeleyt / verglychet / vnnd die dunkle mit der heyteren erluchtet...

saapuneet Berniin.⁶⁴ Myös Baselin piispa piti uutta väittelyä turhana, koska kiistanalaiset kysymykset oli jo selvitetty Badenissa. Sen sijaan Oekolampadius suositteli Baselin raadille väittelyyn osallistumista. Raati lähettikin edustajansa Berniin.⁶⁵

Muodollisesti väittely oli Bernin järjestämä kokous, jossa kaupungin saarnaajat puolustivat julkaisemiaan teesejä.⁶⁶ Reformaatioliikkeen kannattajat - ja nimenomaan Zwingli - saattoivat nyt hallita väittelyä alusta alkaen ja vedota siihen myöhemmin vaatiessaan uudistuksisa. Bernin väittelyä voikin luonnehtia Sveitsin reformaatioliikkeen suureksi voimannäytöksi ja katselmukseksi.⁶⁷ Uusia näkökulmia siinä ei tuotu esiin. Oekolampadius oli nyt Zwingliin verrattuna sivuroolissa. Hän nojautui omissa puheenvuoroissaan sola scriptura -periaatteeseen ja selitti, että Raamatun epäselvät kohdat oli tulkittava selvien avulla.⁶⁸ Paavinvalta oli hänen mielestään suorastaan mahdoton: paavin tehtävänä oli periaatteessa palveleminen, mutta käytännössä Roomassa olevan paavin oli mahdotonta palvella Kristuksen maailmanlaajuista kirkkoa.⁶⁹

Väittelyn lopuksi Zwingli, Oekolampadius, Capito ja Bucer julkaisivat yhteisen loppulausunnon. Siinä selitettiin, että kaikkia perusteita ei ollut ajan ja kustannusten säästämiseksi tuotu esiin. Samoin korostettiin, että reformaation tunnettujen vastustajien poisjäämisestä ei ollut haittaa, koska he olivat perusteissaan tavallaan olleet kuitenkin paikalla.⁷⁰ Bernin raati katsoi väittelyn osoittaneen reformaation perustelluksi ja ryhtyi toteuttamaan sitä.⁷¹ On ilmeistä, että Bernin väittely rohkaisi myös Baselin reformaatioliikettä. Raati yritti tosin jatkaa

64 DBe (johdanto), V [ij] b. Bernin yrityksestä saada Ludwig Ber myös tämän väittelyn puheenjohtajaksi lähemmin Wackernagel 1922, 50 ja Roth 1936, 46.

65 Lähemmin Wackernagel 1924, 492 ja Roth 1936, 46.

66 Moeller 1974, 298.

67 Moeller 1974, 297.

68 DBe, s iij b.

69 DBe, i v a.

70 DBe, Ll v a.

71 Moeller 1974, 300-301.

edelleen entistä linjaansa⁷², mutta joutui kuitenkin käytännössä hyväksymään reformaatioliikkeen yhä pidemmälle menevät uudistukset.⁷³ Reformaatioliikkeen lopullinen voitto helmikuussa 1529 toi lopulta Baseliin uuden kirkollisen yhtenäisyyden.

⁷² Wackernagel 1924, 490, 492-493.

⁷³ Ks. esim. kuvien poistamisesta reformaatioliikkeen käytössä olevista kirkoista huhtikuussa 1528 syntynyttä kiistaa. Staehelin 1929 b, 164.

LYHENTEET

1. Alaviitteissä käytetyt lyhenteet

An den christlichen Adel	=	An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung
An die Herren	=	An die Herren deutschs Ordens, dass sie falsche Keuschheit meiden und zur rechten ehelichen Keuschheit greifen, Ermahnung
Antwort	=	Antwort deutsch auf König Heinrichs von England Buch
Antwortschreiben	=	Antwortschreiben an die Christen zu Reutlingen
Das eine christliche Versammlung	=	Dass eine christliche Versammlung oder Gemeine Recht und Macht habe, alle Lehre zu urtheilen und Lehrer zu berufen, ein und ab zu setzen, Grund und Ursach aus der Schrift
De captivitate	=	De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium
Dialogus	=	Dialogus oder ein gesprechbüchlin Von dem gewlichen unnd abgöttischen missbrauch des hochwirdigsten sacraments Jesu Christi

Erste Vorrede	= Erste Vorrede zum Schwäbischen Syngramm
Gemach	= Ob man gemach faren und des ergernüssen der schwachen verschonen soll in sachen so gottis willen angehn
Hyperaspistes	= Hyperaspistes diatribae adversus servum arbitrium Martini Lutheri
Ursachen	= Ursachen das And: Carolstat ein zeyt still geschwigen
Wider den falsch genannten	= Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papsts und der Bischöfe
Wider die himmlischen Propheten	= Wider die himmlischen Propheten, von den Bildern und Sakrament
Von beider Gestalt	= Von beider Gestalt des Sakraments zu nehmen
Von dem Sabbat	= Von dem Sabbat und gebotten feyertagen

2. Lähde- ja kirjallisuusluettelossa käytetyt lyhenteet

ADB	= Allgemeine Deutsche Biographie
ARG	= Archiv für Reformationsgeschichte
Ch	= Church history
FKDG	= Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte

KKS	=	Konfessionskundliche und kontrovers- theologische Studien
PKPS	=	Publikationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven
QFRG	=	Quellen und Forschungen zur Reforma- tionsgeschichte
RGST	=	Reformationsgeschichtliche Studien und Texte
SMRT	=	Studies in Medieval and Reformation Thought
SVRG	=	Schriften des Vereins für Reformationsge- schichte
ThA	=	Theologische Arbeiten
ThZ	=	Theologische Zeitschrift (Basel)
VIEG	=	Veröffentlichungen des Instituts für Euro- päische Geschichte Mainz
ZHTh	=	Zeitschrift für historische Theologie
ZKG	=	Zeitschrift für Kirchengeschichte
ZRG Kan	=	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Kanonistische Abteilung)

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painetut lähteet

- AK Die Amerbachkorrespondenz. Bearb. und hrsg. von Alfred Hartmann. Basel 1942-.
- AR Athenae Rauricae. Sive catalogus professorum academiae Basiliensis ab a. 1460 ad a. 1778 cum brevi singulorum biographia. Basiliae 1778.
- ASD Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. Amsterdam 1969-.
- Barge, Hermann
1901 Neue Aktenstücke zur Geschichte der Wittenberger Unruhen von 1521/1522. - ZKG 22.
- 1905 1-2 Andreas Bodenstein von Karlstadt 1-2. Leipzig.
- BC Basler Chroniken. Hrsg. von der historischen Gesellschaft in Basel. 1. Hrsg. durch Wilhelm Vischer und Alfred Stern unter Mitwirkung von Moriz Heyne. Leipzig 1872.
- BRA Aktensammlung zur Geschichte der Basler Reformation in den Jahren 1519 bis Anfang 1534. 1. Hrsg. v. Emil Dürr. 2. Hrsg. v. Emil Dürr und Paul Roth. Basel 1921, 1933.
- BR Br Briefwechsel des Beatus Rhenanus. Gesamm. und hrsg. von Adalbert Horawitz und Karl Hartfelder. Leipzig 1886.

Buchwald, Georg

- 1928 Lutherana. Notizen aus Rechnungsbüchern des
Thüringischen Staatsarchivs zu Weimar. - ARG
25.

Clemen, Otto

- 1900 Beiträge zur Reformationgeschichte aus Büchern
und Handschriften der Zwickauer Ratsschulbib-
liothek 1. Berlin.

- 1905 Melancthoniana. - Theologische Studien und
Kritiken 78.

- 1926 Melancthons Briefwechsel 1. Leipzig.

- CR Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia.
Corpus reformatorum 1-28. Halis Saxonum 1834-
1860.

- DBa Die disputacion vor den xij orten einer loblichen
eidtgnoschafft ... von wegen der einigkeit in
christlichem glauben in iren landen ... beschehen
und in dem iar Christi unsers erlösers Mcccc
und xxvj uff den xvj tag des Meyens erhöret und
zu Baden im ergöw irer statt gehalten unnd vol-
endet. Lutzern 1527.

- DBe Handlung oder Acta gehaltner Disputation zu
Berne in uchtland. Zürich 1528.

Drews, D.

- 1898 Spalatiniana 1. - ZKG 19.

- 1905/ Der Bericht des Mykonius über die Visitation des
1906 Amtes Tenneberg im März 1526. - ARG 3.

- EKO Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. Hrsg. von Emil Sehling, fortgeführt vom Institut für evangelisches Kirchenrecht der Evangelischen Kirche in Deutschland zu Göttingen. Leipzig & Tübingen 1902-.
- EO Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia. Lugduni Batavorum 1703-1706. [Facs.] London 1962.
- EW Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Schriften. Hrsg. von Werner Welzig. Darmstadt 1968-.
- Fabian, Ernst
- 1914 Zwei gleichzeitige Berichte von Zwickauern über die Wittenberger Unruhen 1521 und 1522. - Mitteilung des Altertumsvereins für Zwickau und Umgegend 11.
- Friedensburg, Walter
- 1914 Der Verzicht Karlstadts auf das Wittenberger Archidiaconat und die Pfarre in Orlamünde (1524 Juni). - ARG 11.
- 1926 Urkundenbuch der Universität Wittenberg 1. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und des Freistaates Anhalt. N.R. 3. Magdeburg.
- Füsslin, Johann Conrad
- 1742 Beyträge zur Erläuterung der Kirchen-Reformations-Geschichten des Schweitzerlandes 2. Zürich.
- Gerdes, Daniel
- [1748] *Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam Reformationis Ecclesiasticam praecipue spectantia.* 1:1. Groningae & Bremae.

Gess, Felician

- 1905 Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen I (1517-1524). Schriften der Königl. Sächsischen Kommission für Geschichte 10. Leipzig.

Greving, Joseph

- 1912 Beitrag von Dr. Joseph Greving. - RGST 21, 22. Münster i. W.

Hase, E.

- 1858 Karlstadt in Orlamünda. - Mittheilungen der Geschichts- und Alterthumsforschenden Gesellschaft des Osterlandes 4. Altenburg.

Heinemeyer, Walter

- 1977 Zur Gründung des "universale studium Marburgense". - Academia Marburgensis. Beiträge zur Geschichte der Philipps-Universität Marburg. Hrsg. von Walter Heinemeyer, Thomas Klein, Hellmut Seier. Academia Marburgensis 1. Marburg.

Heppe, Heinrich

- 1876 Kirchengeschichte beider Hessen 1. Marburg.

Herminjard, A.-L.

- 1866 Correspondance des réformateurs dans les pays de langue française 1. Genève & Paris.

Horawitz, Adalbert

- 1879 Briefe des Claudius Cantiuncula und Ulrich Zasius von 1521-1533. - Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe 93. [Wien].

Jo Br Der Briefwechsel des Justus Jonas. Gesamm. und bearb. von Gustav Kawerau. 1:1. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 17:1. Halle 1884.

Kapp, Johann Erhard

1727 Kleine Nachlese einiger, grössten Theils noch ungedruckter und sonderlich zur Erläuterung der Reformations-Geschichte nützlicher Urkunden 2. Leipzig.

Karlstadt, Andreas

1521 a Von gelubden unterrichtung. Wittembergk.

1521 b Von den Empfahern: zeychen: und zusag des heyligenn Sacraments fleysch und bluts Christi. Vuittenberg.

1521 c De legis litera sive carne, & spiritu. Wittemberge.

1521 d Von anbetung und eer erbietung der zaychen des newen Testaments. [Augsburg].

1522 a Von beyden gestalten der heylige Messze. [Strassburg].

1522 b Von abtuhung der Bylder vnd das keyn Betdler vnther den Christen seyn sollen. Wittenberg.

1522 c Predig oder homilien uber den propheten. Malachiam gnant. [Wittenberg].

1523 Was gesagt ist: Sich gelassen. Unnd was das wort gelassenhait bedeüt, und wa es in hayliger schryfft begryffen. s. l.

1524 a Auslegung dieser wort Christi. Das ist meyn leyb, welcher für euch gegeben würt. Das ist mein bluth, welches für euch vergossen würt. [Basel].

1524 b Von manigfeltigkeit des eynfeltigen eynigen willen gottes. Was sundt sey. [Strassburg].

Kaufuss-Diesch, Karl

1917 Das Buch der Reformation geschrieben von Mitlebenden. Leipzig.

Kolde, Theodor

1890 Wittenberger Disputationsthesen aus den Jahren 1516-1522. - ZKG 11.

KP Das Chronikon des Konrad Pellikan. Hrsg. durch Bernhard Riggerbach. Basel 1877.

Krumwiede, Hans-Walter

1967 Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsens 16. Göttingen.

KS 1-2 Karlstadts Schriften aus den Jahren 1523-25 1-2. Ausgewählt und hrsg. von Erich Hertzsch. Neudrucke deutscher Literaturwerke des 16. und 17. Jahrhunderts 325. Halle (Saale) 1956-1957.

Küch, Friedrich

1904 Landgraf Philipp und die Einführung der Reformation in Hessen. - Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde. N.F. 28.

- LD Liber decanorum. Das Dekanatsbuch der theologischen Fakultät zu Wittenberg. In Lichtdruck nachgebildet. Mit einem Vorwort von Johannes Ficker. Halle a. S. 1923.
- LSS Dr. Martin Luthers sämtliche Schriften hrsg. v. Dr. Joh. Georg Walch. Neue revidierte Stereotypausgabe. St. Louis, Mo. 1880-.
- MBW Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. Hrsg. v. Heinz Scheible. Stuttgart-Bad Cannstatt 1977-.
- Me Ep Philippi Melanchthonis epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae quae in Corpore Reformatorum desiderantur. Ed. Henricus Ernestus Bindseil. Halis Saxonum 1874. Neudruck Hildesheim & New York 1975.
- MSB Thomas Müntzer. Schriften und Briefe. Kritische Gesamtausgabe. Unter Mitarbeit von Paul Kirn hrsg. von Günther Franz. QFRG 33. Gütersloh 1968.
- MUB Die Matrikel der Universität Basel. Im Auftrage der Universität Basel hrsg. v. Hans Georg Wackernagel. Basel 1951-.
- MW Melanchthons Werke in Auswahl. Unter Mitwirkung von Hans Engelland, Gerhard Ebeling, Richard Nürnberger und Hans Volz hrsg. von Robert Stupperich. Gütersloh 1951-.
- Müller, Nikolaus
1911 Die Wittenberger Bewegung 1521 und 1522. 2. Aufl.. Leipzig.

- OE Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterdami.
Denuo recognitum et auctum per P.S. Allen
et H.M. Allen. Oxonii 1906-1947.

Oekolampadius, Johannes

- 1925 Joannis Oecolampadii de genuina verborum
Domini: "Hoc est corpus meum" iuxta vetustissi-
mos authores expositione liber. s. l.

- 1526 a Apologetica Ioann Oecolampadii. De dignitate
eucharistiae Sermones duo. Ad Theobaldum
Billicanum quinam in verbis Caenae alienum
sensus inferant. Ad ecclesiastas Svevos Anti-
syngramma. Zürich.

- 1526 b Billiche antwortt Johan Ecolampadij auff D.
Martin Luthers bericht des sacramentts halb
sampt einem kurtzen begryff auff etlicher
Prediger in Schwaben gschrift die wort des
Herren nachtmals an treffendt. s. l.

- 1526 c Von anruffung der heylgen, Joannis Oecolampadii
uff ettlicher widersecher und zuvorab doctor
Fabri unnutz gegenwurflich tandt andtwort,
offenbarlich gepredigt an aller heylgen tag.
Basel.

- 1527 Unterrichtung von dem Widertauff, von der
Oberkeit, und von dem Eyd, auff Carlins N.
widertauffers artickel. Antwort auff Balthasar
Hubmeiers büchlein wider der Predicanten
gespräch zu Basel, von dem kindertauff. Basel.

Pallas, K.

- 1915 Urkunden, das Allerheiligenstift zu Wittenberg
betreffend, 1522-1526. Aus dem Nachlasse
des Professors D. Nic. Müller herausgegeben
v. K. Pallas. - ARG 12.

Preller, Ludwig

- 1852 Nicolaus Hausmann, der Reformator von Zwickau und Anhalt. Zwei Gutachten von ihm über die Reformation von Zwickau, sammt andern Beiträgen zur Geschichte der Reformation daselbst. - ZHTh 22.

Riederer, Johann Bartholomäus

- 1768 Nachrichten zur Kirchen- Gelerten- und Bücher-Geschichte 4. Altdorf.

Schottenloher, Karl

- 1929 Erfurter und Wittenberger Berichte aus den Frühjahren der Reformation nach Tegernseer Überlieferungen. - ARG. Ergänzungsband 5. Leipzig.

Scultetus, Abraham

- 1618 Annalium evangelii passim per Europam decimo quinto salutis partae seculo renovati 1. Heidelbergae.

Seidemann, J.K.

- 1874 Schriftstücke zur Reformationsgeschichte. - ZHTh 44 (N.F. 38).

Staehelin, Ernst

- 1927 Briefe und Akten zum Leben Oekolampads 1. QFRG 10. Leipzig.

- 1929 a Das Buch der Basler Reformation. Basel.

- 1934 Briefe und Akten zum Leben Oekolampads 2. QFRG 19. Leipzig.

Tschackert, Paul

- 1890 2 Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen 2. PKPS 44. Leipzig. Neudruck Osnabrück 1965.

- WA D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1883-.
- Va Br Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen. Hrsg. von Emil Arbenz. 3. - Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte. Hrsg. vom Historischen Verein in St. Gallen. 27. (3.F.7). St. Gallen 1897.
- Wa Br WA. Briefwechsel. Weimar 1930-1968.
- ZRA Actensammlung zur Geschichte der Zürcher Reformation in den Jahren 1519-1533. Hrsg. von Emil Egli. Zürich 1879.
- ZSW Huldreich Zwinglis sämtliche Werke. Corpus reformatorum 88-. Berlin 1905-.

Zwicker, Hanns

- 1906 Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation. Hrsg. von Otto Clemen. 1:7. Halle a. S.

Kirjallisuus

Aarts, Jan

- 1972 Die Lehre Martin Luthers über das Amt in der Kirche. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft A 15. Diss. Helsinki.

Adam, Alfred

- 1969 Sprache und Dogma. Untersuchungen zu Grundproblemen der Kirchengeschichte. Hrsg. von Gerhad Ruhbach. Gütersloh.

Aland, Kurt

- 1960 Kirchengeschichtliche Entwürfe. Gütersloh.

Allwohn, Adolf

1926 Gottesdienst und Rechtfertigungsglaube. Luthers Grundlegung evangelischer Liturgik bis zum Jahre 1523. Göttingen.

Anemüller

1879 Guttel, Kaspar. - ADB 10. Leipzig.

Arffman, Kaarlo

1981 Yliopistot ja kirkon magisterium reformaation alkuvaiheessa 1. 1517-1521. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 122. Diss. Helsinki.

Augustijn, C.

1962 Erasmus en de Reformatie. Een onderzoek naar de houding die Erasmus ten opzichte van de Reformatie heeft aangenomen. Amsterdam.

Bainton, Roland

s.a. Here I Stand. A Life of Martin Luther. New York.

Barge, Hermann

1906 Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation. Hrsg. von Otto Clemen. 1:2. Halle a.S.

Beisser, Friedrich

1966 Claritas Scripturae bei Martin Luther. FKDG 18. Göttingen.

Bergsten, Torsten

1961 Balthasar Hubmaier. Seine Stellung zu Reformation und Täuferum 1521-1528. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 3. Kassel.

Bonjour, Edgar

- 1960 Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart. Basel.

Bornkamm, Heinrich

- 1979 Martin Luther in der Mitte seines Lebens. Aus dem Nachlass hrsg. v. Karin Bornkamm. Göttingen.

Borth, Wilhelm

- 1970 Die Luthersache (Causa Lutheri) 1517-1524. Historische Studien 414. Lübeck.

Brandi, Karl

- 1969 Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. München.

Bubenheimer, Ulrich

- 1973 Scandalum et ius divinum. Theologische und rechtstheologische Probleme der ersten reformatorischen Innovationen in Wittenberg 1521/22. - ZRG Kan 59.

- 1977 Consonantia Theologiae et Iurisprudentiae. Andreas Bodenstein von Karlstadt als Theologe und Jurist zwischen Scholastik und Reformation. Jus ecclesiasticum 24. Tübingen.

- 1980 Andreas Rudolff Bodenstein von Karlstadt. - Andreas Bodenstein von Karlstadt 1480-1541. Festschrift der Stadt Karlstadt zum Jubiläumsjahr 1980. Hrsg. von Wolfgang Merklein. Karlstadt.

- 1981 Andreas Bodenstein von Karlstadt. - Gestalten der Kirchengeschichte. Hrsg. von Martin Greschat. 5. Stuttgart & Berlin & Köln & Mainz.

Burckhardt-Biedermann, Th.

1894 Bonifacius Amerbach und die Reformation.
Basel.

Burkhardt, C.A.H.

1879 Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schul-
visitationen von 1524 bis 1545. Geschichte
der deutschen Kirchen- und Schulvisitationen
im Zeitalter der Reformation. Leipzig.

Bäumer, Remigius

1970 Martin Luther und der Papst. Katholisches
Leben und Kirchenreform im Zeitalter der
Glaubensspaltung 30. 2. Aufl. Münster.

Clemen, Otto

1930 WA Br 1. [Johdanto-osat].

1933 a WA Br 3. [Johdanto-osat].

1933 b WA Br 4. [Johdanto-osat].

Delius, Walter

1952 Lehre und Leben. Justus Jonas 1493-1555.
Gütersloh.

De Vogel, C.J.

1969 Erasmus and his Attitude towards Church
Dogma. - Scrinium Erasmianum. Ed. Joseph
Coppens. 2. Leiden.

Ebnetter, Albert

1962 Luther und das Konzil. - Zeitschrift für katho-
lische Theologie 84.

Egli, Emil

1910 Schweizerische Reformationsgeschichte. Im
Auftrag des Zwinglivereins in Zürich hrsg.
v. Georg Finsler. 1. Zürich.

Egli, Emil & Finsler, Georg & Köhler, Walther
1911 ZSW 7. [Johdanto-osat].

Eide, Nils

1956 Claritas scripturae i De servo arbitrio. - Tidskrift for Teologi og Kirke 27.

Fechter, D.A.

1843 Bonifacius Amerbach. Ein Vortrag gehalten in der historischen Gesellschaft. - Beiträge zur vaterländischen Geschichte, hrsg. von der historischen Gesellschaft zu Basel [2].

Fraenkel, Peter

1961 Testimonia patrum. The function of the patristic argument in the theology of Philip Melanchthon. Travaux d'humanisme et renaissance 46. Genève.

Freitag, A.

1908 De servo arbitrio. [Johdanto-osat]. - WA 18.

Freys, E. & Barge, H.

1904 Verzeichnis der gedruckten Schriften des Andreas Bodenstein von Karlstadt. - Zentralblatt für Bibliothekswesen 21. Reprint Nieuwkoop 1965.

Friedensburg, Walter

1917 Geschichte der Universität Wittenberg. Halle.

Friedrich, Otto

1978 Einführung in das Kirchenrecht. 2., neubearb. und erw. Auflage. Göttingen.

Fritzsche, Otto Fridolin

1890 Glarean. Sein Leben und seine Schriften. Frauenfeld.

Fuchs, Gerhard

- 1953/1954 Karlstadts radikal-reformatorisches Wirken und seine Stellung zwischen Müntzer und Luther. - Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 3.

Gebhardt, Georg

- 1966 Die Stellung des Erasmus von Rotterdam zur Römischen Kirche. Marburg an der Lahn.

Grünhagen

- 1878 Friedrich II., Herzog von Liegnitz. - ADB 8. Leipzig.

Guggisberg, Hans

- 1981 Johannes Oekolampad. - Gestalten der Kirchengeschichte. Hrsg. von Martin Greschat. 5. Stuttgart & Berlin & Köln & Mainz.

Gäbler, Ulrich

- 1983 Luthers Beziehungen zu den Schweizern und Oberdeutschen von 1526 bis 1530/1531. - Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag. Hrsg. von Helmar Junghans. 1. Göttingen.

Haendler, Klaus

- 1968 Wort und Glaube bei Melanchthon. Eine Untersuchung über die Voraussetzungen und Grundlagen des melanchthonischen Kirchenbegriffes. QFRG 37. Gütersloh.

Hagenmaier, Winfried

- 1968 Das Verhältnis der Universität Freiburg i. Br. zur Reformation. Diss. Freiburg i. Br.

Hammer, Karl

- 1981 Oecolampads Reformprogramm. - ThZ 37.

Hancock, Alton

1966 Philipp of Hesse's View of the Relationship of Prince and Church. - Ch 35.

Hartmann, Alfred

1947 AK 3. [Johdanto-osat].

Hartmann, Julius

1870 Erhard Schnepff, der Reformator in Schwaben, Nassau, Hessen und Thüringen. Tübingen.

Hasse, Hellmut

1980 Karlstadt als Prediger in der Stadtkirche zu Wittenberg. - Andreas Bodenstein von Karlstadt 1480-1541. Festschrift der Stadt Karlstadt zum Jubiläumsjahr 1980. Hrsg. von Wolfgang Merklein. Karlstadt.

Hentze, Willi

1974 Kirche und kirchliche Einheit bei Desiderius Erasmus von Rotterdam. KKS 34. Paderborn.

Hermann, Rudolf

1958 Von der Klarheit der Heiligen Schrift. Untersuchungen und Erörterungen über Luthers Lehre von der Schrift in De servo arbitrio. Gotteswort und Menschenwort in der Bibel 2. Berlin.

Hermelink, H.

1927 Die Universität Marburg von 1527-1645. - Die Philipps-Universität zu Marburg 1527-1927. Hrsg. v. H. Hermelink und S.A. Kaehler. Marburg.

Hertzsch, Erich

1956 KS 1. [Johdanto-osat].

Herzog, Johann Jakob

1843 Das Leben Johannes Oekolampads und die Reformation der Kirche zu Basel 1. Basel.

Hillerbrand, Hans

1966 Andreas Bodenstein of Carlstadt, Prodigal Reformer. - Ch 35.

Holl, Karl

1927 Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte
1. Luther. 4. und 5., photomechanisch gedr. Aufl.
Tübingen.

Honecker, Martin

1978 Hermeneutik. - Taschenlexikon Religion und
Theologie. Hrsg. von Erwin Fahlbusch. 3. Aufl.
2. Göttingen.

Honselmann, Klemens

1964 Otto Beckmann und sein Sammelband von
Reformationsschriften. - Westfälische
Zeitschrift 114.

Huizinga, Johann

1936 Erasmus. Deutsch von Werner Kaegi. Basel.

Husa, Václav

1957 Tomáš Múntzer a Čechy. - Rozpravy Českoslo-
venské akademie věd. Řada společenských věd.
67:11.

Iken

1888 Probst, Jakob. - ADB 26. Leipzig.

Iserloh, Erwin

1967 Europa im Zeichen des Pluralismus der Konfes-
sionen. - Handbuch der Kirchengeschichte. Hrsg.
von Hubert Jedin. 4. Freiburg im Breisgau.

Jordan, Hermann

- 1917 Reformation und gelehrte Bildung in der Markgrafschaft Ansbach-Bayreuth 1. Quellen und Forschungen zur bayerischen Kirchengeschichte 1:1. Leipzig.

Junghans, Helmar

- 1972 Freiheit und Ordnung bei Luther während der Wittenberger Bewegung und der Visitationen. - Theologische Literaturzeitung 97.

Kawerau, Gustav

- 1881 Johann Agricola von Eisleben. Berlin.

Kawerau, Gustav & Müller, Nicolaus

- 1889 WA 8. [Johdanto-osat].

Kerlen, Dietrich

- 1976 Assertio. Die Entwicklung von Luthers theologischem Anspruch und der Streit mit Erasmus von Rotterdam. VIEG 78. Wiesbaden.

Kisch, Guido

- 1952 Johannes Sichardus als Basler Rechtshistoriker. Basler Studien zur Rechtswissenschaft 34. Basel.

- 1970 Claudius Cantiuncula. Ein Basler Jurist und Humanist des 16. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel 19. Basel.

Kittelson, James M.

- 1975 Wolfgang Capito. From Humanist to Reformer. SMRT 17. Leiden.

Kjeldgaard-Pedersen, Steffen

- 1983 Gesetz, Evangelium und Busse. Theologiegeschichtliche Studien zum Verhältnis zwischen dem jungen Johann Agricola (Eisleben) und Martin Luther. Übers. von Monika Wesemann. Diss. Acta theologica Danica 16. Leiden.

Kleineidam, Erich

- 1969 Universitas Studii Erfordensis 2-3. Erfurter
1980 theologische Studien 22, 42. Leipzig.

Kohls, Ernst-Wilhelm

- 1969 Die theologische Lebensaufgabe des Erasmus und die oberrheinischen Reformatoren. Zur Durchdringung von Humanismus und Reformation. Arbeiten zur Theologie 1. Reihe 39. Stuttgart.
- 1972 Luther oder Erasmus. Luthers Theologie in der Auseinandersetzung mit Erasmus. 1. ThZ. Sonderband 3. Basel.

Kropatscheck, Friedrich

- 1898 Johannes Dölsch aus Feldkirch, Prof. in Wittenberg. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte in ihren Anfängen. Diss. Greifswald.

Kähler, Ernst

- [1952] Karlstadts Protest gegen die theologische Wissenschaft. - 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. s. l.

Lehmann, Paul

- 1911 Johannes Sichardus und die von ihm benutzten Bibliotheken und Handschriften. Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 4:1. München.

Lieberg, Hellmut

- 1962 Amt und Ordination bei Luther und Melanchthon.
FKDG 11. Göttingen.

Lienhard, Marc & Rott, Jean

- 1976 Die Anfänge der evangelischen Predigt in Strassburg und ihr erstes Manifest: der Aufruf des Karmeliterlesemeisters Tilman von Lyn (Anfang 1522). - Bucer und seine Zeit. Forschungsbeiträge und Bibliographie. Hrsg. v. Marijn de Kroon und Friedhelm Krüger. VIEG 80. Wiesbaden.

Lobeck, Albrecht

- 1971 Das Hochstift Meissen im Zeitalter der Reformation bis zum Tode Herzog Heinrichs 1541. Mitteldeutsche Forschungen 65. Köln & Wien.

Locher, Gottfried

- 1982 Zwingli und die schweizerische Reformation. Die Kirche in ihrer Geschichte 3 J. Göttingen.

Lortz, Joseph & Iserloh, Erwin

- 1971 Kleine Reformationsgeschichte. Herder-Bücherei 342. 2. Aufl. Freiburg & Basel & Wien.

Ludolphy, Ingetraut

- 1984 Friedrich der Weise. Kurfürst von Sachsen 1463-1525. Göttingen.

Maurer, Wilhelm

- 1929 Franz Lambert von Avignon und das Verfassungsideal der Reformatio ecclesiarum Hassiae von 1527. - ZKG 48.

- 1958 Melanchthons Anteil am Streit zwischen Luther und Erasmus. - ARG 49.

- 1969 Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation 2. Der Theologe. Göttingen.

McLaughlin, R. Emmet

- 1981 Caspar Schwenckfeld. - Gestalten der Kirchengeschichte. Hrsg. von Martin Greschat. 5. Stuttgart & Berlin & Köln & Mainz.

Mehl, Oskar

- 1962 Erasmus contra Luther. - Luther-Jahrbuch 1962.

Meylan, Henri

- 1968 Érasme et Pellican. - Colloquium Erasmianum. Actes du Colloque International réuni à Mons du 26 au 29 octobre 1967 à l'occasion du cinquième centenaire de la naissance d'Érasme. Mons.

Moeller, Bernd

- 1962 Reichstadt und Reformation. SVRG 69. Gütersloh.

- 1970 Zwinglis Disputationen 1-2. - ZRG Kan 56, 60.

1974

- 1980 Die Basler Reformation in ihrem stadtgeschichtlichen Zusammenhang. - Ecclesia semper reformanda. Hrsg. von Hans R. Guggisberg u. Peter Rotach. ThZ. Sonderband 9. Basel.

Molnár, Amedeo

- 1983 Luthers Beziehungen zu den Böhmisches Brüdern. - Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag. Hrsg. von Helmar Junghans. 1. Göttingen.

Muralt, Leonhard von

- 1926 Die Badener Disputation 1526. Quellen und Abhandlungen zur schweizerischen Reformationsgeschichte 3. Leipzig.

Müller, Gerhard

- 1958 Franz Lambert von Avignon und die Reformation in Hessen. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck 24:4. Marburg.

Müller, Karl

- 1910 Kirche, Gemeinde und Obrigkeit nach Luther. Tübingen.

Neuser, Wilhelm H.

- 1968 Die Abendmahlslehre Melanchthons in ihrer geschichtlichen Entwicklung (1519-1530). Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 26. Neukirchen-Vluyn.

Oberman, Heiko A.

- 1977 Werden und Wertung der Reformation. Vom Wegestreit zum Glaubenskampf. (Spätscholastik und Reformation 2). Tübingen.

Oelrich, Karl Heinz

- 1961 Der späte Erasmus und die Reformation. RGST 86. Münster.

Pfister, Rudolf

- 1974 Kirchengeschichte der Schweiz 2. Zürich.

Pietsch, Paul

- 1891 WA 12. [Johdanto-osat].

- 1899 WA 15. [Johdanto-osat].

Preus, James S.

- 1974 Carlstadt's Ordinaciones and Luther's liberty. A study of the Wittenberg Movement 1521-22. Harvard theological studies 26. Cambridge & London.

Preuss, Hans

1933 Martin Luther. Der Prophet. Gütersloh.

Rahlenbeek, Ch.

1905 Proost, Jacques. - Biographie Nationale publiee par l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique 18. Bruxelles.

Rieker, Karl

1893 Die rechtliche Stellung der evangelischen Kirche Deutschland in ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zur Gegenwart. Leipzig.

Riggenbach, Bernhard

1877 KP. [Johdanto-osat].

Rogge, Joachim

1957 Der Beitrag des Predigers Jakob Strauss zur frühen Reformationsgeschichte. ThA 6. Berlin.

1960 Johann Agricolas Lutherverständnis. ThA 14. Berlin.

Roth, Paul

1936 Die Reformation in Basel 1. Basler Neujahrsblatt 1936. Basel.

1942 Durchbruch und Festsetzung der Reformation in Basel. Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 8. Basel.

Rupp, Gordon

1969 Patterns of Reformation. London.

Schiele, Wilhelm

1953 Aquila, Kaspar. - Neue Deutsche Biographie 1. Berlin.

Sehling, Emil

1902 EKO 1:1. [Johdanto-osat].

Seils, Martin

1961 Das ökumenische Konzil in der lutherischen Theologie. - Die ökumenischen Konzile der Christenheit. Hrsg. von Hans Jochen Margull. Stuttgart.

Sider, Ronald

1974 Andreas Bodenstein von Karlstadt. The development of his thought 1517-1525. SMRT 11. Leiden.

Smend, R. & Weber, O. & Wolf, E.

1965 EKO 8:1 [Johdanto-osat].

Sohm, Rudolph

1892 Kirchenrecht 1. Die geschichtlichen Grundlagen. Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft 8:1. Leipzig.

Staehelin, Andreas

1960 Professoren der Universität Basel aus fünf Jahrhunderten. Bildnisse und Würdigungen. Basel.

Staehelin, Ernst

1929 b Die Entstehung der evangelisch-theologischen Fakultät in Basel. - Festschrift für Hans von Schubert zu seinem 70. Geburtstag. In Verbindung mit Walter Friedensburg hrsg. von Otto Scheel. ARG. Ergänzungsband 5. Leipzig.

1936 Erasmus und Ökolampad in ihrem Ringen um die Kirche Jesu Christi. - Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam. Hrsg. von der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft zu Basel. Basel.

- 1939 Das theologische Lebenswerk Johannes Oeko-
lampads 1. QFRG 21. Leipzig.
- Stein, Wolfgang
1974 Das kirchliche Amt bei Luther. VIEG 73. Wies-
baden.
- Steinlein, Hermann
1912 Luthers Doktorat. Leipzig.
- Steitz
1880 Hedio, Kaspar. - ADB 11. Leipzig.
- Stupperich, Robert
1960 Verantwortung M. Butzers (Einleitung). - Marti-
ni Buceri opera omnia. Series 1. Martin Bucers
deutsche Schriften. Hrsg. v. Robert Stupperich.
1. Gütersloh & Paris.
- Thiele, E. & Brenner, O.
1909 WA 26. [Johdanto-osat].
- Thommen, Rudolf
1889 Geschichte der Universität Basel 1532 bis 1632.
Basel.
- Trüdinger, Karl
1975 Luthers Briefe und Gutachten an weltliche
Obrigkeiten zur Durchführung der Reformation.
RGST 111. Münster.
- Tschackert, Paul
1890 1 Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des
Herzogthums Preussen 1. PKPS 43. Leipzig.
Neudruck Osnabrück 1965.
- Wackernagel, Hans Georg
1922 Die Politik der Stadt Basel während der Jahre
1524-1528. Diss. Basel.

Wackernagel, Rudolf

1924 Geschichte der Stadt Basel 3. Basel.

Wappler, Paul

1966 Thomas Müntzer in Zwickau und die "Zwickauer Propheten". [2. Aufl. Hrsg. von Heinrich Bornkamm]. SVRG 182. Gütersloh.

Wartenberg, Günther

1983 Luthers Beziehungen zu den sächsischen Fürsten. - Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag. Hrsg. von Helmar Junghans. 1. Göttingen.

Weier, Reinhold

1976 Das Theologieverständnis Martin Luthers. KKS 36. Paderborn.

Wiedemann, Theodor

1865 Dr. Johann Eck, Professor der Theologie an der Universität Ingolstadt. Regensburg.

Vischer, Wilhelm

1860 Geschichte der Universität Basel von der Gründung 1460 bis zur Reformation 1529. Basel.

Vischer, Wilhelm & Stern, Alfred & Heyne, Moriz

1872 BC. [Johdanto-osat].

Wolf, Ernst

[1952] Zur Wissenschaftsgeschichtlichen Bedeutung der Disputationen an der Wittenberger Universität im 16. Jahrhundert. - 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. s. l.

Zickendraht, Karl

1909 Der Streit zwischen Erasmus und Luther über die Willensfreiheit. Leipzig.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Universitäten und das Magisterium der Kirche im Anfangsstadium der Reformation. 2. Stellungnahmen der Universitäten von Wittenberg und Basel 1521–1528.

Die Wirkung der Ereignisse im Frühjahr 1521 zeigten sich bald auch in Wittenberg. Luther war auf der Wartburg. Seine Anhänger wollten das reformatorische Gedankengut auch in die Tat umsetzen. Wie und unter wessen Leitung sollte das Wittenberger Gemeindeleben reformiert werden? Ob sich die Universität Wittenberg in der neuen Situation an Stelle der Bischöfe zum Wegweiser der Kirche aufschwingen könnte? Die traditionellen Leiter der Kirche hatten in den Augen der Anhänger Luthers ihre Autorität verloren. Der von Luther im Winter 1520/21 vorgebrachten Anschauung gemäss würden sich richtige Lösungen mit Hilfe von Gottes klarem Wort finden lassen. Der Universität und den von ihr veranstalteten Disputationen schien keinerlei Bedeutung mehr zuzukommen. Die bedeutendsten von Luthers Wittenberger Anhängern waren allerdings Lehrer der Universität. In der Praxis begann die Bedeutung der Disputationen jedoch zuzunehmen. Diese wurden im Sommer und Herbst 1521 zu einem Diskussionsforum, in welchem die Richtung der Neuerungen gesucht wurde. Neben der reformatorischen Magisteriums-Lehre und der akademischen Tradition wirkten auch persönliche Beziehungen auf die Entwicklung ein. Für Melanchthon war Luther die Entscheidende Autorität, Gottes erkorenes Werkzeug. Dagegen war die Beziehung Karlstadts sowohl zu Luther als auch zum Hof des Kurfürsten bereits gespannt.

Im Sommer 1521 wurde in Disputationen der Universität Wittenberg der Zölibat, die Privatmesse sowie die Austeilung des Abendmahles an Laien erörtert. Auch Luther billigte die in Wittenberg geplanten Reformen. Die Diskussion brachte allerdings zugleich auch die Meinungsverschiedenheiten zwischen den Reformatoren zutage. Luther sah die Erneuerung der Kirche vom Aspekt der Rechtfertigung und der Freiheit des Christenmenschen her. Keine

Zeremonie oder deren Abschaffung war als solche unabdingbar; denn das Heil beruht einzig auf der Gnade. Reformen konnten realisiert werden, wenn sie von dem Gewissen der Christen als recht empfunden wurden. Statt dessen versuchte Karlstadt, in der Bibel, vor allem im Alten Testament, die rechte Praxis, d.h. die richtige Rechtsordnung zu finden, von der abzuweichen als Sünde gelten sollte.

Spätestens im Verlauf des Septembers begannen die Befürworter der Reformation, Abendmahlswein auch den Laien zu spenden. Um die zum Teil bereits exkommunizierten Lehrer der Universität Wittenberg bildete sich somit eine Reformbewegung, die sich einzig aufgrund von Gottes klarem Wort an die Erneuerung des Gemeindelebens von Wittenberg machte. Diese Bewegung geriet allerdings bereits Anfang Oktober in eine ernsthafte Krise. Die Augustinerbrüder forderten eine völlige Renovierung ihres klösterlichen Gottesdienstes. Die Frage war schwierig, da sie mit grossen finanziellen Werten verbunden war.

In dieser Situation versuchten die Universität und das in der Schlosskirche befindliche Allerheiligenstift, die Leitung zu übernehmen. Zur Klärung der Sachlage wurde eine Kommission eingesetzt, in der auch die Universität vertreten war. Die Frage wurde auf einer Promotionsdisputation am 17.10. erörtert. Karlstadt forderte den Laienkelch, hielt aber dagegen die Privatmesse nicht unbedingt für sündhaft. Nur die vor allem aus Laien bestehende Stadtgemeinde hatte das Recht, über deren Abschaffung zu entscheiden. Dagegen stand Augustinern in den Augen Melanchthons und Jonas das Recht zu, die Privatmessen aufgrund von Gottes Wort ohne Einwilligung der Stadtgemeinde aufzugeben.

Die Leiter der Reformationsbewegung waren somit verschiedener Ansicht darüber, wem die Entscheidung über die Neuerungen zukam. Die Kommission erklärte in ihrem Gutachten, dass es an der traditionellen Messe viel zu renovieren gäbe. Sie überliess allerdings die Durchführung der Neuerungen dem Kurfürsten. Diese Einstellung

führte jedoch zur Zuspitzung des Konfliktes. Der Kurfürst war keineswegs geneigt, die Kirche zu reformieren. Die Reformationsbewegung dagegen wurde umfassender und radikaler. Auch Luther, Melanchthon und Jonas unterstützten deren Forderungen. Ein Teil der Universitätslehrer dagegen widerstrebte sämtlichen Forderungen und erkannte somit die Autorität der katholischen Kirche an.

In dieser Situation fiel es der Universität schwer, Einmütigkeit über ein neues vom Kurfürsten gefordertes Gutachten zu erzielen. Anfang Dezember billigte die Kommission schliesslich die Reformen und ersuchte den Kurfürsten um Erlaubnis für diese. Einige Universitätslehrer stellten sich wiederum unter Berufung auf die Autorität der Kirche und der Universität sämtlichen Reformen entgegen. Es erwies sich, dass die Universität mit ihren Disputationen nicht die tiefgreifenden Meinungsverschiedenheiten zwischen ihren Lehrern ausgleichen konnte. Somit verlor sie die Reformationsbewegung aus dem Griff.

Um Anfang Dezember hatte sich die Reformationsbewegung bereits zu einer Volksbewegung entwickelt. Auch der Rat von Wittenberg unterstützte diese. Karlstadt hatte schon im Oktober die Anschauung vertreten, dass die Kirchengemeinde unter der Leitung des Rates das Recht habe, die nötigen Reformen ins Werk zu setzen. Da die von ihm gestellte Bedingung nunmehr erfüllt war, übernahm Karlstadt die Leitung der Reformationsbewegung und hielt zu Weihnachten einen völlig renovierten Gottesdienst. In den letzten Tagen des Dezembers mussten die Leiter der Reformationsbewegung Stellung zu der charismatischen und spiritualistischen Magisteriums-Anschauung der sogenannten Zwickauer Propheten nehmen. Melanchthon und Amsdorf waren ausser Stande, eindeutig Stellung zu nehmen, sondern appellierten an Luthers Autorität. Es hat den Anschein, dass Karlstadt sich von jenen Propheten ferngehalten hat. Die Begegnung mit den Zwickauer Propheten liess Melanchthon noch vorsichtiger und der Volksbewegung gegenüber noch kritischer werden. Karlstadt dagegen versuchte, gemeinsam mit dem Rat die Durchfüh-

rung der Reformation fortzusetzen. Der Lauf der Dinge entzog sich jedoch seiner Macht. Die während des Entfernens der Heiligenbilder entstandene Unordnung gab dem Kurfürsten Gelegenheit, sich in die Angelegenheiten von Wittenberg einzuschalten.

Anfang Februar nahm der Kurfürst die Wittenberger Reformationsbewegung aus politischen Gründen fest unter Kontrolle. Karlstadt wurde abgesetzt und zum einzig Schuldigen am Radikalismus der Reformationsbewegung gestempelt. Die übrigen Leiter der Reformationsbewegung pflichteten dieser für sie opportunen Auffassung bei und erkannten die Autorität des Kurfürsten an. Es erwies sich, dass die Reformation nicht gegen den Willen des Kurfürsten realisiert werden konnte; Karlstadt hatte nun eben keine solche Macht, auf die er sich hätte stützen können. Auch die Universität verlor zugleich ihre Stellung als zentrales Diskussionsforum der Reformationsbewegung.

Luther kehrte im März nach Wittenberg zurück, und es gelang ihm, durch zielstrebiges Wirken auch das Kirchenvolk auf seine Seite zu bringen. Seine Stellungnahmen können nur verstanden werden, wenn seine schwierige Stellung zwischen Kurfürst und dem radikalen Flügel der Reformationsbewegung berücksichtigt wird. Karlstadt zog sich enttäuscht zurück und stempelte das öffentliche Lehren als zweitrangig gegenüber dem inneren Hören auf das Wort Gottes ab. Zwischen Luther und Karlstadt lagen auch tiefgreifende theologische Differenzen.

In den folgenden Jahren war Luther als Leiter der Reformationsbewegung auf dem Gebiet des Kurfürstentums tätig. Seine Ansicht über die traditionellen Autoritäten der Kirche einschliesslich der Universität war weiterhin negativ. Luthers Anschauung kann als charismatisch charakterisiert werden: Er sah sich selbst als von Gott berufener Prophet an. Seine Schriften enthalten allerdings mehr praktische Ratschläge als theoretische Überlegungen. Luther hielt es für das Wichtigste, dass die Gemeinden solche Lehrer bekämen, die das klare Wort Gottes lehren. Dagegen war nicht in gleichem Masse wichtig, wie das

geschähe. Melanchthon zog sich zurück und konzentrierte sich auf die praktischen Ideale des Bibelhumanismus.

In der schwierigen Lage hielt Luther nicht mehr Widerstand gegen seine Autorität aus. Er stempelte seine Gegner als Teufelshelfer ab und trachtete, sie zum Schweigen zu bringen. Gegen Karlstadt konnte Luther sich auch auf die Universität berufen. Die von Karlstadt im Pfarramt von Orlamünde 1523-1524 verfassten Werke zeigen, dass er weiterhin an der sola-scriptura-Lehre festhielt. Einerseits konnte Karlstadt jetzt einige Anschauungen Luthers gegen ihn selbst benutzen, andererseits dachte er über das Magisterium in mancher Hinsicht anders als Luther. Die Verbannung Karlstadts aus Orlamünde zeigte aufs neue, dass der Kurfürst bei der Verwirklichung der Reformation nicht aussenvor gelassen werden konnte. Auch jene Lehrer, welche die traditionelle katholische Lehre vertraten, mussten von der Universität Wittenberg weichen. Einige von ihnen gingen freiwillig. Die übrig Gebliebenen konnten sich auf den Kurfürsten berufen, der keine Veränderungen im Gottesdienstleben der Schlosskirche wollte. Schliesslich gelang es Luther dennoch, Ende 1524 den Widerstand mit Hilfe der Leitung der Universität und des Rates zu brechen.

Von 1523 ab sah sich Luther gezwungen, von den neuen Grundlagen her Stellung auch zur Autorität der traditionellen Kirchenleiter zu nehmen. Im Herbst 1523 beschäftigte er sich mit der Lage Böhmens. Die Schrift Luthers an die Utraquisten zeigt, wie flexibel seine Magisteriums-Anschauung war. Die Verkündigung des Evangeliums und die Ausbreitung der Reformationsbewegung blieb das wichtigste. Auch das Bischofsamt liess sich akzeptieren, wenn es diesen Zielen diene. Dagegen schenkte Luther der Universität von Prag keine Aufmerksamkeit. Desgleichen billigte Luther auch die unter Führung der Bischöfe durchgeführte Reformation des Deutschen Ordens.

Im Herbst 1525 verteidigte Luther in seiner Antwortschrift an Erasmus von Rotterdam "De servo arbitrio" seine Lehre von der Klarheit der Schrift. Zugleich formu-

lierte er diese exakter als bisher. In den Jahren 1520-1521 hatte Luther die Klarheit der Bibel vom Aspekt des Einzelnen aus verstanden und diese als Waffe gegen die Leitung der Kirche gebraucht. Nunmehr war die Situation anders. Luther trennte deshalb die innere Klarheit (*claritas interna*) von der äusseren (*claritas externa*). Das Schwergewicht lag jetzt auf der äusseren Klarheit, die vornehmlich Sache des Predigtamtes war. Aufgabe des Amtes war es, aufgrund der klaren Bibel die rechte Lehre zu verkündigen und somit die Kirche ganz zu erhalten. Auch in seinen Schriften gegen die Schweizer über das Abendmahl beschuldigte Luther seine Gegner, dass sie nicht von Gottes klarem Wort ausgingen, sondern von philosophischen Grundlagen. Es scheint, dass Melanchthon die Reformationsbewegung in gleicher Richtung wie Erasmus empfunden hat. Die Aussage über die Klarheit der Schrift war in den Hintergrund getreten. Auch Melanchthon betonte nunmehr die Notwendigkeit einer auf unerschütterliche Autorität fussenden Leitung. Die Rechtfertigungslehre liess ihn aber dennoch auf Seiten Luthers verbleiben.

Beim Anbruch des Jahres 1524 war das kirchliche Leben des Kurfürstentums Sachsen beim Zerbrechen des vorherigen Systems an der Schwelle der Verwirrung. In dieser Lage ergriff die Leitung des Kurfürstentums Massnahmen zur Verhinderung völliger Entzweiung. Melanchthon sah in der fürstlichen Gewalt die von der Reformationsbewegung benötigte Stütze und betonte die Pflicht des weltlichen Regimentes, auch für das geistliche Wohl der Untertanen zu sorgen. Luther dagegen nahm zu den geplanten Visitationen zunächst eine vorsichtige Haltung ein. Erst nach dem Reichstag von Speyer 1526 befürwortete er Visitationen, auf denen auch die Lehre der Prediger berücksichtigt werden sollte. Der Anteil der Universität an den Visitationen in Sachsen blieb 1527 gering. Allerdings traten die Macht des Kurfürsten und Luthers persönliche Autorität betont zutage. Auch der zwischen Johann Agriola und Melanchthon entstandene Streit wurde mit Hilfe von Luthers Autorität auf einer durch den Kurfürsten

einberufenen vorläufigen Versammlung beglichen. Aus den Papieren über die Visitationen lassen sich keine weitgehenden Schlussfolgerungen ziehen. Bei den Visitationen handelte es sich um notgedrungene Massnahmen, mit denen der völlige Einsturz der kirchlichen Ordnung in der Situation nach dem Bauernkrieg verhindert werden sollte. Zugleich zeigt die Visitation allerdings, dass die Reformationsbewegung Sachsens unter dem Druck der Verhältnisse zu einem von oben geleiteten Gemeindeleben wurde. Die Lehre von der Klarheit der Bibel trat in den Hintergrund. Das Magisterium begann, sich wiederum auf die Schar der Gelehrten der Kirchlichen Lehre zu beschränken.

Nach dem Reichstag von Speyer 1526 mussten Luther und Melanchthon Stellung zum Gründungsvorhaben zweier neuer Universitäten nehmen. Die eine Universität war nach Liegnitz in Schlesien und die andere in Hessen geplant. Die Briefe Luthers zeigen, dass er zu jener Zeit die Universitäten wieder in einem positiveren Licht zu sehen begann. Die Universitäten konnten ja durch die Schulung von Pfarren auch ein Kanal sein, auf dem das Evangelium zur Einwirkung auf die Kirche gelangen könnte. Auch Melanchthon stellte sich positiv zu den Universitätsplänen der Fürsten. Als geistliche Autoritäten sahen die Reformatoren die Universitäten allerdings nicht an. Für die Reformatoren Wittenbergs waren die Pläne insofern auch problematisch, als die dahinter stehenden Theologen sowohl in Liegnitz als auch in Hessen wohl eher Anhänger der Schweizer Reformatoren als Luthers waren. So versuchte Melanchthon denn auch, Lehrer seines Gefallens an die neuen Universitäten zu bekommen. Das Unterfangen von Liegnitz wurde jedoch schon mit den Anfangsschwierigkeiten hinfällig.

Die Universität Basel war von Anfang an negativ gegen die neuen Lehren der Theologen von Wittenberg eingestellt. Dagegen traten die Befürworter des Bibelhumanismus auf Seiten Luthers. Der Humanismus und die Reformation waren jedoch noch nicht Anfang der 1520er Jahre voneinander differenziert. Hinsichtlich Basels ist es denn auch deshalb besser, lediglich von kirchlichen Reformbestre-

bungen zu sprechen, wenn man jene beiden meint. Für Basel war die Wirkung der Ereignisse von Zürich von entscheidender Bedeutung. Sowohl die Befürworter der Neuerungen als auch der Rat von Basel folgten jeweils dem Beispiel Zürichs.

Erasmus von Rotterdam, der im Herbst 1521 nach Basel kam, stellte sich gleich den anderen Humanisten den Neuerungsbestrebungen gegenüber positiv und versuchte deren Anhänger innerhalb der katholischen Kirche zu erhalten. Auch der ein Jahr später in Basel angekommene Oekolampad war zunächst auf den Linien des Erasmus und machte Vorbehalte gegen eine von Zwingli in Zürich geplante Disputation geltend. Die Basler waren auch der Ansicht, dass die Veranstaltung solcher Disputationen Sache Basels als Universitätsstadt sei. Der Rektor der Universität, Johannes Wonecker, veröffentlichte denn auch zu Weihnachten 1522 Thesen für eine in Basel stattfindende Disputation. In jenen Thesen forderte Wonecker Gehorsam der von den Vätern ererbten göttlichen Ordnung gegenüber. Die Disputation scheint aber doch nicht stattgefunden zu haben. Auch der zwischen Professor Johannes Gebwiler und Zwingli entstandene Streit erwies, dass die Professoren der Universität Basel nicht den Anforderungen der Anhänger der Reformbestrebungen gewachsen waren.

Der Rat von Basel stellte sich seit dem Frühjahr 1523 dem Beispiel von Zürich gemäss positiver als zuvor zu den Neuerungsbestrebungen. Dagegen versuchten die Universitätsprofessoren, gemeinsam mit dem Domkapitel den Fürsprecher der Reformversuche und Guardian der Franziskaner, Konrad Pellikan, aus Basel zu vertreiben. Der Rat mischte sich ein, unterbrach die Gehaltszahlungen an vier beim Absetzungsversuch beteiligte Professoren und ernannte entgegen den Universitätsstatuten an deren Stelle Oekolampad und Pellikan zu Professoren der Theologie. Die Universität billigte sie nicht als Lehrer, aber praktisch blieb der theologische Unterricht ihnen überlassen.

Somit war die Universität in zwei Lager gespalten, von denen sich das eine auf das Domkapitel und das andere auf den Rat und die Studenten stützte.

Im Frühjahr 1523 gab der Rat von Basel dem Beispiel von Zürich folgend den Stadtpredigern das Mandat, dem gemäss sie die blossе Wahrheit der Bibel zu predigen hatten, bereit sein mussten, ihre Lehre mit der Bibel zu begründen und sich Streitigkeiten zu enthalten. Mit seinem Befehlsschreiben billigte der Rat das Prinzip sola scriptura, stellte sich aber doch nicht hinter die Neuerungsbestrebungen. Die Universität scheint nicht Stellung zum Befehlsschreiben genommen zu haben.

In der Zeit nach dem Befehlsschreiben des Rates begann sich die Schar der Reformisten zu teilen. Um Oekolampad und Pellikan entstand eine Reformationsbewegung, die nicht mehr die Autorität der katholischen Kirche anerkannte. Deren Befürworter versuchten, eine Disputation zustande zu bringen, die hätte aufzēigen sollen, dass ihre Lehre der Bibel gemäss sei. Die Leitung der Universität versuchte zusammen mit dem Domkapitel, solcherlei Disputationen zu verhindern. Deshalb geriet sie wiederholt in Streitigkeiten mit dem Rat. Doch die Universität musste schliesslich nachgeben. Die Gegner der Reformationsbewegung nahmen jedoch nicht an Disputationen teil. Der Winter 1524 wurde in der Geschichte der Universität Basel zum Wendepunkt. Die Universität hat später nicht mehr Stellung zur Reformationsbewegung genommen, sondern sich von den Ereignissen ferngehalten. Der aufgrund der scholastischen Wissenschaft gegen die Reformation erstandene Widerstand erlahmte.

Die Humanisten von Basel begannen jedoch zur gleichen Zeit, sich von der Reformationsbewegung loszusagen, da sie die Autorität der katholischen Kirche nicht bestreiten wollten. Auch die von Erasmus von Rotterdam im Herbst 1524 erschienene Streitschrift ist im Licht der Ereignisse von Basel zu sehen; sie richtete sich ausser gegen Luther auch gegen die Reformationsbewegung von Basel. In seiner Schrift bestreitet Erasmus die Lehre der *claritas scripturae*.

Die Bibel brauche seiner Ansicht nach auch die Kirche an die Seite, eben die auslegende Autorität. Somit musste Erasmus in der neuen Situation seine vorherigen Aussagen über die Klarheit der Bibel präzisieren: jene wären lediglich praktische Ratschläge gewesen, die nicht in eine der katholischen Kirche widerstrebende Theologie umgemünzt werden dürften. Seine eigene Haltung darüber, wem das Magisterium gebühre, hat Erasmus nicht eingehend dargelegt. Der Rat von Basel versuchte, sich auf die grosse Autorität von Erasmus zu stützen und ersuchte ihn darum nach Erscheinen der Schrift um Gutachten über diverse Angelegenheiten. Erasmus wollte jedoch den Zwist als eine Angelegenheit für Gelehrte erhalten und versuchte nicht einmal, auf die allgemeine Meinung der Basler einzuwirken. So hielt er sich aus den Geschehnissen von Basel fern.

Auch Oekolampad und Pellikan fanden ihren eigenen Platz in den Jahren 1524-1525. Oekolampads theologischer Ausgangspunkt war wie auch bei Zwingli die Forderung nach wahrer Busse. Im Abendmahlsstreit suchte Oekolampad zunächst, eine Ausweitung des Zwistes zu verhindern und die Spitze der Kritik auf den Lehrer des 12. Jahrhunderts Petrus Lombardus abzuwenden. Dieses gelang allerdings nicht, sondern Oekolampad geriet in Streit mit Luther und etlichen seiner Anhänger. Oekolampads Streitschriften zeigen, dass er die Bibel anders auffasste als Luther. Das Wort der Schrift war ihm nicht Wahrheit, sondern nur ein Abbild der Wahrheit. Der Gläubige sollte somit nicht am Buchstaben der Bibel hängen, sondern am einzigen wahren Lehrer, dem in den Himmel aufgefahrenen Christus. Von dieser Basis aus legte Oekolampad sein Bibelverständnis dar. Ausgangspunkt der Auslegung sollte die Ehre Gottes sein und strittige Angelegenheiten sollten in Liebe erörtert werden. Das Ganze der Schrift sollte Berücksichtigt werden, finstere Stellen sollten von den klareren her und frühere im Licht der späteren zu verstehen gesucht werden. Niemandem - nicht einmal Luther - stände das alleinige Recht auf Bibelauslegung zu. Die Lehre der sola scriptura bezog sich somit in Wittenberg und Basel auf verschiedene

Kontexte. In der Bibel selbst fand sich keine Kraft, die diese Verschiebenheit überbrückt hätte.

Die Stellungnahmen Oekolampads zur Täuferbewegung zeigen, dass er seinen Standpunkt in verschiedenen Situationen auf unterschiedliche Weise begründete. Innerhalb der Reformationsbewegung konnte er an die Tradition der Kirche appellieren. In seinem Gutachten an den Rat berief er sich einzig auf die Bibel und stempelte die Anforderung des ausgesprochenen Gebotes der Bibel als unsinniges Prinzip ab. In seiner Schrift gegen Balthasar Hubmaier verteidigte Oekolampad die Kindtaufe mit dem Liebesgebot.

Auch Konrad Pellikan billigte gleich den anderen Reformatoren die Lehre der sola scriptura. Dessen ungeachtet konnte er sich in seinen Briefen an die Leiter seines Ordens auch auf die Tradition, besonders auf den Heiligen Franziskus berufen. Nachdem Pellikan Anfang 1526 nach Zürich übergesiedelt war, wurde Oekolampad der unbestrittene Leiter der Reformationsbewegung von Basel.

Erasmus von Rotterdam verfasste 1526–1527 noch eine andere zweiteilige Streitschrift. Diese bezog sich jedoch nicht mehr in gleicher Weise auf die Ereignisse in Basel wie sein erstes Werk gegen Luther. In dieser Schrift widersetzte sich Erasmus wiederum der Lehre Luthers von der Klarheit der Schrift. Nunmehr vermochte er, seine Haltung auch mit dem tiefgreifenderen Zerfall der Reformationsbewegung als bisher zu begründen. Auf der Anderen Seite präziserte Erasmus seine eigene Anschauung. Die Schrift zeigt, dass die Tradition für Erasmus neben der Bibel die zweite Quelle der Offenbarung bildete. Er akzentuierte wiederum die Bedeutung des Konsensus: Luther wäre im Unrecht, da er sich ausserhalb des kirchlichen Konsensus stelle. Als höchste kirchliche beschlussfassende Autorität sah er das allgemeine Konzil an. Auch der Universität kam Erasmus gemäss bei der Definition der Lehre bedeutende Autorität zu; der Konsensus bedeute ausgesprochenermassen den Konsensus der Gelehrten.

Im Frühjahr 1526 rechtfertigte Oekolampad seine Haltung auf einer in Baden veranstalteten Disputation. Hin-

sichtlich der Magisteriums-Frage sind auf der Dissertation nicht gerade neue Aspekte vorgebracht worden. Den Disser-tationsstatuten gemäss begründete auch der als Anwalt des traditionellen Christentums auftretende Johannes Eck seine Haltung allein mit der Bibel. Prinzipiell hielt Eck allerdings die katholische Kirche für unfehlbar. Er betonte die Autorität der Doktoren und vor allem des allgemeinen Konzils, überging dagegen aber den Papst.

Nach der Dissertation stellte sich die Mehrheit der Schweizer Eidgenossen hinter Eck. Der Basler Rat liess jedoch trotz der Ausübung von Druck nicht die Erstickung der Reformationsbewegung zu. In dieser Situation versuchte die Reformationsbewegung von Basel aufs Neue, eine Dispu-tation zustandezubringen, die dem Rat erwiesen hätte, dass deren Lehre biblisch sei. Dies gelang jedoch nicht. Oeko-lampad dagegen begründete die sola-scriptura-Lehre gegen Johannes Fabri in seiner Predigt am Allerheiligentag 1526. Das Gebot Christi zur Verkündigung des Evangeliums beträfe auch die schriftliche Darbringung des Evangeliums. Das Neue Testament war seiner eigenen Aussage gemäss auf-grund der Kraft des Heiligen Geistes entstanden. Deshalb hätte die Kirche es auch gebilligt. Oekolampad beteiligte sich auch als Gesandter des Rates von Basel an einer im Januar 1528 in Bern veranstalteten Disputation. In seinen Beiträgen berief er sich wiederum auf das sola-scriptura-Prinzip. Eine Zentralleitung der Kirche hielt Oekolampad für ausgeschlossen, da der Papst doch von Rom aus nicht der ganzen Kirche dienlich sein könne. Erst der Sieg der Reformationsbewegung in Februar 1529 stellte die kirchliche Einheitlichkeit in Basel wieder her.

Kansi: Kristus kukistaa paavin.
Lentolehtisen nimiöpuupiiirros (1522).
Lähteenä Roland Bainton, Tässä seison.
Martti Lutherin elämä. Juva 1982.

ISBN 951-9021-60-4
ISSN 0356-0759